

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. М. ЮНУСАЛИЕВ атындагы
ТИЛ ИЛИМИ ИНСТИТУТУ**

Д 10.24.700 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

**Кол жазма укугунда
УДК: 81-119:321 (575.2) (043.3)**

Апышова Базаргүл Токтосуновна

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САЯСАТ ТААНУУ
ТЕРМИНДЕРИ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу
үчүн изденип жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи – филология илимдеринин доктору

Кубатбек Саматов

Бишкек–2025

МАЗМУНУ	
КИРИШҮҮ	1
І БАП	
ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА ТАРЫХЫЙ-ТЕОРИЯЛЫК ИЛИК	5
1. 1. Коомдук-саясий лексика жана саясий терминология	8
1.1.1. Коомдук-саясий лексика менен саясий терминологиянын өз ара байланышы	8
1.1.2. Саясий лексика жана саясий терминология сөздүктөрдө	19
1. 2. Коомдук-саясий лексиканын жана терминдердин орус, түрк жана кыргыз тил илимдеринде изилдениши	23
1.2.1. Коомдук-саясий лексиканын жана терминдердин орус тил илиминде изилдениши	23
1.2.2. Коомдук-саясий терминдеринин түркологияда изилдениши	26
1.2.3. Коомдук-саясий терминдердин кыргыз тил илиминде изилдениши	34
1. 3. САЯСИЙ ЛИНГВИСТИКА	38
Киришүү	38
1.3.1. Саясий лингвистика илимий дисциплина катары	38
1.3.2. Саясий лингвистиканын түшүнүк аппараты жана терминологиясы	43
І баптын жыйынтыктары	50
II БАП	
КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САЯСИЙ ТЕРМИНДЕРДИ ЛИНГВИСТИКАЛЫК АСПЕКТИДЕ ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАКТАРЫ, МААЛЫМАТ КОРУ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	53
Киришүү	53
2. 1. Изилдөөнүн материалдары, методологиясы жана методдору	54
2.1.1. Изилдөөнүн материалдары	54
2.1.2. Изилдөөнүн теориялык негиздери	59
2.1.3. Изилдөөнүн методдору	60
2. 2. Термин, терминология, термин системасы	63
2.2.1. Термин, терминология, номенклатура	63
2.2.2. Терминология жана терминосистема	69
II баптын жыйынтыктары	73

III БАП
КЫРГЫЗЧА САЯСАТ ТААНУУ ТЕРМИНДЕРИН ДИАХРОНИЯЛЫК-
СИНХРОНИЯЛЫК ИЛИКТӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН
ТАЛКУУЛАНЫШЫ

3.1. Байыркы, Орто кылымдардагы жана Совет дооруна чейинки түрк жана кыргыз тилдериндеги саясий терминдер	75
3.1.1. «Мамлекеттик башкаруу» түшүнүгү жана анын компоненттери	75
3.2. Жогорку саясий бийлик субъекттеринин жана объекттеринин аталыштары жана алардын семантикасы	85
3.2.1. Жогорку саясий бийлик субъекттери жана объекттери	85
3.3. Кыргыз тилиндеги мамлекеттик бийлик терминологиясы, лексикасы жана номендери (Конституциянын жана мыйзамдын негизинде)	116
3.3.1. Мамлекеттик бийлик терминологиясы	116
3.4. Кыргыз тилиндеги саясий терминдеринин жасалуу жолдору	124
3.4.1. Лексика-семантикалык жол аркылуу жасалган саясий терминдер	124
3.4.2. Морфологиялык жол аркылуу жасалган саясий терминдер	128
3.4.2.1. Саясий терминдердин мүчөлөр аркылуу жасалышы	128
3.4.2.2. Саясий терминдердин префикс-суффикс аркылуу жасалышы	129
3.4.2.3. Саясий терминдердин конверсия жолу аркылуу жасалышы	130
3.4.3. Синтаксистик жол аркылуу жасалган саясий терминдер	131
3.4.4. Саясий терминдердин аббревиация жолу аркылуу жасалышы	132
3.4.5. Кабыл алуу жолу аркылуу жасалган саясий терминдер	135
III бап боюнча жыйынтыктар	140
КОРУТУНДУ	143
БИБЛИОГРАФИЯ	148
ТИРКЕМЕ 1	168
ТИРКЕМЕ 2	179

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тилинин байыркы, Орто кылымдардагы, Октябрь революциясына чейинки жана эгемендүүлүк жылдардагы саясий лексикасы жана терминологиясы атайын лингвистикалык иликтөөгө алына элек. Адатта коомдогу саясий окуяларды чагылдырган саясий лексика жана терминология тез өзгөрүп, ар кандай семантикалык жылыштарга кабылып турары маалым.

Байыркы доорлордо, Орто кылымдарда жана Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги мамлекеттик жана коомдук түзүлүштөрдүн формаларынын, мамлекеттик бийлик субъекттеринин аталыштары (номендер) саясий тезаурус (лексика, терминоиддер терминдер, номендер) жазма эстеликтерде жана тарыхчылардын эмгектеринде чаржайыт жашоосун улантууда.

Эгемендүүлүк жылдардагы курч саясий окуялар – социализмден капитализмге өтүү, республикабыздын баш мыйзамынын улам-улам алмашып, жарандык мамлекет жаралып, анын түзүлүшүнүн тез-тез алмашып турушу, базар экономикасынын байыр алышы, саясий көз караштардын кескин өзгөрүп, жаңы улуттук саясий аң-сезимдин калыптанышы, моралдык-этикалык дөөлөттөрдүн кайрадан бааланышы, глобализацияга улуттук дөөлөттөрдүн каршы коюлуп, улуттук аңызга кайтуу өңдүү кубулуштарды туюнткан саясий тезаурустагы жаңы номендерди жана терминдерди изилдөө жокко эсе.

Теманын актуалдуулугу төмөнкү объективдүү, субъективдүү жана лингвистикалык факторлор менен шартталган:

1) байыркы, Орто кылымдардагы жана Совет дооруна чейинки кыргыз тилиндеги саясий терминдердин изилденбегендиги;

2) азыркы кыргыз тилинин саясий дүйнөнү чагылдырган лексика-семантикалык топторунун өзгөчөлүктөрүн ачуунун жана сыпаттоонун зарылдыгы;

3) кыргыз тили жана кыргыз улуттук саясий аң-сезими үчүн гана эмес, мамлекетти эффективдүү башкарууга зарыл мамлекеттик башкаруу лексикалык системачасынын маанилүүлүгү;

4) эгемендик жылдардагы саясий тил менен мамлекеттик бийлик терминологиясынын иликтенбегендиги.

Теманын илим-изилдөө мекемелеринин пландары жана программалары менен байланышы.

Диссертациянын темасы жогорку окуу жайларынын негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышпайт.

Демилгелүү иш.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери

Изилдөөнүн максаты – кыргыз тилинин байыркы, Орто кылымдардагы, Октябрь революциясына чейинки жана эгемендүүлүк жылдарындагы саясий терминдерди семантикалык жактан сыпаттоо.

Жогорку максат изилдөөнүн төмөнкү негизги милдеттерин шарттады:

- саясий терминдерди жыйноо жана системалаштыруу;
- ар бир доорго мүнөздүү саясий терминдердин тематикалык топторун түзүү;
- саясий терминдердин лексика-семантикалык топторунун өзөгүн, борборун жана перифериясын аныктоо;
- саясий терминдердин генетикалык, тарыхый пласттарын тактоо;
- саясий терминдердин лексикалык бирдиктеринин семантикасын ачуу.

Иштин илимий жаңылыгы. Биринчиден, алгачкы жолу кыргыз тилинин байыркы, Орто кылымдардагы, Октябрь революциясына чейинки жана эгемендүүлүк жылдарындагы саясий терминдеринин диахрондук жана синхрондук аспектиде семантикалык жактан изилдениши, экинчиден, тилдин аталган тез өзгөрүлмө катмарынын ар кыл доорлордогу өтмө катарлыгын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачуу жана анын тематикалык топторун далилдөө иштин илимий жаңылыгын аныктайт. Илимий жыйынтыктар лексикографиялык практикада пайдаланууга жарактуу.

Иштин теориялык мааниси. Саясий терминдерди иликтөөдөн чыгарылган жоболор, жыйынтыктар кыргыз тилинин тармактык лексикасын иликтөөгө белгилүү даражада өбөлгө түзөт. Генетикалык жана тарыхый пласты аныктоо да илимий кызыкчылык жаратат.

Иштин практикалык мааниси. Автор тарабынан алынган натыйжа-жыйынтыктар саясий лексика, терминдер боюнча сөздүк түзүүдө, саясат таануу жана филология жаатында лекция окууда, практикалык сабак өтүүдө кеңири пайдаланууга жарактуу.

Коргоого коюлган жоболор:

1. Кыргыз тилинин саясий терминдери өз өнүгүүсүндө жалпы элдик тилдин алкагында табигый жол аркылуу өзүнчө катмар катары калыптанган.

2. Коомдогу саясий-экономикалык факторлор саясий терминдердин жалпы курамын, анын компоненттерин шарттайт.

3. Ар бир доордо саясий терминдердин тематикалык топтору түзүлүп, алар өзөк, борбор жана перифериядан турат.

4. Кыргыз тилинин саясий терминдери ички (метафора, метонимия, синекдоха) жана сырткы (монгол, орус, араб, фарсы, англис, немис, француз ж.б. тилдерден өздөштүрүүлөр аркылуу) булактардын негизинде өнүгүп отурган.

5. Саясий терминдер эгемендик жылдары коомдогу саясий көрүнүштөрдү белгилүү даражада так чагылдырган.

6. Мамлекеттик түзүлүш//башкаруу системасын туюндурган саясий терминдер калыптануу процессин башынан өткөрүүдө.

Издөнүүчүнүн жекече салымы тема тандоо, теориялык адабияттарды өздөштүрүү, материал топтоо, аларды системалаштыруу, семантикалык, этимологиялык жактан чечмелөө, жалпылаштыруу, тыянак чыгаруу, библиография түзүү жаатында ишке ашты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Изилдөөнүн мазмуну жана жыйынтыктары «Публицистикада коомдук-саясий лексиканын колдонулушу» (Бишкек, 2015), «Саясий терминдердин синтаксистик калька аркылуу которулушу» (Ош, 2015), «Кыскартылган саясий терминдердин колдонулушу» (Бишкек, 2016), «Лингвистикада терминдердин изилдениши» (Ош, 2021), «Саясий терминдердин ички жана сырткы булактын негизинде пайда болушу» (Бишкек, 2022), «Кыргыз Республикасынын Конституциясында колдонулган айрым саясий терминдер» (Вестник КРСУ. 2023. Том. 23. №10. - 64-68.),

«Некоторые политические термины в турецком и кыргызском языках в древних и средних веках» (Россия, *Lingua-universum* №6-2023), «Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында саясий терминдердин колдонулушу («Тоолор кулаганда» романынын мисалында)» (ISBN 978-9943-7911-0-3 Андижан мамлекеттик педагогикалык институту, 2023), «Публицистикада кыскартылган саясий терминдердин колдонулушу» (Вестник КРСУ. 2024. Том 24. №6.), «Мамлекеттик бийлик бутактарында кездешкен терминдер жана саясий номендер» (ENDLESS LIGHT IN SCIENCE 30-сентябрь 2024. Астана, Казакстан.) деген темаларда эл аралык илимий-практикалык, ошондой эле республикалык деңгээлдеги илимий-практикалык конференцияларда докладдар жана баяндамалар түрүндө талкууланып, апробацияланды.

Иштин жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн аралык жана акыркы жыйынтыктары боюнча 10 илимий макала жергиликтүү жана чет элдик жыйнактарда жарык көрдү.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Изилдөө киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

I БАП

ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА ТАРЫХЫЙ-ТЕОРИЯЛЫК ИЛИК

Байыркы Кытайда, Индияда, Грецияда жана Римде бийлик, мамлекет жана саясат жөнүндөгү философиялык, коомдук-саясий ойлор белгилүү бир кемчиликтерине карабастан, өз доорунун саясий картинасын чагылдырган жана кийинки доорлор үчүн уюткудук милдет аткарган.

Орто кылымдарда европалык саясий ойлордо христианчылык өктөм болуп, коомдук пикирде мистика, иррационализм басымдуулук кылып, диний концепция жаралган. Аталган концепциянын негизги идеясы – руханий дүйнөнү реалдуу турмуштан, чиркөө бийлигин светтик бийликтен бөлүү, саясий ойлорду гумандаштыруу, нравалык жоопкерчиликти жогорулатуу.

Жаңы доордун саясий окуусунда жарандык жана социалдык концепция түптөлүп, мамлекет, коом жана инсанга жаңыча мамиле жасалган. Марксизм-ленинизм классиктеринин материалисттик көз карашы боюнча, адамзат коомунун өнүгүүсү– адамдардын материалдык-практикалык ишмердиктеринин формаларын алмаштыруучу табигый-тарыхый процесс.

XX кылымдын экинчи жарымынан тарта саясий элита теориясы, саясий партияларды бюрократташтыруу, коомдук турмуштун бардык жактарын бюрократташтыруу, харизмалык инсандар идеясы, “бийлик генеалогиясы”, режимди акырындык менен либерализациялоо жана саясий укуктарды кеңейтүү окуусу, саясий теория концепциясы, эл аралык мамилелердин саясий проблемалары, конфликт теориясы, «Үчүнчү дүйнөлүк теориясы» окуулары өнүгүүдө.

Кыргыз элинин саясий ойлору байыркы доорлордо жаралып, коомдун карама-каршылыктуу өнүгүшү менен шартталып, алар убагында тарыхый жазма эстеликтерде, көркөм чыгармаларда чагылдырылган. Ошону менен бирге эле элдин аң-сезиминде саясий дүйнө сүрөтү тартылып, алардын арасындагы өтмө катарлык баскычтарды туташтырып келген. Кыргыз саясий ойлому шарттуу түрдө этаптарга бөлүнөт: 1) байыркы доор; 2) Орхон-Эне-Сай доору (VI-IX); 3)

орто доор (X-XII); 4) монгол доору (XIII-XVIII); 5) аралаш доор (XIX-XX); 6) Совет доору (1917-1991); 7) эгемен доор (1991-жылдан).

Кыргыз элинин коомдук-саясий, философиялык-этикалык жана маданий ойлору Орхон-Эне-Сай эстеликтеринен баштап, Орто кылымдардагы адабий-тарыхый эстеликтерде, фольклордук чыгармаларда туюнтулган.

Кыргыз элинин XIX кылымдын 2-жарымында Россия Империясынын курамына өтүшү, коомдук-саясий, социалдык-маданий абалы заманачылардын акыр заман, зар заман, кыямат-кайым жөнүндөгү саясий-философиялык чыгармаларында кенен чагылдырылган.

Замана агымынын ири өкүлдөрүнүн бири Калыгул Бай уулунун (1785-1855) «Акыр заман», «Кыямат кайым» аттуу мистикалык-философиялык ырларында ички феодалдык араздашуулар, Кокон кандыгынын салыктары, эзилген эл турмушу сүрөттөлсө, экинчиси, Арстанбек Буйлаш уулунун (1866-1917) «Тар заман» чыгармасында орус падышачылыгынын кыргыз жергесине жасаган баскынчылык саясатынын кесепеттери туюнтулган. Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1866-1917) «Кысса-и-Зилзала» тарыхый поэмасында «адам – табият», «падыша өкмөтү – бай-манаптардын бийлиги», «адилеттик – өкүмзордук», «чындык – бузукулук», «ташбоордук – боорукерлик», «өмүр – өлүм», «жалкоолук – мээнеткечтик» антитезалары аркылуу калың элге акыл-насаат айтат; коомдук-саясий мамилелердин кескин курчушу, күнөөкөрлөрдүн көбөйүшү оор апааттарга кириптер кыларын, акыр заманга алып келерин философиялык аспектиде туюнтат. Акындын «Зар-заман» санат ырлары кыргыз элинин саясий жана философиялык оюнун өнүгүшүнө оң таасир эткен.

Кыргыз элинин XIX кылымдагы жазгыч акындарынын ири өкүлү, тарыхчы жана саясатчы Молдо Нияз (1823-1896) «Санат дигараст» жана «Санат дигар», «Курманжан датка» аттуу поэтикалык туундуларында терең гуманисттик, философиялык, саясий ойлорун чагылдырып, элди өзүн-өзү аңдап билүүгө, тарыхты үйрөнүүгө үндөгөн.

Ойчул, төкмө/жазгыч акын жана агартуучу Нурмолдо (1838-1920) салт ырларында, айтымдарында, кошокторунда, дастандарында кошуна мусулман

элдердин философиялык көз караштары уңгулаш экендигин далилдеп, орустардын келишин кубаттаган.

Россиянын XX кылымдын башындагы коомдук-саясий абалынын курчушу кыргыз элинин саясий аң-сезимин ойготуп, алардын боштондукка чыгуу аракеттерин шарттаган. Мындай иш-аракеттер Токтогул Сатылгановдун (1864-1933), Тоголок Молдонун (1860-1942) жана Барпы Алыкуловдун (1884-1949) революцияга чейинки чыгармаларында баяндалган.

1917-1941-жылдар аралыгында кыргыз жергесинде революциячыл-коммунисттик идеологиянын калың элдин арасында кеңири тарашы ж.б. иш-чаралар социалисттик аң-сезимди, партиялык-таптык идеяларды калыптандырууга маанилүү салым кошкон.

Улуу Ата Мекендик согуш (1941-1945) маалында коомдук-аң-сезимдин жана компартиянын идеологиясынын борборунда патриоттук-баатырдык тематика, совет элинин моралдык-этикалык биримдиги биринчи сапка чыккан. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин эки карама-каршы системанын жаралышы кыргыз элинин саясий аң-сезимине таасир эткен.

XX кылымдын 60-80-жылдарындагы коммунизм, адам эркиндиги/укугу, көз карандысыздык, коомдук активдүүлүк, адамгерчилик, боорукерлик, эл достугу, теңдик парадигмалары саясий-философиялык, моралдык-этикалык, идеялык-эстетикалык жана руханий-маданий категорияларда (илимий/көркөм адабият, кино, сүрөт ж.б.) ар тараптан жогорку деңгээлде туюнтулган.

Кайра куруу жылдары кыргыз элинин эгемендикке жетиши (1991), коомдун бардык тармагында кайра куруу саясатынын илгерилеп, демократиялык принциптердин орношу, идеологиялык жактан кастык статусун алган көркөм дөөлөттөргө заманга жараша жаңы түс берилип, коммунисттик идеалдардан баш тартуу кыргыз элинин саясий менталитетин түп тамырынан бери өзгөрттү. Республикада кийинки жылдары политолог, философ жана социологдордун кыргыз элинин саясий тарыхын, системасын, саясий элитасынын өзгөчөлүгүн иликтеген эмгектер жаралып, кыргыз саясат таануусунун пайдубалы түзүлүп, өнүгүү жолуна түштү.

1. 1. Коомдук-саясий лексика жана саясий терминология

1.1.1. Коомдук-саясий лексика менен саясий терминологиянын өз ара байланышы

Терминологиялык маалыматтын прагматикалык касиети анын адамдын жүрүм-турумуна жана ойломуна таасир этиши менен аныкталат. Бул, албетте, илимий-техникалык жана коомдук-саясий терминологияга тең шерик. Кийинки система белгилүү даражада субъективдүү, т.а., конкреттүү социалдык кырдаал аркылуу шартталат. Коомдук-саясий терминология өзүнө таандык өзгөчө каражаттар жана символдордун жардамы менен коомдук аң-сезимде тийиштүү дүйнө картинасын (саясий) түзөт.

Массалык-маалымат каражаттары коомдук пикирди жөндөп, болмушту конкреттүү концепттештирип, белгилүү бир идеологияга ыктаган же сугарылган угум-көрүм дүйнөнү калыптандырат. Ушул жааттагы улам кайталанып турган концепт дымак алып, өктөм мааниге ээ болот жана символдук кызмат аткарган терминге айланат.

СССРдин тарашы менен коштолгон демократия, ой-пикирлердин плюреализми саясий дискурстун семантикасын кең жана терең кароого мажбурлады. Саясий тил онтологиялык жактан байыркы замандарда жаралган саясий коммуникация менен шартталган. Чындыгында, саясий коммуникациянын заманбап аныктамалары 20-кылымдын орто ченинде такталган. Акыры вербалдашкан саясий коммуникация саясий тилди өзүнө таандык тезаурусу бар өзгөчө код система статусуна ээ кылды.

Россиядагы өктөм саясий майдан мамлекеттик ишмерлердин, политологдордун жана социологдордун көптөгөн эмгектеринде саясий коммуникацияны күн тартибине койду, ошону менен катар саясий тилди өзүнчө системача катары бөлүп чыгарды. Социалдык-саясий коммуникацияны иликтөөнүн теориялык базасы чет элдик жана ата мекендик лингвистикада калыптанып, өткөн кылымдын 70-90-жылдары коомдук-саясий лексика тематикалык планда терең иликтенген.

Саясий лексика публицистикалык стилге гана таандык деген салттуу пикир да жашап келет. Бирок политемалардын функцияларын иликтөө саясий лексика расмий документтерде, илимий кепте (оозеки, жазуу), политологияда пайдаланыларын да далилдеди. Саясий тилдин негизин саясий лексика түзөт, ал тилдин сөздүк курамында өзгөчө орунда турат, кепте жыш жолугат, ошону менен катар эле саясий коммуникациянын маанилүү аспекти болуп саналат. Биринчиден, бул жааттагы лексемалар тактыгы жана коннотацияларынын жоктугу менен айырмаланып, термин милдетин аткарат. Экинчиден, опурталдуу саясий кырдаалдарда (Петр доору, биринчи орус революциясы, Октябрь революциясы, СССРдин кулашы, демократия доору) саясий лексика тез өзгөрөт жана алар туюнткандар гана ар кыл эмоция-баалоо боёкторду чакырат.

СССРде коомдук-саясий лексиканы иликтөө эки мезгилге бөлүнөт. 20-кылымдын 20-30-жылдарда Октябрь революциясынан кийинки орус тилиндеги өзгөрүүлөр иликтенип, саясий лексикадагы чет тилден кабыл алуулардын басымдуулугу белгиленген, ал эми 40-жылдары француз тилинин (1789 – 1793-жылдардагы буржуазиялык революция маалындагы) сөздүк курамына кызыкчылык арткан.

Экинчи мезгилде (50-жылдар – азыркы мезгил) В. В. Виноградов, Ю. С. Сорокин, Д. Н. Шмелев, Т. Б. Крючкова, Е. Шейгал ж.б. илимпоздордун тарыхый-семантикалык жана семантика-стилистикалык мүнөздөгү негиздүү эмгектери саясий лексиканы жана коомдук-саясий коммуникацияны ар тараптан терең иликтөөгө жол ачты. Саясий дискурстун өзгөчөлүктөрүн иликтөө үчүн политемалардын семантикалык структураларынын касиеттерин, алардын кептеги мүнөздөрүн жана тексттердеги идеологиялык багыттарын терең билүү зарыл.

Адатта коомдук саясий лексика (мындан кийин – КСЛ) жана коомдук саясий терминология (мындан кийин КСТ) бул же тигил партиянын, саясий субъекттин саясий идеологиясын жайылтууда негизги курал катары кызмат кылары бышык.

С. И. Карцевский «Язык, война и революция» аттуу эмгегинде «революциянын тили жана тилдин революциясы» деген тезистин биринчи

бөлүгүнө макул экендигин, ал эми экинчи бөлүгүндө маанилүү кубулуштар болбогондугун белгилейт. Лексика жаатындагы ар кыл ассоциациялардан жаралган туундуларды, кабыл алууларды, котормолорду жана кыскартууларды табигый көрүнүш катары баалайт. 1905-жыл белгилүү даражада лингвистикалык мурасты – саясий кубулуштарды туюнткан саясий терминдерди калтырганын далилдейт [Берлин, Русское универсальное издательство, 1923. – 72 с.].

А. М. Селищев «Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет 1917-1926» аттуу эмгегинде революция маалында тилдик ишмердик жана анын коммуникациялык жана эмоциялык-экспрессиялык, номинациялык функциялары өзгөрөрүн белгилейт. Сөз маанилери да аталган процесстен алыс калбасын, завод-фабрикаларга, айыл-кыштактарга тилдик жаңылануулар кирерин, ал эми улуттук азчылыктардын «ойгонуулары» жараларын тилдик фактылар аркылуу тастыктайт [Рабочее Просвещение, М. – 1928. – 248 с.].

XX кылымдын биринчи жарымында КСЛ менен КСТтерге экстралингвистикалык факторлордун тийгизген таасирлери иликтенсе [Карцевский, 1923; Селищев, 1928; Винокур, 1939; Поливанов, 1968 ж.б.], экинчи жарымында семантикалык-функциялык багыт алга чыккан [Виноградов, 1972; Виноградов, 1994; Сорокин, 1965; Крючкова, 1989; Крючкова 1993; Коготкова, 1971 ж.б.].

XX кылымдын аягынан тарта КСЛ менен КСТ функциялык-дискурстук жана когнициялык методдор аркылуу иликтене баштады.

Советтик жана орус тил илиминде коомдук-саясий лексиканы изилдөө боюнча илимий эмгектер арбын [Бельчиков, 1965; Коготкова, 1971; Белая, 1977; Карпенко, 1977; Шмидт, 1979; Протченко, 1984, 1985; Мурадова, 1986; Медникова, 1986; Скворцов, 1972, 1987; Крючкова, 1981, 1982, 1983, 1984, 1988, 1989; Савенко, 1989; Голованевский, 1974, 1986, 1995, Шейгал 2000, Трофимова, 2004, Курасова, 2006, Воробьева, 2008, Загребельный, 2013, Заварзина, 2014 ж.б.].

Лингвистикада коомдук-саясий лексика менен коомдук-саясий терминологиянын структурасы жана курамы тууралуу талаш-тартыштар тынчыбай келет. Коомдук илимдердин терминдери табият таануу жана техника илимдеринин терминдеринен өзүнүн массалык агитацияда, пропагандада кеңири пайдаланылгандыгы жана экстралингвистикалык жактан бекем шартталгандыгы менен кескин айырмаланат. Биз бул жааттагы айрым аныктамаларга назар салалы.

Илимий адабияттарда коомдук-саясий лексиканы «*политическая терминология*», «*общественно-политическая терминология*», «*социальная терминология*», «*специальный словарь политики*», «*социальная лексика*», «*политическая лексика*», «*историко-революционная лексика*», «*социально-экономическая терминология*», «*язык политики*» (language of politics), «*политический язык*» (political or politicized language), «*общественно-политическая лексика*», *политическая коммуникация*, *политический дискурс* - деп сыпаттоо салтка айланган.

Коомдук-саясий лексикага «тар» жана «кең» мамиле жасалып келет. Биринчи жактагылар КСЛди курамында «коомдук», «саясий», «мамлекеттик», «социалдык» компоненттери бар сөздөр жана сөз айкаштары түзөт дешсе, ал эми экинчи жактагылар ал эл аралык мамилелерди, дүйнөлүк экономиканы, ички саясий-экономикалык турмушту, саясий түзүлүштү чагылдырган лексемалардан турарын бекемдешет.

Илимпоздордун ичинен бул лексикалык топко алгачкы аныктаманы Ю. А. Бельчиков берген: «*Общественно-политическую лексику составляют слова, которые обозначают явления и понятия из области политики, социологии, политической экономики. Определяемая таким образом общественно-политическая лексика четко отделяется от других предметно-тематических объединений слов. В силу взаимосвязанности политики, социологии, политической экономики с другими сторонами деятельности человека общественно-политическая лексика тесно связана с лексическими разрядами, обозначающими явления и понятия из области философии, права,*

эстетики, литературы» [Бельчиков, 1962: 9]. Бул концепцияны Т. С. Коготкова [Коготкова, 1971: 8] менен Л. А. Мурадова [Мурадова, 1982: 24] колдошкон.

Ал эми И. Ф. Протченконун: *«Общественно-политическая лексика – это та часть словаря, которую составляют названия явлений и понятий из сферы общественно-политической жизни, то есть из области политической, социально-экономической, мировоззренчески-философской. Несмотря на то, что этот разряд слов имеет заметно обозначенные границы, общественно-политическая лексика находится в тесном взаимодействии с названиями ряда других сфер человеческой деятельности, в частности обозначениями из области исторической науки, права, литературы и искусства, философии, политэкономии»* [Протченко, 1985: 123] – деген аныктамасы илимий чөйрөдө өктөм мүнөзгө ээ. Албетте, жогорку аныктамалар жалпы мүнөзгө ээ болгондуктан, конкреттүү иликтөөлөрдө, биринчиден, КСЛ менен КСТтин чектерин ажырымдоодо, экинчиден, КСЛдин көлөмүн аныктоодо талаштуу маселелер чыгып турат.

Коомдук-саясий лексиканын чектери эки багытта чечилүүдө.

Биринчи багыт КСЛ менен КСТи ажырымдоо менен байланышкан. Аларды кыскача берели: КСЛ – жалпы лексика + терминдер; КСЛ – коомдук-саясий маанидеги сөздөр + терминдер + терминдик айкаштар [Голованевский, 1993: 5]; КСЛ менен КСТ өз ара байланышкан, бирок кесилишпеген системалар [Крючкова, 1988, 1989]; КСЛ – нагыз КСЛ + потенциялуу КСЛ [Савенко, 1989: 175]; КСЛ коомдук илимдердин терминологиясына жакын [Мурадова, 1986: 24].

Экинчи багыт КСЛдин көлөмүн аныктоого аракет кылат: КСЛ + юридикалык, аскердик лексика [Якубовская, 1986]; КСЛ + өндүрүшкө + чарбага тийиштүү сөздөр [Протченко, 1965: 19-20]; КСЛ + саясий экономияга, тарыхка, философияга, аскер ишине, маданиятка, искусствого, живописке, музыкага, адабиятка тийиштүү лексика [Степанян, 1970: 63]; КСЛ – семемасында «коомдук», «саясий», «мамлекеттик», «социалдык» семалары бар тилдик бирдиктер [Заварзина, 1998: 4].

Т. С. Коготкова КСТи коомдук аң-сезимдин көп жактарын, адамдын руханий жана көз караштык көрүнүштөрүн, укуктук, жана мамлекеттик атоолорду чагылдырган ар түркүн терминдер түзөрүн белгилесе [Коготкова: 1971, 117-118], В. Н. Туркин КСТин элдин ар кыл катнашуу маалында саясий, экономикалык, администрациялык чөйрөлөрдөгү социалдык реалияларды туюнтуу максатында кызмат кыларына басым жасайт [Туркин 1975: 63].

Е. В. Розен КСЛге лексиканын бул классына «эл аралык мамилелердин жана дүйнөлүк экономиканын бардык терминологиясын, өлкөнүн ички саясий жана экономикалык турмушунун реалияларын, башка өлкөлөрдүн саясий түзүлүшү жана коомдук-саясий турмушу менен байланышкан атоолорду киргизет [Розен: 1976, 95]. Автор жалпы сөздөр саясий контекстте кошумча саясий маани аларын да эскертет [Розен: 1976, 95-96].

А. А. Бурячоктун ою боюнча, КСТ терминологиялык лексиканын өзгөчө пласты, ал адатта эмоциялык-экспрессивдик боёгу жок термин системасы менен өзү карым-катнашта болгон жалпы адабий лексиканын ортосунда турат [Бурячок: 1983, 22].

Е. В. Курасова КСЛдин ачык мүнөзүн, чектеринин туруксуздугун, хронологиялык жактан өзөк жана перифериялардын өзгөрүлмөлүүлүгүн, лексикалык жана семантикалык инновацияларын, башка тематикалык жана лексика-семантикалык топтор менен байланыштарын эстен чыгарбоону эскертет [Курасова, 2006: 48-49].

О. И. Воробьеванын ою төмөнкүдөй: *«Терминология политического языка имеет свои особенности и прежде всего, это расплывчатость, неточность наименования. К политическим терминам наблюдается неоднозначное эмоционально-оценочное отношение, тогда как особенность любой научной терминологии заключается, как правило, в точности и однозначности наименования, отсутствии стилистических и коннотативных элементов. Политическая терминология отличается внутренней образностью и языковой мотивированностью. Вследствие того, что многие политические термины широко употребляются в средствах массовой информации, а их большая часть*

является интернационализмами, они стали широко известны большому кругу носителей языка, перешли в состав общеупотребительных слов, что также отличает их от обычной терминологии, известной, как правило, небольшому числу специалистов той или иной области знания» [Воробьева, 2008: 62].

И. В. Токарева КСЛге мындай аныктама берет: «особый пласт общего словарного состава, используемый для ознакомления с вопросами политики и экономики, обусловленных типом производственных отношений общественно-экономической формации» [Токарева: 2011, 135].

А. В. Загребельный: «под общественно-политической терминологией мы будем понимать особую подсистему лексики литературного языка, единицы которой номинативно специализированы на объективации средствами языкового кода различного рода явлений, отношений, событий общественно-политической жизни общества. Общественно-политическую лексику мы будем рассматривать как часть словаря общелитературного языка, лексические и фразеологические единицы которого, не имея абсолютного соотношения со специальными понятиями, характеризуются наличием исконных или приобретённых идеологизированных микрокомпонентов значения» [2013: 30].

Н. Р. Гейконун ою боюнча, КСЛди заманбап коомдук-саясий жана социалдык маселелерди публицистикалык дискурста чагылдырган, курамы жагынан ар кыл, көлөмү жагынан кенен лексикалык система катары идеологиялашкан сөздөр жана сөз айкаштары түзөт [Гейко, 2020: 7].

Терминологиялык лексиканын курамы структуралык жактан да бир кылка эмес. В.П. Даниленко белгилегендей, термин үч структуралык типке ээ: 1) термин сөздөр (тубаса, туунду, татаал жана аббревиатуралар, 2) термин – сөз айкаштар (ажыроочу – эркин жана туруктуу, ажырабас – термин фразеологизмдер), символдор-сөздөр [Даниленко 1977: 37].

КСЛ менен КСТтин бири-биринен айырмачылыгын, өзгөчөлүгүн да тактоо зарыл. Т. Б. Крючкова КСТти коомдук илимдердин терминологиясынын идеологиялашкан бир бөлүгү катары карайт [Крючкова 1989: 15]. Ушул эле илимпоздун пикиринде КСЛ менен КСТтин бирдиктери окшош туюнтулганы

менен бири-биринен мааниси жана милдети жагынан кескин айырмаланат. Демек, алар – өз алдынча системачалар. КСТтин курамы жана анын бирдиктеринин милдеттери да ар кыл. Ушундан улам КСТ адистерге гана белгилүү адис терминологиясынан (узкоспециальная терминология) жана ММКларда, элдин оозеки кептеринде, саясий партиялардын документтеринде пайдаланылган жалпыга белгилүү терминологиядан куралат [Крючкова 1989: 15-16].

Бул жааттагы көптөгөн илимий изилдөөлөргө таянып, КСЛ курамы эки бөлүктөн турат (нагыз жана потенциалдуу), мобилдүүлүгү жагынан өтө ыкчам, кубулма келет, терминдик касиет алып, КСТке өтөт, ал эми КСТ курамы эки компоненттен турат (адистер – жалпы эл билет), мобилдүүлүгү жагынан ыкчам, туруктуу, терминдик касиетин жоготуп, КСЛге өтөт деген жыйынтык чыгаруу абзел. Демек, КСЛ жана КСТ – ар бири кадыресе өзгөчөлүктөргө ээ жана бири-бирисиз жашай албаган тилдик категориялар. Аларды «коомдук-саясий» архисемасы байланыштырса, «лексикалык бирдик – термин» ажыратуучу сема бөлүп турат.

КСЛ менен КСТти ММКны тейлеген модалдуу, экспрессиялуу милдет аткарган тең маанилүү түшүнүктөр, КСЛ белгилүү даражада коомдук илимдердин жана саясий терминдерди камтыйт, КСЛ менен КСТ өз ара байланышкан өзүнчө категориялар жана КСТ – КСЛнын бир бөлүгү деген пикирлер бар [Ермакова, 2019: 58-64].

Е. И. Шейгал «Семиотика политического дискурса» аттуу докторлук диссертациясында саясий дискурс юридикалык, масс-медиа, илимий, педагогикалык, рекламалык, диний, турмуш-тиричилик, көркөм, спорттук оюн, аскердик-согуштук дискурстар менен кесилишерин далилдеген [Шейгал, 2000:27-47].

XX–XXI кылымдардын тогошунда коомдук-саясий лексиканы изилдеген тилчилердин арасында мамлекеттик башкаруу тармагындагы кубулуштарды, түшүнүктөрдү чагылдырган лексикалык катмарды өзүнчө изилдөө зарылдыгы келип чыкты. Бул катмарга аныктама берүү, анын тил системасындагы ордун

аныктоо терминологиялык өзгөрүүлөргө алып келди: «*собственно политическая лексика*» [Ошеева, 2004; Карбасова, 2007], «*общественно-политическая лексика в сфере госуправления*» [Живулин, 1997]; «*административная лексика*» [Шамшин, 1998; Шмелькова, 2010], «*терминология государственного устройства*» [Крундышев, 1998], «*терминология социального устройства*» [Соколов, 2001]; «*терминология государственного управления*» [Нгуен Тхи Тху Ван, 2001; Коцюба, 2004; Вольвачева, 2007; Кузнецова, 2009]. Жогорку терминдердин ичинен көп жолукканы – «*лексика государственного управления*» [Шмелев, 2003; Бижкенова, 2008; Кузнецова, 2009; Кушнир, 2012; Заварзина, 2011, 2012, 2013, 2014]. Бул лексикалык бирдик баш мыйзамдардагы мамлекеттик бийлик, политологиядагы государственное правление//система государственного управления терминдерине шайкеш келет.

Мамлекеттик башкаруу лексикасы жөнүндө бирдиктүү пикир жок: мамлекеттик башкаруу лексикасы – номенклатуралык бирдиктер [Шмелев, 2003:1]; «*термины и номенклатурные названия федеральной и местной системы политического управления обществом, репрезентирующие понятийное поле «государственный аппарат»: государственно-исполнительная власть, социально-политические институты и их структуру*» [Воробьева, 2000: 4; Шейгал, 2000]; «*слова и выражения, которые обозначают понятия, входящие в сферу деятельности государства, а также обозначения понятий из сферы законодательной и исполнительной власти как непосредственно связанных с осуществлением государственного управления, политики государства*» [Ошеева, 2004: 31]; «*наименования должностей, государственных органов, ведомств, политических партий и движений, термины международной политики, юридические и экономические термины, а также электоральная и военная терминология*» [Карбасова, 2007: 46].

Г. А. Заварзина жогорку терминди кең мааниде түшүнөт: «*наиболее правомерным является широкое понимание лексики государственного управления, представляющей собой особую систему словесных знаков как терминологического, так и нетерминологического характера, связанных с*

обозначением органов власти, должностных лиц, а также направлений и особенностей их деятельности, и занимающей на рубеже XX- XXI веков значительное место в лексической системе русского языка» [Заварзина, 2014:

Чет элдик лингвистикада коомдук-саясий лексиканы иликтөө шартка жараша ийгиликтүү жүрүп жатат. Биз алардын айрымдарына гана токтолобуз.

«Язык и моделирование социального взаимодействия» [М.: Прогресс, 1987. - 464 с.] аттуу жыйнакка кирген чет элдик илимпоздордун: Д. Болинджер, Х. Вайнрих, Р. М. Блакар, Дж. Лакофф, М. Джонсон, Р. Фишер, У. Юри, Х. Перельман, Л. Олбрехт-Тытека, Я. Хинтпка, М. Хинтика, Х. Р. Олкер, Р. Абельсои, Д. Херадштейт, У. Нарвесен, Х. Р. Олкердин макалаларында социалдык байланыштарды, саясий ойломду моделдештирүүнүн орчундуу маселелери каралат, тилди саясий жана дипломатиялык ишмердикте пайдалануунун өзгөчөлүктөрү иликтенет.

Р. М. Блакар «Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирические исследования языка и его использования в социальном контексте)» аттуу макаласында [Язык и моделирование социального взаимодействия М., 1987: 88-125] тилди социалдык матрицанын тутумдаш бөлүгү катары изилдеп, бийлик тил аркылуу башка адамдардын дүйнө кабылдоосуна жана аны структуралаштыруусуна таасир этүү аркылуу ишке ашарын бекемдейт [Блакар 1987: 91]. Илимпоз социалдык бийликтин куралына – тилдин коруна басым жасап, аны 3 деңгээлге бөлөт: 1) коммуникациянын жеке актысы; 2) болмушту концепттештирүүнүн өзгөчө түрү; 3) ар кыл тилдер, диалектилер [Блакар 1987: 92].

Р. М. Блакар тил бийлик мамилелерин чагылдырган ачык система катары коом тарабынан таасир этүүчү объект гана эмес, таасир этүүнүн субъекти да боло алат, - деген орчундуу жыйынтык чыгарган. Албетте, тил системасы өнүгүү башатында коомго көз каранды болсо да, кезегинде социумдун өнүгүшүн шарттайт. Мындай эки тараптуу таасир этүү коомдук-саясий турмушту тейлеген тилдик бирдиктерге таандык.

Француз илимпоздорунун (Ж. Отье-Ревю, Ж-Ж Куртин, М. Пеше, К. Фукс, Ж. Гийому, Д. Мальдидье, К. Арош, П. Анри, М. Пеше, Р. Робен, Э. Пульчинелли Орланди, П. Серио) «Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса [Автор: Редактор Серио П., М.: Прогресс, 1999. - 416 с.] аттуу жыйнагына кирген макалаларында дискурс анализдин эң актуалдуу маселелери катары каралат жана аталган жыйнак лингвистикалык анализден психоанализге чейинки аралыкты камтыйт.

П. Серио «Русский язык и советский политический дискурс: анализ номинализаций» аттуу эмгегинде Н.С. Хрущев менен Л.И. Брежневдин эсеп-кысап докладдарына таянып, алардагы конкреттүү дискурстардын синтаксистик мамилелерине талдоо жүргүзөт.

Европалык белгилүү илимпоз, сынчыл дискурс-анализдин чыгаан өкүлү Тён А. ван Дейк «Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации» [М., 2013. - 344 с.] аттуу монографиясында дискурс жана социалдык бийликтин жаңыланышы, бийликти кыянаттык менен пайдалануу, дискурсту жаңылоонун ыктары, когнициялык башкаруунун стратегиясы жана идеологиялык жаңылануу, бийликти жана дискурсту талдоо, дискурс, бийлик жана расизм, сынчыл дискурс-анализ, социалдык контекст, таануунун социомаданий жана саясий милдеттери, пресса, моралдык шантаж, коргонуу жана чабуул, парламенттик дискурс, улуттук өзүн-өзү мактоо, саясат, дискурстук модель, саясий таанып-билүү, саясий дискурс, кичи өнөктөштүн ажаан риторикасы, кырдаалды тактоо, башкалардын терс репрезентациясы, өзүн-өзү оң жагынан көргөзүү, манипуляция жана коом, манипуляция жана таанып-билүү, контексттин жаңы теориясы, билим, калп, парламенттик дискурс маселелери каралат.

Жалпылап айтканда, аталган эмгекте бийлик структураларынын арасындагы дискурстун мүнөзү, алардын ар кыл тексттердеги жана дискурстардагы репрезентациялары таасын сыпатталат. Азыркы учурда бийлик жүргүзүү мажбурлоо аппараты менен гана чектелбейт, ал баарынан мурда кырдаалды акыйкат так аныктоо мүмкүнчүлүгү менен байланышкан. Глобализация

маалында маалымат калың массага өтө тездик менен тарагандыктан, бийликтин негизги каражаты субъекттерди, социалдык топторду жана институттарды тарыхый жактан шартталган гетерогендүү дискурстук практикага тартуу аркылуу жаралган билим болуп саналат. Мындай учурда адам аң-сезими үчүн күрөш курчуйт, сынчыл дискурс-анализ курч проблемаларды чечүүдөгү илимий-интеллектик компонентти алга сүрөп, манипуляциялуу идеологиялык дискурстардын жандырмагын табууну жеңилдетет.

1.1.2. Саясий лексика жана саясий терминология сөздүктөрдө

Бул бөлүмчөнүн максаты – саясий терминдердин кесиптик сөздүктөрдөгү санын аныктоо. Максатты ишке ашыруу үчүн орус тилиндеги 3, ал эми кыргыз тилиндеги 2 сөздүктөгү материалдарга таяндык.

1. *Мустафин А. А. Политология: словарь современных терминов и выражений* / А. А. Мустафин - Ангарск: Изд-во: АГТА, 2012 - 168 с.

2. *Коновалов В. Н. Политологический словарь*. Ростов-на-Дону. Феникс, 2011. - 320 с.

3. *Новейший политологический словарь* / авт.-сост. Д. Е. Погорелый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. - Ростов н/Д.: Феникс, 2010. — 318 с.

4. *Саясат таануу: Энциклопедиялык окуу куралы* / Башкы ред. Ү. Асанов; Ред. кедеш Б. Солтонбеков (төрага) ж. б. - Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. - 350 б.

5. *Акунов А. А., Мамбеталиева Г. С., Адам укуктары, демократия, бийлик. Энциклопедиялык сөздүк.* – Б.: 2015. – 496 б.

	Мустафин А.А. Политология	Коновалов В.Н. Политологический словарь.	Новейший политологический словарь	Саясат таануу. Энциклопедиялык окуу куралы	Акунов А.А., Мамбеталиева Г.С.,	баары
А	128	12	29	47	147	363
Б	53	8	9	18	69	157

В	66	10	14	5	16	111
Г	63	17	32	23	20	155
Д	109	4	19	24	58	214
Е	10	2	-	1	7	20
З	12	1	1	8	9	31
Ж	7	-	4	6	37	54
И	90	8	18	21	46	183
К	152	19	29	53	111	364
Л	29	3	10	6	13	61
М	113	18	18	25	83	25
Н	46	12	20	9	17	104
О	32	12	14	5	21	84
Ө	-	-	-	6	15	1
П	236	40	78	16	61	431
Р	70	12	15	11	29	137
С	95	24	28	56	159	362
Т	45	9	15	6	52	127
У	18	6	7	9	9	49
Ү	-	-	-	-	2	2
Ф	36	5	7	3	18	69
Х	24	6	2	1	17	50
Ц	10	1	4	2	3	20
Ч	6	1	-	3	10	20
Ш	12	1	1	2	18	69
Ы	-	-	-	1	9	10
Э	55	8	10	12	54	139
Ю	10	-	1	-	2	13
Я	7	1	1	1	2	12
Баар	1534	240	386	380	1114	

Ы						
---	--	--	--	--	--	--

А.А. Мустафиндин «Политология: словарь современных терминов и выражений» [Ангарск: Изд-во: АГТА, 2012 – 168 с.] аттуу сөздүгү жогорку окуу жайларында бакалаврларды даярдоодогу «Саясат таануу» курсунун стандарттык талаптарына ылайык түзүлгөн. Аталган лексикографиялык туундуга илимпоздордун, мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин күнүмдүк оозеки кептеринде системалуу түрдө пайдаланылган, ошондой эле массалык-маалымат каражаттарында (басма сөз, радио, теле көрсөтүү, интернет) жыш жолуккан саясий, укуктук, философиялык, экономикалык, тарыхый ж.б. көптөгөн терминдер жана туюнтмалар кирген. Сөздүккө гуманитардык илимдердин саясатка түз жана кыйыр тиешеси бар бир топ терминдер киргендиктен, андагы терминдердин саны 1534кө жеткен.

Профессор В. Н. Коноваловдун жооптуу редакторлугу астында чыккан саясат таануу сөздүгүнө 240 термин кирип, ал тиешелүү авторлор жамааты тарабынан даярдалган. Чындыгында, саясат таануу жаатындагы көптөгөн терминдер бул сөздүктөн сыртта калган.

«Новейший политологический словарь» [авт.-сост. Д. Е. Погорелый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. - Ростов н/Д: Феникс, 2010. - 318 с.] аттуу маалымдама сөздүктө саясат таануунун түшүнүктөрү менен категорияларынын маанилери ачылат. Саясий турмуштун татаалдыгы, социалдык-саясий окуялар менен процесстердин кайталангыстыгы аларды ар кыл аспектилерде талкуулоого шарт түзөт. Бул туундунун максаты – саясат таануунун түшүнүктөрү менен категорияларынын гаммаларын так-даана түшүнүүгө жардам берүү. Саясат таануунун чегинен чыкпагандыктан, терминдердин саны – 386.

«Саясат таануу» [Б., 2004] энциклопедиялык окуу куралынын максаты – Кыргызстанда демократиялык, укуктук, жарандык коомду курууда жарандардын саясий аң-сезимин жана саясий маданиятын жаңы доорго шайкеш өнүктүрүү, жогорулатуу процессинде аларга саясат таануу илиминин категориялары менен терминдерин, анын ичинде кыргыздардын саясий тарыхына жана бүгүнкү саясий турмушуна тийиштүү түшүнүктөрдү тааныштыруу, чечмелөө.

Кыргыз элинин өткөн саясий турмушун чагылдырган *аманат, ак үйлүү, атка минер, бай, бек, батрактар, бий, болуш, букара, датка, заманачылар, каган, казы, калпа, кул, күң, манап* сыяктуу терминдер да кирген. Терминдердин жана номендердин жалпы саны – 380.

А. А. Акунов менен Г. С. Мамбеталиева «Адам укуктары, демократия, бийлик. Энциклопедиялык сөздүк» [Б., 2015] аттуу лексикографиялык эмгегин жаратууда саясат/укук таануу, социология илимдеринин чегинен чыгып, дисциплиналар аралык ыкманы колдонушуп, ар бир номен менен терминдин табиятын терең ачууга жетишкен.

Эмгекте ааламдашуу маалындагы саясат политемасынан өзөктөнгөн мамлекет, бийлик жана идеология категорияларына, саясий системаларды моделдештирүүгө, коомдук-саясий парадигмаларды сыпаттоого, ошону менен катар эле кыргыз элинин саясий аң-сезиминин жаралышына, калыптанышына, өсүшүнө негизги басым жасалат. Сөздүктү жазууда авторлор кыргыз илимпоздорунун жоон тобунун (философ, тарыхчы, саясат/укук таануучу, социолог ж.б.) эмгектерине таянышып, 1114 номен, термин жана персоналияны тандашып, аларды окуучуларга (илимпоздорго, мамлекеттик кызматкерлерге, мугалимдерге, кадыресе жарандарга) зарыл эмгек катары сунуш кылышкан. Саясат таануу жана ага танапташ илимдердин номен жана терминдеринен сырткары сөздүккө кыргыз саясатына, менталитетине тийиштүү сегменттерди чагылдырган төмөнкү лексемалар камтылган: *Адам, Адам Ата, Абыке, ажсо, ажы, ак ордо, ак үйлүү, акыйда, акыр заман, акыреттик жар, алты арам, аманат, ант, аскердик демократия, баатыр, бажы, бектер, бөкөй, буйрук (администратор), бүйүр кызытуу, элтебер, жаңы саясий ой жүгүртүү, жыга (хандык белги), заман, зордук-зомбулук, канчайым, качкын, кашка, курултай, күлүк (титул), кырк чоро, манак (титул), момун, нөкөр, Обо эне, сайыппуруш, ордо, такыба, тегин, шейит, шер.*

«Манас» эпосундагы Көбөш, Тазбаймат сыяктуу энчилүү аттардын кийин каймана аттарга айланып кеткендиги, көзкамандар метафорасы тууралуу маалыматтар аталган эмгекке кирбей калган.

1. 2. Коомдук-саясий лексиканын жана терминдердин орус, түрк жана кыргыз тил илимдеринде изилдениши

1.2.1. Коомдук-саясий лексиканын жана терминдердин орус тил илиминде изилдениши

Тил менен идеологиянын өз ара байланышы XX кылымдын башында советтик тилчилердин эмгектеринде изилденип, коомдук-саясий лексика менен терминологиянын өзгөчөлүктөрүнө басым жасалган. В. В. Виноградов [1982], Ю. А. Бельчиков [1962], Ю.С. Сорокин [1965], Т. С. Коготкова [1971] ж.б. белгилүү орус тилчилеринин эмгектери Ю. С. Сорокин [1965], Т. С. Коготкова [1971], А.Л. Голованевский [1986] ж.б. лингвисттерге орус тилинин ар кыл доорлордогу коомдук-саясий лексикасынын курамын жана функцияларын (анын ичинде большевиктик) дыкат иликтөөгө жол ачат. Өткөн кылымдын 90-жылдары гана архивдик материалдардын негизинде РСДРПдан башка партиялардын программалык документтеринин тилин изилдөөгө мүмкүндүк жаралат [Голованевский 1994; 1997].

XX кылымдын аягында орус тил илиминде *саясаттын тили, саясий коммуникация, саясий дискурс* (саясий дискурстун башка дискурстун байланыштары) маселелери ар тараптан иликтене баштаган [Баранов, Казакевич 1991; Паршин 1999; Степанов 1997; Шейгал, 2000].

Ю. В. Трофимованын «Концепт “политика” в русской языковой картине мира» аттуу кандидаттык диссертациясында [2004] орус дүйнө сүрөтүндөгү (илимий жана карапайым – наивный) «саясат» концепти (коомдук турмуштун менталдык фрагменти) когнитивдик парадигманын чегинде изилденет.

Публицистикалык текст коомдогу социалдык жана маданий өзгөрүүлөрдү тез чагылдыруу жагынан алдыңкы орунда тургандыктан, советтик мезгилде – тилди чапчаң идеялаштыруу, саясатташтыруу маалында газеталар көтөрүңкү-салтанаттуу тонго ээ болушкан. Кайра куруу жылдары цензура, идеялашкан табу, катаал стилдик нормалар жоюлуп, ММКлардын тили демократиялык касиет (эркин ойлом шарттаган жаңы туюнтуу стили, стереотиптерден качуу, лексикондун кеңейиши, сүйлөшүү/эмоциялык кеби, көчө тили, жаргон ж.б.)

алган. Кийинки жылдары публицистикалык стиль өзгөрдү: декларациялык мүнөз төмөндөдү, мазмун тереңдеди, тилдик диапазон кеңейди, аналитика, маалыматтуулук күчөдү, интеллектуалдык белгилер аныкталды, илимий стилдин таасири тийди, очерк, фельетон, баш макала сыяктуу гезиттик жанрлар сейрек жолуга баштады, саясий темадагы басылмаларга (башкы адресат – саясатчы, бизнесмен, олигарх, депутат) суроо-талап өстү, атайын лексиканын элементтери (медицина, спорт, аскердик-согуштук чөйрө, юриспруденция, экономика ж.б.) метафоралаштырылып, алар терминдик касиеттеринен ажыроодо ж.б.

Политика сөзүнүн лексика-семантикалык, парадигматикалык, синтагматикалык, эпидигматикалык байланыштарынын өзгөчөлүктөрү, уюткулуу терминдердин (политический, политик) гезит беттеринде детерминолоогизация жана транстерминолоогизация кубулуштарына жолугушу сыяктуу маселелер каралат.

Е. В. Курасова «Семантические неологизмы общественно-политической сферы в русском языке новейшего периода» [2006] аттуу кандидаттык диссертациясында XX-XXI кылымдын тогошундагы орус тилинин лексикалык курамындагы өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүнө, семантикалык неологизмдер тилдик инновациянын (сөздүн жаңы мааниси) бири экендигине, алардын метафоралык жана метонимиялык жолдор аркылуу жасалышына жана семантикалык таруу, кеңейүү, жылуу процесстерине, коомдук-саясий лексика түшүнүгүнө, анын типологиялык бөтөнчөлүгүнө токтолуп, тийиштүү жыйынтык чыгарат.

Илимпоз илимий адабияттарда коомдук-саясий лексиканы «*специальный словарь политики*», «*социальная лексика*», «*политическая лексика*», «*историко-революционная лексика*», «*социально-экономическая терминология*» жана «*общественно-политическая лексика*» - деп сыпаттоо салтка айланганын белгилеп, жогорудагы пикирлерди колдойт.

А. В. Загребельный «Лексика общественно-политической сферы русского языка начала XX века в семасиологическом и функциональном аспектах» [2013] аттуу монографиясында коомдук-саясий лексика менен коомдук-саясий терминологиянын байланышы, мамлекеттик түзүлүш формалары, жогорку

мамлекеттик субъекттер илимий негизде каралып, ишенимдүү жыйынтыктар чыгарылат.

Г. А. Заварзина «Русская лексика государственного управления: История формирования и современные процессы развития» [2014: 409] аттуу докторлук диссертациясында орус тилинин мамлекетти башкаруу лексикасынын жаралышы жана өнүгүшү экстралингвистикалык фактор (орус мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый өсүшү) менен тыгыз байланышта экендигин далилдеген.

Орус тил илиминде кийинки жылдары саясий тилдин ар кыл жактарын чагылдырган диссертациялар жаралууда. Докторлук диссертациялар: Е. И. Голованова [2004], М. В. Гаврилова [2005], М. Н. Панова [2005], С. Г. Катаева [2009], Г. Х. Гилязетдинова [2011], Е. В. Терехова [2011], В. А. Марьянчик [2013], Е. К. Павлова [2013], Н. Г. Юзефович [2015], В. М. Костева [2018], С. А. Маник [2019], ж.б.; кандидаттык диссертациялар: Н. М. Лейберова [1984], Л. А. Мурадова [1986], Л. А. Жданова [1996], Л. В. Давыдов [1998],], М. А. Крундышев [1998], М. А. Литовченко [2003], Ю. В. Ошеева [2004], Д. К. Ефимов [2005], К. В. Зуев [2005], Ци Вавчжи [2006], М. С. Корнев [2006], В. В. Михайлов [2006], Е. В. Курасова [2006], А. А. Хади [2007], Г. Н. Каримуллина [2007], Е. О. Негров [2008], И. О. Ткачева [2008], А. Е. Салман [2008], И. В. Кологривова [2009], А. Б. Халатян [2011], А. Ю. Куткина [2011], К. Н. Лоскутова [2012], Ф. И. Дотдаева [2013], А. В. Романенко [2018], А. В. Ермакова [2019], Ярослав Кобылко [2019], У Анна [2019], Н. Р. Гейко [2020] ж. б.

Саясий тилдин проблемалары окуу куралдарында да каралууда: Современная политическая лингвистика [Э. В. Будаев, М. Б. Ворошилова, Е. В. Дзюба ж.б., 2011], Лингвистическая советология [Э.В. Будаев, А.П. Чудинов, 2009]; В. Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия [В. Е. Чернявская, 2017] ж.б. А. П. Чудиновдун эки окуу куралы маанилүү орунда турат [Современная политическая коммуникация: Учебное пособие / Отв. Ред. А. П. Чудинов / Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2009. – 292 с.],

А. П. Чудинов, Политическая лингвистика: Учеб. пособие / Москва. Из-два «Флинта», «Наука». 2006. – 254 с.].

А. П. Чудиновдун «Очерки по современной политической метафорологии» [2013] аттуу монографиясы заманбап саясий коммуникациядагы метафоралык моделдөөнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн когнициялык-дискурстук изилдөөгө арналган. «Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации» [2003] аттуу монографиясында «экономика» түшүнүк талаасы алгач булак аймак, андан соң милитардык, криминалдык, зооморфтук ж.б. метафораларды өзүнө тарткан магнит аймак катары функция аткарган метафоралык моделдер чебер, терең иликтенет.

«Словарь современного жаргона российских политиков и журналистов» [2003] аттуу эмгектин автордук жамааты саясатташкан элге жардам берүү максатын көздөшүп, ММКдан постсоветтик жана посткайра куруу мезгилинде жаралган идентификаторду – ылакап аттарды (прозвище, кличка), эпитеттерди аббревиатураларды, клишелерди, жарлыктарды, «новоязыдын» элементтерин чогултушуп, алар туюнткан окуялардын, инсандардын образдарын ачып берүүгө аракеттенишкен.

О.И. Воробьева «Политическая лингвистика. Современный язык политики» [2008] аттуу эмгегинде саясий лингвистиканын бир топ маселелери каралат. Биз алардын ичинен *саясий тил, мамлекеттик бийликтин терминологиясы, саясий лексиканын функциялары, саясий тилдин азыркы абалы, политема, идеологема, социологемага* кайрылдык.

1.2.2. Коомдук-саясий терминдеринин түркологияда изилдениши

Түрк элдеринин саясий лексикасы жана элдик саясий терминдери Орхон-Эне-Сай жазууларынын маалында калыптануу жолуна түшкөн. Буга С. Е. Маловдун «Памятники древнетюркской письменности» [Малов, 1959] эмгегинде *äl* «народ», «государство», *балык* «город», *баиш* «глава, начальник», *баишчы* «руководитель, предводитель», *бітіг* «письмо», *будун* «народ», *буірук* «приказный (важный чин)», *жалабач* «вестник, посол», *јарлык* «приказ», *каган*

«правитель», *таркан* «титул» ж.б. [87-106] лексемалар күбө.

Коомдук-саясий лексиканын бирдиктери «Памятники древнетюркской письменности Тувы» [1963] жана «Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в.» [1971] аттуу эмгектерде да катталган: 1) *эл* «государство», *элчи* «посланник» ж.б.; 2) *ил*, *айл* «государство, народ, племя», *улус* «народ, страна», *төрү* «власть», *бай* «богач, богатый», *каган* «хан, каган, правитель», *кул* «раб», *сү* «войско», *будун* «народ», *йурт* «страна, родина» ж.б.

14-кылымга таандык «Ат-Тухва» («Ат-Түхфа аз-закія фи-л-лүгат ат-туркия») [Изысканный дар «Ат-Тухва», 1978] аттуу трактатта *ил* «страна», *дәүләт* «государство», *хаким* «правитель», «судья», *ханлык* «ханство», *малик* «царь» ж.б. сөздөр кездешет.

Бабурдун «Бабур-наме» китебинде (XV-XVI) *мирза*, *бек*, *хан*, *султан*, *шах*, *биким*, *шейх*, *тархан*, *эмир*, *ханум*, *ханзаде*, *ханике*, *вазир*, *падишах*, *кази* ж.б. титулдар, наамдар жыш жолугат. *Мирза/мурза/мырза* (*mir* < араб. «князь» и *zada* < перс. «сын»; *amir zada* → букв. «сын господина») титулу Алтын Ордодо жана Крым хандыгында ак сөөк уруулардын өкүлдөрүнө берилген. Эгерде аталган лексема энчилүү аттан мурун келсе, *мырза* «господин», андан кийин келсе, наам семасын туюнткан. Аталган эмгекте *мырза* термини «белгилүү бир аймактын башкаруучусунун/жогорку бийлик ээсинин титулу – ак сөөктөрдүн жалпы аты» семаларын камтыган.

Хан/султан титулдары да «башкаруучу» жана «принц» маанилеринде кездешет. *Ханике* «принц, кандын уулу», *биким*, *ханум*, *султан* терминдери аялдардын ак сөөктөргө таандык экендигин чагылдырган. Канга баш ийген анча чоң эмес аймактардын белгилүү мырзалары *шах/эмир/бек* эпитеттери аркылуу сыпатталган. Ошентип, Бабурдун маалында *султан*, *эмир*, *бек*, *мирза* жана *шах* лексемалары жогорку башкаруучулардын титулдарын туюнткан эмес [Абдыкадырова, 2022: 144-151].

Куман тилине тиешелүү Кодекс Куманикус (лат. *Codex Cumanicus*) (лексикасынын 80-85 пайызы кыргыз тилине дал келет) орто кылым сөздүгүндө да саясий титулдар, кызматтар жана аларды коштогон терминдер белгилүү

даражада камтылган: *qan* «хан», *soltan* (< араб.) «султан», *beg* «бег, бек», *bey* «бей», *ceribasi* «полководец, командующий войском», *elci* «посланник», *yarguci* «судья (лат. *potestas*, перс. *sana* < араб. *sahna* «prefect»), *seriyat* (< араб. *sar‘iyyah* «исламский закон»), «судья» (лат. *consul*, перс. *qadi* (кади), *bogavul* / *bogawul* «слуга в суде, судебный служитель» (лат. *placarius*, перс. *tatawul*) < mong. *buqawul* (см. ниже), *atlu kisi* «конный воин», *qan qatuni* «жена хана, ханша», *evdegi* / *ewdegi epci* «служанка», *tilmac* «переводчик (толмач)» ж.б. [Источник: <http://odnapllyazyk.narod.ru/polovtzy.htm>].

«Документы на половецком языке XVI в.» аттуу эмгекте *казнја* «казна», *шаһар* [шähär] «город»; улус «округ, район»; *келіш* «договор», *хала* «столица»; *меджлис* «собрание», *k'ierman* «город»; *јасах* «налог»; *zindan* [зындан] «тюрьма, темница» ж.б. [Памятники письменности Востока; Publication details: Москва: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1967. Description: 430 с.; 22 см: 104–105)].

«Древнетюркский словарь» [1969] аттуу лексикографиялык туундуда төмөнкү саясий терминдер жолугат: *эл* «племенной союз, народ, государство» (169), *эл буга/эл темүр* «народ» (169), *эл билге катун* «мудрая-вельможная дама» (169), *каган* «верховный правитель» (169), *билге каган* «мудрый верховный правитель» (99), *бөгү каган* «мудрец-верховный правитель» (116), *бумун каган* «верховный правитель» (124), *инял каган* «верховный правитель» (209), *элтәриш каган* «верховный правитель» (171), *кул билге каган* «зола-мудрый верховный каган» (323), *каракаган каган* «одолевающий верховный правитель» (420), *кара кан* «северный хан» (424), *йавлагар* «правитель» (225), *бег* «князь» (91), *үнәл* «титул, кызмат» ж.б. Колдо бар материалдарга таянсак, *эл башы* «башкы», «акылман», «жолборс», «буура», *бек* «арстан», «жолборс», «бука», «таш», «темир», *тектүүлөр* «жогорку, тектүү, акылман», «жогорку тектүү», *тегиндер* «принцтер» «баатыр», «илбирс», «күмүш», «алтын кулун», «кулун акылман» ж.б. эпитеттер аркылуу сыпатталганын көрөбүз. [Сравнительно-историческая грамматика. Лексика: 2-е изд., доп. М.: 2001. – 822: 707-711]. Кыскасы, байыркы жана Орто кылымдарда түрк элдеринин мамлекеттик түзүлүшү кадыресе системага айлангандыгын тарыхый эстеликтер далилдеп турат.

Х. А. Дадабаевдин «Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв.» (1991) аттуу монографиясында байыркы түрк тексттериндеги коомдук-саясий лексиканын бирдиктеринин структуралары, этимологиясы, алардын мамлекеттин администрациялык-саясий курамы, тышкы саясаты жана коомдук түзүлүшү менен тыгыз байланышы ар тараптан терең иликтенет.

XX кылымдын экинчи жарымынан тарта азыркы түрк тилдериндеги коомдук-саясий лексиканы интенсивдүү иликтөө мезгили башталып, илимий макалалар, монографиялар жарыяланып, диссертациялар жактала баштайт [Дадабаев, 1991: 185].

М. С. Харланова «Развитие общественно-политической терминологии туркменского языка в современный период» (1965) аттуу кандидаттык диссертациясында түркмөн тилиндеги совет доорундагы коомдук-саясий лексиканын жасалуу жолдорун (сөз маанилеринин кайрадан аңдаштырылышы, кеңейиши; калькалоо; суффиксация; уңгулардын кошулушу), семантикалык, лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн жана орус тилинин таасирин сыпаттайт. Илимпоз түркмөн тилинин коомдук-саясий лексикасы Октябрь революциясына чейин эмпириялык деңгээлде болгондугун жана 30-жылдары гана орус тилинин таасири астында өнүгө баштагандыгын далилдейт.

М. С. Харланова коомдук-саясий лексика идеология менен байланышта экендигин, идеология гана бул же тигил терминге болгон мамилени аныктаарын, идеологиянын өзгөрүшү терминдин маанисин өзгөртөөрүн жана аталган лексикалык катмар эл массасына жеткиликтүү экендигин баса белгилейт.

М. И. Скворцов «Старочувашская общественно-политическая лексика» (1972) аттуу диссертациясында коомдук-саясий турмуш менен шартталган лексикалык катмардын жаралышын, калыптануусун жана өсүү динамикасын көрсөтүп, чуваш элинин коомдук-саясий лексикасынын негизин мамлекеттик-саясий түзүлүш, коомдук мамилелер жана институттар аралык мамилелер түзөрүн аныктайт. Эмгекте 160 лексикалык бирдик анализденип, алар топторго бөлүштүрүлүп (эски чуваш терминдери, байыркы титулдар жана наамдар,

социалдык-этностук терминдер), ар бири жөнүндө кыскача маалымат берилет. Чуваш тилинде коомдук-саясий терминдердин өзөгүн жалпы түрк лексикасы түзөрүн далилдейт [Скворцов, 1972: 19].

Казак тилинин коомдук-саясий лексикасы Р. Барлыбаевдин монографиясында [1978] беш тематикалык топто бөлүнүп каралат: 1) уюштуруу жана идеологиялык ишмердикке тийиштүү терминдер; 2) идеялык-укуктук түшүнүктөрдү чагылдырган атоолор; 3) партияларга тиешелүү аталыштар; 4) администрациялык-аймактык органдардын, мекемелердин жана кесиптердин аттары; 5) коомдордун жана уюмдардын аттары. Эмгекте казак тилинин коомдук-саясий лексикасынын калыптануусу жана өнүгүшү терең иликтенет.

А. К. Пирниязова «Пути формирования и развития общественно-политической лексики современного каракалпакского языка» (1986) аттуу кандидаттык диссертациясында кара калпак тилинин коомдук-саясий лексикасынын калыптануу этаптарын, анын курамын жана структурасын иликтейт. Лексиканын бул катмарынын өнүгүү динамикасы жасалуу жолдоруна (лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик), өнүмдүүлүк даражасына көз каранды экендигин аныктайт. Илимпоз коомдук-саясий лексика негизинен ички ресурстардын эсебинен байыса да, араб, парсы, орус жана интернационалдык лексемалардын орду маанилүү экендигин танбайт.

С. Н. Халилова «Лингвистические основы общественно-политической терминологии» аттуу докторлук диссертациясында азербайжан тилиндеги коомдук-саясий термин түзүүнүн теориялык маселелерине токтолуп, төл лексика менен өздөштүрүлгөн лексикалык катмардын чектерин илимий негизде так аныктайт жана калькалоонун 8 моделин далилдейт. Коомдук-саясий лексиканын курамындагы аббревиатуралардын жаралышын араб алфавитин латын алфавитине которуу менен байланыштырат, ошол эле маалда орус тилинин таасирин жокко чыгарбайт. Термин жасоонун лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдоруна токтолот.

Р. Я. Бабаева «Общественно-политическая лексика азербайджанского языка в генетическом аспекте» [2006] аттуу эмгегинде азербайжан тилинде коомдук-

саясий лексика суффиксация жана синтаксистик жолдор аркылуу жасаларына назар салат. Лексиканын бул катмарынын калыптануусуна араб жана перси тилдеринен кабыл алуулар белгилүү даражада таасир эткенин далилдейт. Араб тилинен өздөштүрүлгөн катмар коомдук жана тарбия берүү, окуу тармактарын тейлерин, ал эми перси тилинен кирген лексемалар заттарды, абстракттуу/коомдук-саясий/ диний түшүнүктөрдү вербалдаштырарын аныктайт.

Г. Г. Кагарманов «Башкирская общественно-политическая терминология советского периода» [2005] аттуу монографиясында башкыр тилинин коомдук-саясий лексикасы Совет доорунда эки этапты (1-1920-1940; 2- 1940-1980) басып өткөндүгүн жана жогорку лексикалык катмардын лексика-семантикалык, структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүн синхрондук жана диахрондук аспектиде ар тараптан терең иликтейт.

Г. Н. Мухамедьянова «Эвфемия в общественно-политической лексике (на материале немецкого, русского и башкирского языков)» [АКД, 2005] аттуу эмгегинде коомдук-саясий лексиканын тутумундагы эвфемиянын өзгөчөлүгүн орус, немис жана башкыр тилдеринин материалдарын негизинде тектештирмө салыштырма аспектиде иликтейт. Эмгекте автор байыркы жана заманбап табу менен эвфемиянын социалдык жана психологиялык мотивдерин, алардын тилдин номинациялык каражаттарынын системасындагы ордун аныктайт; эвфемиянын негизги функцияларын жана жаралуу жолдорун системага салат; эвфемияны ага танапташ кубулуштардан – мелиорация, криптолация жана дезинформациядан айырмалоонун сан-өлчөмдөрүн иштеп чыгат; коомдук-саясий лексиканын тематикалык топторун жана алардын курамдык бөлүктөрүн тактайт; эвфемияны экиге – терс жана нагыз – бөлөт.

Г. У. Алеева «Общественно-политическая лексика татарского языка» аттуу кандидаттык диссертациясында [2009] татар эли байыртадан эле мамлекеттүүлүккө ээ болгондуктан, ал элдин тилинин лексикасы да коомдук-саясий пласт менен толукталып отурганы, Волга Булгария маалында эле байыркы татар тили калыптанганы, ал мезгилдеги документтер, тилдик жана

адабий материалдар согуштардын, монгол жапырыгынын жана орустар тарабынан Казан хандыгынын талкаланышынын айынан бизге жетпегендиги белгиленет, Мындан улам тилдик материал катары мурзэ эпитафиялары, орус монахтарынын жана араб саякатчыларынын жазмалары, Алтын Ордо (XIII-XIV кк.) маалындагы жазма эстеликтер, М. Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» сөздүгү, «Древнетюркский словарь» (1969), Л. З. Будаговдун, В. В. Радловдун сөздүктөрү, татар тилинин саясий терминдер сөздүктөрү материал катары кызмат кылгандыгы баяндалат.

Илимпоз этимологиялык жана тектештирме-тарыхый иликтөөнүн негизинде татар тилинин коомдук-саясий лексикасындагы 1) жалпы алтай, 2) жалпы түрк, 3) нагыз татар жана 4) кабыл алынган пласттарын аныктайт жана орус тилинен жана орус тили аркылуу француз, грек, латын, немис, англис, итальян, поляк жана голланд тилдеринен кабыл алынган терминдерди белгилейт.

А. С. Акимованын кандидаттык эмгегинде орус, түрк жана якут терминологиясынын тарыхы жана коомдук-саясий терминологиялык лексиканын өзгөчөлүктөрү каралат. Автор коомдук-саясий лексика тууралуу төмөнкүдөй ойдо: *«ОПЛ используется в газетно-журнальных публикациях, телевизионных общественно-политических программах, публичных выступлениях политиков и общественных деятелей. По отношению к якутскому языку мы употребляем термин ОПТЛ, так как четких разграничений понятий ОПЛ и ОПТ в якутском языке не прослеживается. ОПТЛ – это та часть терминологии, которая включает в себя названия тех понятий и явлений политической, социальной, экономической, мировоззренчески-философской сфер жизни общества, которые на определенное время становятся социально значимыми и активно обсуждаются политическими и общественными деятелями и СМИ»* [АКД: 9-10].

Якут тилинин коомдук-саясий лексикасынын лексика-семантикалык (метафора, метонимия, синонимия, омонимия, полисемия, антонимия), аффиксация, лексика-грамматикалык (моделдер) жана синтагматикалык (татаал, составдык, сөз айкашы) жолдор аркылуу жасалышы далилденет, ошондой эле

орус жана интернационалдык кабыл алуулар иликтенет.

С. М. Лабазанованын «Общественно-политическая лексика кумыкского языка» [2014] аттуу эмгегинде кумык тилиндеги коомдук-саясий лексикага лексика-семантикалык жана тарыхый-генетикалык мүнөздөмө берилет жана кумык тилиндеги коомдук-саясий лексиканын жалпы алтай, жалпы түрк, нагыз кумык жана кабыл алынган пласт иликтенет, ошону менен катар эле коомдук-саясий лексиканын жасалуу жолдору терең талданат.

Д. А. Абдувалиева «Общественно-политическая лексика в исторических произведениях Алишера Навои» [2016] аттуу макаласында *pád(u)sháx* (падшах//подша), султан, халифа, фиръавн, рай, хахан, хан, кайсар, шах, шаханиш, халифа фиръавн, рай; кокон (< каган); кайсар (< цезарь), sháx//шах, шаханиsháx, pádsháx, вазир, хахим, вали, валиахд, варис, падшахзада, кадхуда терминдеринин семантикасын жана алардын семантика-стилистикалык семаларын иликтейт.

Э. С. Туткушева менен Н. Н. Тыдыкова өздөрүнүн «Об определении и классификации общественно-политической лексики в алтайском языке» [2018] аттуу макаласында: *«общественно-политическая лексика обслуживает экономику, политологию, философию, социологию, культурологию, историю и другие общественно-гуманитарные науки»*, - деп жазышат [365]. Алтай тилинин коомдук-саясий лексикасын шарттуу түрдө алтыга бөлүшөт: «Административно-политические термины. Номенклатурные наименования: а) лиц (чиновников); б) ведомств, органов и т.п.; в) термины делопроизводства; г) наименования политических партий, движений, идеологических течений и их членов (участников). 2. Термины права. 3. Экономические термины. 4. Религиозные термины. 5. Этнографические термины. 6. Военные термины». [366].

Ө. Айтбайұлы «Основы казахской терминологии» [2014] аттуу монографиясында казак тилинин терминологиясынын өнүгүү этаптарына назар салып, алардын өзгөчөлүктөрүн ачууга аракет жасайт. Термин жасоонун илимий-теориялык негиздери, жолдору жана практикалык маселелери системага

салынып, мамлекеттик тил жана коом ортолорундагы өктөм маселелер илимий аспектиде каралат.

С. А. Угдыжеков «Социальная структура раннесредневековых кыргызов» аттуу кандидаттык диссертациясында Кыргыз мамлекетинде *каган* жана *хатун* Теңри менен Умайдын жердеги «өкүлдөрү» катары саналгандыгын, кыргыздардын титулдары – *бек, инал, хан/каган, тегин*; наамдары – *элтебер, тархан, тутук, буюрук, чор, ышбара, элчи, ынанчу, чигиш, ичрек, сангун, уруну* болгондугун белгилейт.

Баштапкы орто кылымдардагы кыргыздардын көз караштарынын жана расмий мамлекеттик идеологиясынын чордонунда кыргыз башкаруучусунун жогорку суверенитети турган. Бийликтеги топтордун көз караштары кесиптик шаманизмге байланып, байыркы түрктөрдүн бийлик концепциясы асман идеясынан азыктанган. Коомдо шаманизм маанилүү орунда туруп, мамлекеттин калыптануусунда анын ролу жогорулаган. Ошол маалдагы диний ишенимдер башчынын сакралдуулук (салттуу жана расмий) концепциясын шарттаган [Угдыжеков, 2000].

1.2.3. Коомдук-саясий терминдердин кыргыз тил илиминде изилдениши

Илимпоз Ч. Жаныбеков ХХ кылымдын 20-жылдарынын аягындагы терминология жаатындагы абалды жана талаптарды белгилүү монографиясынын «У истоков создания научных терминов» бөлүмүндө төмөнкүдөй белгилейт: *«При разработке терминов по общественным и политическим дисциплинам высшим партийным и советским руководством в то время была спущена жесткая установка обеспечить «идеологическую выдержанность учебного материала» и содействовать реализации агитационно-пропагандистской работы среди трудящихся»* [Джаныбеков, 2003: 180].

1926-жылдын 8-майында түзүлгөн терминология комиссиясынын термин жаратуудагы принциптери – термин катары төл сөздөрдү кеңири пайдалануу, араб-иран сөздөрүн термин катары пайдаланууга чек коюу, орус жана

интернационалдык сөздөрдү (алардын эне тилде эквиваленти болбосо) кеңири пайдалана берүү) кыргыз улуттук терминологиясын түзүүдө, иретке келтирүүдө маанилүү милдет аткарган.

Өткөн кылымдын 20-30-жылдарынан тарта термин, анын ичинде коомдук-саясий терминдердин зарыл проблемалары К. Тыныстановдун «Чет элдик терминдердин таасири жөнүндө» [Жаңы маданият журналы, Ф., 1928], «Сайасы коом терминдери (терминологический словарь) [Киргосиздат, Ф., 1933. – 111 с.], «Зоологический словарь» [Д. П. Деменьев менен бирге, 3-бөлүк], «Словарь по философии и общественно-политическим наукам» [Ы. Тойчинов менен бирге, Ф., 1933] жана Х. Карасаевдин «Термин алуу принциби» [«Кызыл Кыргызстан» гезити, 6, 8, 10-январь, 1930] эмгектеринде ар тараптан иликтене баштаган.

50-жылдардагы Ж. Шүкүровдун макалалар түрмөктөрү, Б. М. Юнусалиевдин айрым пикирлери [Юнусалиев, Киргизская лексикология, КГУПИ, Ф.: 1959: 188-240] термин маселеринин чечилишине оң таасирин тийгизген.

А. Б. Исабекованын «Общественно-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопрос ее упорядочения» (1971) аттуу кандидаттык диссертациясында кыргыз тилиндеги коомдук-саясий лексиканын – философиянын (диалектикалык, тарыхый материализм), саясий экономиянын (капитализм, социализм), партиянын тарыхынын, атеизмдин жана укук таануунун терминдерин иликтейт. Илимпоз В. И. Лениндин чыгармаларын кыргыз тилине которулушунун коомдук-саясий терминологиянын калыптынуусуна жана өнүгүшүнө тийгизген таасирин да аныктоого жетишкен. Коомдук-саясий лексиканын лексика-морфологиялык өзгөчөлүктөрүн, анын өнүгүүсүнүн ички жана тышкы (монгол, араб, перси, орус тилдеринен кабыл алуулар) жолдорун, системага салынышын кылдаттык менен терең иликтей алган.

1970-жылдары Т. Назаралиев, А. Биялиев, А. Исабекова, В. Закирова жана Т. Базаркулованын эл чарбасынын тармактарындагы элдик жана илимий терминдер системалары боюнча атайын илимий изилдөөлөрүнүн жаралышы менен кыргыз терминологиясынын кеңейгени баса белгиленет.

В. И. Закирова менен Т. А. Дүйшеналиева «Кыргыз терминологиясы» аттуу макаласында айрым суффикстер аркылуу жасалган коомдук-саясий лексикалык бирдиктерге назар салышат [Дүйшеналиева, Закирова, 1987, 163-165].

Б. Ө. Орузбаева «Кыргыз терминологиясы» [Ф.: Мектеп, 1983. - 168] аттуу монографиясында терминологиянын теориялык маселелерине сереп жүргүзүп, термин жана номенклатуранын чектерин ажыратат; кыргыз терминологиясынын калыптануу тарыхына кайрылып, илим тармактары боюнча терминологияны системалаштыруудагы алгачкы тажрыйбаларга анализ жасап, кемчиликтерине токтолот.

Б. Ө. Орузбаева орусча-кыргызча сөздүктөрдүн орусча жана кыргызча сөз тизмегин түзүүнүн жолдорун жана принциптерин, терминдерди орус тилинен которуунун ыктары жана каражаттарын (зат/сын атоочторду, этишти, татаал зат атоочторду, кыскартылган сөздөрдү, сын атооч жана атоочтук мааниде колдонулуучу сөздөрдөн куралган терминдерди, орус тилиндеги приставкалуу сөздөрдөн турган терминдерди) кыргыз тилине которууга байланыштуу өзүнүн сунуштарын системалуу туюнтууга жетишкен.

Б. Ө. Орузбаева терминдердин жаралуу булактары, улуттук терминологияны илимий аспектиде изилдөө милдеттери, терминдердин окуу китептеринде, сөздүктөрдө жана энциклопедиялык маалыматчыл адабияттарда берилиши жаатында илимий макалаларды жана практикалык иштерди аткаруу боюнча (Илимдер академиясында терминология секторун башкарган, Кыргыз совет энциклопедиясынын башкы редакциясында Башкы редактор болгон – 1976-1987) алгылыктуу иштерди жүргүзгөн.

Г. А. Абдувалиева «Азыркы кыргыз тилинин саясий лексикасынын калыптануусу жана өнүгүүсү (түрк тили менен салыштырма планда) [Б., 2015] кандидаттык диссертациясында салыштырылып жаткан тилдерде кеңири кездешкен коомдук-саясий лексиканын пайда болуу жолдорундагы, бөлүнүшүндөгү жалпылык жана айырмачылыктар, эки тилдеги изилдениш деңгээлдери каралат. Ошондой эле алардын семантикалык, структуралык, тематикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү, жалпылык жана

айырмачылыктары аныкталат. Эмгек публицистикалык адабияттардан жана гезиттерден алынган материалдардын негизинде жазылган.

Биринчи бапта коомдук-саясий лексика жана терминдер жаатындагы илимий изилдөөлөрдүн багыттары жиктелет, лексиканын аталган пластынын өзгөчөлүктөрү ачылат, коомдук-саясий лексика белгилүү бир мамлекеттин түзүлүш өзгөчөлүктөрүн, анын коомдук-саясий түзүлүшүн жана тарыхын чагылдырган эң негизги каражат экендиги айтылып, аны саясат, социология, саясий экономика тармагына тиешелүү түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр түзөрү белгиленет. Коомдук-саясий терминология коомдук-саясий сөздүктүн өзөгүн түзсө, коомдук-саясий лексика идеологияга жараша дайыма өзгөрүүгө дуушар болорлугу айтылат.

Экинчи бапта кыргыз жана түрк тилинин саясий лексикасынын лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик (аналитикалык) жолдор менен жаралышы, алардын моделдери иликтенет, саясий лексика тематикалык топторго бөлүштүрүлөт (мамлекет, саясат, экономика, коом).

Үчүнчү бапта кыргыз жана түрк гезиттеринен алынган фактылардын негизинде коомдук-саясий лексикасына тиешелүү тематикалык топтор салыштырылат, алардын жыштыгы жана тематикалык топтордун орду аныкталат.

С. Ж. Мусаевдин «Кыргыз тилинин тармактык котормо сөздүктөрүн түзүүнүн илимий-практикалык негизи» [2020] эмгегинде орус тилинен же ал аркылуу чет тилдеринен кирген терминдердин базасында кыргыз терминологиялык системасын түзүү *принциптерине* токтолот: 1) орус же башка тилдерден терминдер “таза түрүндө” кабыл алынат; 2) жогорку булактардагы терминдер кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлаштырылат; 3) чет терминдер (*эскертүү*: бул – биздин термин) жарым-жартылай которулат; 4) чет терминдер которулбайт, болгону аларга кыргыз тилинин тиешелүү мүчөлөрү уланат; 5) чет терминдерди кыргыз тилине которгондо, ал терминдердин уңгу менен мүчөсүн так ажыратып, уңгусуна тиешелүү мүчөнү улоо [Мусаев, 2020: 17-21].

Илимпоздун аталган эмгегинде кыргыз тилинин терминологиялык системасынын булактары (төл – адабий, диалектилик лексика; тектеш түрк тилдерден, чет тилдер термин алуу), принциптери (төл сөздөрдү термин катары пайдалануу, унутулган терминдерди жандандыруу, тектеш жана чет тилдерден алуу), терминдин негизги касиеттери, ага коюлуу талаптар, терминологиялык сөздүк жаратуунун ыктары, сөз түркүмдөрүн которуунун жолдору жана кыргыз терминологиясынын тарыхы каралат [Мусаев, 2020].

1. 3. САЯСИЙ ЛИНГВИСТИКА

Киришүү

XX кылымдын аягында лингвистика менен саясат таануунун кесилишинде жаңы лингвистикалык багыт – саясий лингвистика жаралып, анын изилдөө объекти, предмети, методологиясы, түшүнүк аппараты жана терминологиясы калыптанууда экендиги баяндалат.

Орус (совет), түрк жана кыргыз тил илимдеринде саясий терминдердин изилденишине талапка жараша деңгээлде назар салынып, анда козголгон проблемалар, жетишилген ийгиликтер жана көмүскөдө калган маселелерге көңүл бурулат.

Диссертацияда *саясат таануу терминдери* менен *саясий терминдер* толук синонимдер катары колдонулат.

1. 3. 1. Саясий лингвистика илимий дисциплина катары

Саясий лингвистика – лингвистика менен саясат таануунун кесилишинде жаралган салыштырмалуу жаңы лингвистикалык багыт. Ал прагмалингвистика, коммуникация жана когнитивдик лингвистика, этнология, социалдык психология, социология жана башка гуманитардык илимдердин жетишкендиктерин эсепке алат.

Саясий лингвистиканын предмети – саясий коммуникация. А. П. Чудиновдун ою боюнча: «Саясий лингвистикалык иликтөөнүн предмети – саясий коммуникация, б.а., коомдо ар кыл көз караштар жашап турган чакта коомдук

ынтымакты иштеп чыгуу, социалдык-саясий чечимдерди негиздөө жана кабыл алуу үчүн бул же тиги идеяны жайылтууга, өлкөнүн атуулдарына эмоциялык таасир көрсөтүүгө, саясий аракеттерге, үндөөгө багытталган кеп ишмердиги» [Чудинов, 2006: 4].

Бул илим чөйрөсүнүн *негизги милдети* – тил, ойлом, коммуникация, саясий ишмердиктин жана коомдун саясий абалынын ортолорундагы көп кырдуу байланыштарын иликтөө, ал эми анын *негизги постулаты* – саясий тексттерди дискурстук аспектиде изилдөө, б.а., ар бир конкреттүү текстти, учурдагы саясий шартты, тексттердин өз ара катнаштарын, өлкөнүн саясий турмушун эске алуу менен анализдөө. Аталган илимий багыт саясий ишмердиктин оптималдуу стратегиялары менен тактикаларын иштеп чыгууга шарт түзөт. Саясий коммуникация маалымат берип гана тим болбойт, ал, баарыдан мурда, адресатка эмоциялык таасир берет, адам аң-сезиминдеги дүйнөнүн саясий картинасын өзгөртөт.

Саясий лингвистикага заманбап тил илиминин мультидисциплиналуулук (башка илимдердин методдорун пайдалануу), антропоцентризм (адам, тилдик инсан), экспансионизм (лингвистикалык иликтөөлөрдүн аймагын кеңейтүү тенденциясы), функционализм (тилди кыймылда, дискурста иликтөө), экспланатордуулук (фактыларды сыпаттап тим болбой, аларды чечмелөө) касиеттери мүнөздүү. Саясий лингвистика саясий коммуникациянын башка чөйрөлөрдөгү коммуникациялардан айырмаларын далилдейт; саясий кептин жанрларын (лозунг, баракча, митингде сүйлөө; парламенттик полемика ж.б.) иликтейт; саясатчылардын, саясий партиялардын идиостилдик проблемаларын анализдейт; саясий коммуникациянын стратегияларын, тактикаларын, саясий тексттердин лексикасын жана фразеологиясын изилдейт; тилдин жана улуттук маданияттын алкагында саясий концепттерди, ар кыл мамлекеттердеги жана коомдук өнүгүүнүн түрдүү этаптарындагы саясий коммуникацияларды салыштырат.

Саясий лингвистиканын башаты Байыркы Греция жана Байыркы Рим риторикаларынан азыктанат. Кийин Батыш Европада жана Түндүк Америкада

демократиянын өнүгүшү менен саясий лингвистикалык иликтөөлөр салттуу риториканын, стилистиканын алкагында жүргөн. Саясий лингвистика илимий багыт катары бир топ баскычтарды басып өттү. Саясий лингвистика XX кылымдын экинчи жарымында гана өз алдынча илимий багыт катары калыптанып, анын башатында тилдин функциясын иликтеген филологдордон башка англис жазуучусу Жорж Оруэлл жана немис адабиятчысы Виктор Клемперер турган.

Жорж Оруэлл (1903-1950) «1984» аттуу анти-утопия романында «кош ой» принцибин жана «жаңы тил» сөздүгүн сыпаттаган, б.а., тоталитардык мамлекетте саясий бийликке жетүү жана аны кармап калуу максатында адам аң-сезимин кеп аркылуу манипуляциялоонун жолдорун конкреттүү мисалдарга таяна мүнөздөгөн. Жазуучу тилдин жардамы аркылуу «Согуш – бул тынчтык», «Эркиндик – бул кулчулук» жана «Билимсиздик – бул күч» сыяктуу оксюморондук лозунгдарды мамлекеттик идеологиянын негизине коюп, калпты кадыресе чындык катары көрсөтүүнү даана далилдеген. Жазуучунун көрөгөчтүгү советтик аскерлердин Афганистанга киришин «чектелген контингент», согушту «интернационалдык жардам», Югославия менен Иракка каршы согушту америкалык лидерлер «демократияны орнотуу үчүн күрөш» дегенинен ачык байкалат.

Немис филологу Виктор Клемперер (1881-1960) 12 жыл бою «жаңы тил» феноменин байкап, герман фашизмдин коммуникациялык практикасы тууралуу «ЛТІ. Филологдун жазма китеби» (1947) аттуу эмгегин жаратат. ЛТІ кыскартуусу «Лингвистика Третьей империи» – деп чечмеленет. Бул же тигил айтымды тыюунун зарылдыгы жок, болгону аны тырмакчага алуу жетиштүү: «немис акыны» Гейне – бул немис да эмес, акын да эмес; «улуу илимпоз» Эйнштейн – ким экени белгисиз. Фашисттик пропаганда символика менен метафориканы, «жаңы» сөздөр менен идеяларды кеңири пайдаланып, «керексиз» сөздөр менен түшүнүктөргө тыюу салган.

Кийинчерээк коммунисттик жаңы тил иликтенип, анын соцлагердеги мыйзам ченемдүүлүктөрү ачылат. Ошону менен катар эле улуттук тоталитардык

дискурстардын белгилери аныкталат: советтик дискурста сөздүн маанисин кардиналдуу өзгөртүп жиберген саясий аныктамалар чыйралган, мисалы, советтик жаңы тилде буржуазиялык//абстракттуу гуманизм – адамды сыйлоо эмес, ал адатта бийлөөчү тапка карата көрсөтүлгөн алсыз каршылык. Соцгуманизм таптык каршы элементтерге келишпес күрөшүүнү колдойт.

Тоталитардык дискурстун мүнөздүү белгилери: 1) пропагандалык ишмердикти борборлоштуруу; 2) абсолюттук акыйкатка доомат; 3) коомдук турмуштун бардык жагын идеологизациялоо; 4) лозунгдуулук; 5) каргоо-шилөө аркылуу басмырлоо; 8) пропагандалык триумфализм; 9) «өз – жат» антитезасын кескин ажыратуу; 10) проблеманы чечүүнүн «жөнөкөй – эң эле эффективдүү» жолун жайылтуу.

Саясий лингвистиканын кийинки өнүгүү этабындагы чет элдик адистер (Р. Водак, Д. Воттс, Т.А. ван Дейк, Дж. Лакофф, К. Хаккер, Д. Хан, Й. Хейзинга, Н. Хомский ж.б.) азыркы батыштагы демократиялык мамлекеттердеги коммуникациялык практиканы изилдешип, аларда коомдук аң-сезимди тилдин жардамы менен алдоонун айлакер ыктары колдонулуп жатканын далилдешти. Франкфурт мектебинин сынчыл теориясынын илимпоздору (Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Хоркхаймер) тарабынан жогоркудай фактылар, Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки тоталитаризм, антидемократизм, улуттук шовинизмдин формалары терең иликтене баштады. XX кылымдын аягында чет элдик саясий лингвистикада жаңы багыт – социалдык бийлик коомдо өзүнүн бийлигин ишке ашырчу жолдорду иликтеген *сынчыл дискурс-анализ* жаралды.

Когнитивистиканын (адамдын менталдык процесстери: болмушту таанып-билүү, маалыматтарды өздөштүрүү, сактоо, кайрадан иштетүү, топторго ажыратуу, ишмердикти категориялаштыруу жана баалоо) жаралышы саясий лингвистиканын өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизди. Саясий лингвистика европалык жана америкалык лингвистикалык салттарда жаралса да, башка мамлекеттерге ыкчам тарап, алардын шарттарына жараша өрүш алууда. Интернет инсандар арасында жаңы катнаштарды, чексиз жандуу коомдук мамилелерди жаратты, ар кыл этникалык, саясий-социалдык айырмачылыктарга

карабай, кызыкчылыктары, аракеттери, социомаданий багыттары бир топтун түзүлүшүнө алып келди. Ушундан улам басылма ММКлар электрондук ММКларга орун бошотууда. Саясий дүйнөнүн лингвоменталдык картинасы саясий концепттерден, менталдык талаадан, саясий дискурстун стереотиптеринен, баалуулуктарынан жана антибаалуулуктарынан турат [Чудинов 2009: 35-41].

Саясий тилди изилдөөгө совет доорунда жоон топ тилчилер кайрылышкан (Г. О. Винокур, С. И. Карцевский, Е. Д. Поливанов, А. М. Селищев, П. Я. Черных жана Р. О. Якобсон, Г. З. Апресян, Л. А. Введенская, Н. Н. Кохтев, В. Одинцов Ю. А. Бельчиков, В. Г. Костомаров, Д. Э. Розенталь, Г. Я. Солганик, П. Н. Денисов, С. Г. Капралова, А. Н. Кожин, Т. Б. Крючкова, М. В. Панов, И. Ф. Протченко ж.б.).

Азыркы орус саясий лингвистикасында 1) саясий лингвистиканын теориялык-методологиялык негиздери жана терминологиясы; 2) Совет доорундагы «тоталитардык тилге» (саясий, философиялык, диний, этикалык чөйрөлөргө таандык советтик идеологемалар, «орус – советтик тили», бир нече «диалекттер») азыркы саясий коммуникацияны каршы коюу; 3) саясат тилине нормалык жана лингвоэкологиялык талаптарды күчөтүү; 4) парламенттик дебаттар, митинг, саясий ушак, депутаттардын сөздөрү, ММК, телекөрсөтүү, шайлоо алдындагы полемика, саясий чатак, каршылык көрсөтүү, аналитикалык, аналитикалык-статистикалык, юмор, пас жанрларын тилдери; 5) белгилүү бир саясий лидерлердин, саясий багыттардын жана партиялардын идиостилдерин, алардын психологиялык, кептик жана саясий портреттерин, улуттук, коммунисттик көз караштарын ачуу; 6) кептик ритуалдарды, коммуникациялык ролдорду, манипуляциялардын стратегияларын, тактикаларын, социалдык теңсиздикти; 7) саясий коммуникациянын салттары, когнитивдик метафоралары; 8) ар кыл мамлекеттердин дискурстары заманбап методдор аркылуу иликтенүүдө.

Заманбап саясий лингвистиканын бирдиктүү теориялык базасы, методологиясы жана терминологиясы болбосо да, келечекте өзүнө тийиштүү

түшүнүк аппараты жана терминологиясы жаралары шексиз. Алардын катары төмөнкү компоненттерден куралган: *саясий текст//дискурс, саясий //коммуникация, коммуникациянын саясий чөйрөсү жана деңгээлдери, саясий лексика//фразеология, политема, идеологема, социологема, саясий кептин түрлөрү, саясий коммуникациянын стратегиясы жана түрлөрү, дүйнөнүн саясий картинасы*. Саясий метафоралардын функциялары (когнициялык, коммуникациялык, прагматикалык, эстетикалык) тилдик фактылар аркылуу далилдениши саясий лингвистикага кызыккандарга, изилдөөчүлөргө пайдалуу. Метафоралык моделдердин классификацияланышы, саясий текст менен нарротивдеги метафоралар, орус-америкалык параллель метафоралар когнитивдик-дискурстук жактан ишенимдүү даражада иликтенген [Чудинов, 2006: 13-19].

Орус саясий лингвистикасы боюнча монографиялар, диссертациялык изилдөөлөр жаралып, А. Н. Баранов, Э. В. Будаев, А. П. Чудинов, О. И. Воробьева ж.б. илимпоздордун жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуу китептери чыкты.

1. 3. 2. Саясий лингвистиканын түшүнүк аппараты жана терминологиясы

Саясий коммуникация – саясий ишмердиктин катышуучуларынын пикир алышуу процесси. Азыр адистер маалыматтарды коддоштуруу, жөнөтүү жана кабыл алуу боюнча биргелешкен ишмердикти коммуникация деп аташат. Коммуникацияда эки жак – адресат жана адресант катышат. Аталган процесс вербалдык жол – тил аркылуу жана вербалдык эмес жол (сүрөт, символ, ымдоо-жамдоо, поза ж.б.) жолдор менен ишке ашат.

Лингвистикалык адабияттарда «саясий дискурс», (Е. И. Шейгал, А. Н. Баранов), «коомдук саясий кеп» (Т. В. Юдина), «агитациялык-саясий кеп», «дүйнөнүн тилдик саясий картинасы» (А. П. Чудинов), «коомдук ойдун тили» (П. Н. Денисов), «саясий тил» (О. И. Воробьева) сыяктуу терминдер жашап келет. Саясий лингвистиканын түшүнүк аппаратынын корун кураган негизги

терминдерди кароо зарыл.

Саясий тил – бул улуттук тилдин өзгөчө формасы эмес, ал болгону улуттук тилдин саясий чөйрөгө багытталган варианты. Бул чөйрөдө да талаш-тартыштуу маселелер көп. Саясий тилдин лингвистикалык статусу боюнча үч көз караш белгилүү: 1) саясий тил – саясий коммуникацияны (коомдук консенсусту, саясий жана коомдук саясий чечимдерди кабыл алууну жана негиздөөнү) тейлеген өзгөчө белгилер системасы [Баранов, Казакевич 1991:6]; 2) саясий лингвистиканын предмети – *идиосаясий дискурс* – саясий кыймыл-аракеттин бул же тиги субъектинин бир нерсе тууралуу кантип, кимге жана эмне жөнүндө айтуусунун өзгөчөлүгү [Паршин, 1999]; 3) саясий тилге форма эмес, өзгөчө маани мүнөздүү [Степанов 1997: 723]; 4) саясий дискурстун семиотикалык талаасын кураган белгилер – саясий тил [Шейгал, 2000: 30].

Саясий кеп – бул текст түзүү максатында тилди пайдалануу процесси (кеп ишмердиги). Демек, саясий кеп – бул жалпы элдик тилди саясий текст жаратуу үчүн пайдалануу. Саясий кептин өзгөчөлүгү анын мазмуну, тематикасы, функциясы, идеологиялык шарты, стратегиясы жана тактикасы менен аныкталат. Кеп ишмердигинде адресант менен адресат катышкан чакта «саясий коммуникация» термини пайдаланылат. Саясий коммуникацияда турмуш-тиричилик же көркөм субъекттен айырмаланып, көбүнчө кеп ишмердигинин адресаты адам – белгилүү бир партиянын өкүлү катары турат. Саясий кептин жанрлары, пикир алышуу формалары калыптанууда.

Саясий тилдин стили – бул улуттук тилди пайдалануунун белгилүү саясатчыга, партияга же уюмга таандык кептик өзгөчөлүктөрү. Стилдик өзгөчөлүктөр бул же тиги тилдик каражаттарга артыкчылык берүү менен байланышат. Саясий лидердин кеби публикага арналгандыгы, расмийлиги жана жамаатчыл адресатка багытталгандыгы менен мүнөздөлөт. Саясий тилдин стилдик өзгөчөлүгү бул же тиги тилдик каражаттарга ыктагандыгына байланыштуу. Мисалы, М. С. Горбачев көпчүлүк пайдаланбаган китептик, теги чет сөздөрдү кошуп, абдан узак сүйлөсө, Б. Н. Ельцин кээде жаргонду пайдаланып, кыска сүйлөөгө аркеттенген. Либералдык дөөлөттөрдү баалаган

орус саясатчылары (Б. Немцов, И. Хакамада, Е. Гайдар) өздөштүрүлгөн саясий терминдерге, улуттук-патриоттук күчтөрдүн өкүлдөрү салттуу орус атоолорго артыкчылык беришет.

Саясий дискурс. Саясий лингвистиканын маанилүү «дискурс» термини учурда так аныктама ала элек. Мындай жагдай аны ар кыл позициядан каралуусуна алып келүүдө. Ошентсе да биз дискурстун айрым аныктамаларына токтолобуз: *«Дискурс – это существенная составляющая социокультурного взаимодействия, характерные черты которого – интересы, цели и стили. Изменения и ограничения находят свое проявление в дискурсе в виде определенных тематических репертуаров»* [Т.А. ван Дейк, Язык. Познание. Коммуникация, 2000: 53]; *«Политический дискурс представляет собой знаковое образование, имеющее два измерения – реальное и виртуальное, при этом в реальном измерении он понимается как текст в конкретной ситуации политического общения, а его виртуальное измерение включает вербальные и невербальные знаки, ориентированные на обслуживание сферы политической коммуникации, тезаурус прецедентных высказываний, а также модели типичных речевых действий и представление о типичных жанрах общения в данной сфере»* [Шейгал, 2000:5].

Адатта дискурс төмөнкү компоненттерден турат: 1) катышуучулар, 2) хронотоп, 3) максаттар, 4) дөөлөттөр жана ачкыч концепт, 5) стратегиялар, 6) материалдар (тематика), 7) тийиштүү жанрлар түрмөгү, 8) прецеденттик тексттер, 9) дискурс формалары. Дискурстун бирдиги – кеп жанры. Анткени, ал башка тексттердей эле пикир алышуу кырдаалында ишке ашат [Карасик, 2002: 221]. Саясий дискурстун маргиналдык жана прототиптик түрлөрү да бар экендигин эстен чыгарбоо зарыл [Шейгал, 2000: 388].

Кыскасы, дискурс = текст, кеп + кырдаал.

Саясий текст – бул саясий ишмердик кылган инсан тарабынан жаралган туунду. Саясий текст жанрдык жагынан ар түрдүү: оозеки (митингде, парламентте дискуссияга катышуу, партиянын съездинде баяндама жасоо, саясий лидердин радио, телеинтервьюлары ж.б.) жана жазма (газетадагы башкы

же анализдик макала, баракча, саясий партиянын программасы ж.б.) формаларда ишке ашат. Анын мазмуну – партиянын, башка коомдук уюмдардын, мамлекеттик бийлик органдарынын жана мамлекеттик лидерлердин, социалдык жана экономикалык өнүгүүнү жактаган активисттердин ишмердиктерин чагылдыруу. Максаты – белгилүү бир идеяларды жайылтуу аркылуу саясий кырдаалга, атуулдарга эмоциялык таасир этип, аларды саясий аракеттерге кызыктыруу [Чудинов, 2009; 27-28]. Кээ бир илимпоздор саясий контекст, ситуациялык/эстралингвистикалык контекст, саясий дискурс, саясий нарратив терминдерин колдонулат.

Саясий лексика – жарандардын көбүнө түшүнүктүү жалпы колдонуудагы лексемалардын тематикалык биримдиги (карапайым, жаргондук, чет тил лексикасы жана кыскартылган татаал сөздөр). Саясат таануу терминологиясы, адатта, адистерге гана белгилүү, ал саясат таануу адистерине багытталган илимий жана кесиптик тексттерде гана кездешет. Саясий лексика саясат таануу терминологиясынын эсебинен байып турат. Натыйжада, саясий жагдайлар, саясатчылар саясий кепке жаңылык алып келип тургандыктан, саясий лексика тил системасынын эң эле кыймылдуу катмарына айланат – лексемалар менен фразеологизмдердин жашоолору өзгөрөт, архаизмдер жаңырат, неологизмдер эскирет. Саясий коммуникацияда көркөм сөз каражаттары – стилистикалык фигуралар жана троптор кеңири пайдаланылат. Кыргызстанда эгемендик жылдары жаңы саясий лексика жаралды. Биз алардын айрымдарын гана мисалга тарталы: *тендербай, алтын тизме, «чала тигилген костюм», «дүмбүл демократия», көчө/уличная демократия(сы), кузгун, чөө, эркекче сүйлөшүү, маяни/майне, саясий эксперимент, элдик толкундоо (переворот), саткын, бажагейт, саясий бизнес, кара пиар, ишеним кат, борсеткачы, жасалма баатыр, улутчул, криминал, бандит, бардак, кнопкачы* ж.б.

Саясатчы, биринчиден, коомдун кадыресе мүчөсү катары, экинчиден, саясатты кесип кылган инсан катары «мазмун» түшүнүгүн жараткан логикалык ыкмаларды: *тактоо, карама-каршы коюу, салыштыруу, баалоо, аныктама, сыпаттоо, аргументация* ж.б. ой фигураларын жана формалдык логиканын

мыйзамдарын – *окишоштук, карама-каршылык, үчүнчүсү болушу мүмкүн эмес, жеткиликтүү негиз* – кеңири пайдаланат.

Заманбап саясий коммуникацияда азыркы саясий кептин көркөмдүгү өсүп баратканы баарына маалым. Эгерде совет маалында саясий элитанын «өктөм милдетин» тексттин «саясий тууралыгы», анын мазмунунун бийлөөчү идеологияга, тилдик туюнтулуунун салттарына шайкеш келүүсү түзсө, постсоветтик доордо кептин көркөмдүгү алдыңкы планга чыкты. Ойду чагылдыруунун ачык жана чукул, күтүлбөгөн жолдору, натыйжалуу тил оюндары, стилдин өзгөчөлүгү көпчүлүк учурларда тексттин мазмунунун ачыктыгына жана саясий корректүүлүгүнө караганда алда канча баалуу.

Саясий коммуникациянын көркөм сөз каражаттары стилистикалык фигуралардан (анафора, эпифора, антитеза, градация, инверсия, эллипсис, парцелляция, үн катпоо (умолчание), фонетикалык, лексикалык, морфологиялык кайталоо, синтаксистик параллелизм, риторикалык кайрылуу, риторикалык суроо, полисиндетон, асиндетон) жана троптордон (метафора, метонимия, синекдоха, салыштыруу, эпитет) турат.

Саясий метонимиялар: *кнопкачы, борсетка, «чала тигилген костюм», «дүмбүл демократия», маяни/майне ж.б.* Жогоркудай көрүнүштөр кыргыз жериндеги саясий театр кубулган түркүн түстүү мозаика, сценарийи начар спектакль-шоу экендигин таамай тастыктап турат. Саясий кепте троптор (метафора, метонимия, синекдоха,) жана стилистикалык фигуралар (анафора, эпифора, оксюморон, парцелляция ж.б.) арбын жолугат.

Метафора – бул ойломдун өзгөчө түрү, тилдин адам ойлومунун аналогдук мүмкүнчүлүктөрү менен шартталган күнүмдүк жашоосу. Метафоралык образдар адамдын интеллект системасында жаралат, бул – адам ойлонгон жана кыймыл-аракет кылуучу схемалар.

Кыргызстанда заманбап социалдык-саясий кырдаал менен тыгыз байланышкан жана дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүнүн, улуттук менталдуулуктун маанилүү бөлүгү – метафоралык моделдердин системасы калыптанууда. Метафоралык модель – бул адамдардын аң-сезиминде жашаган

жана/же жаралып жаткан түшүнүк чөйрөлөрдүн ортолорундагы катыштын «X – бул Y; X – Y» формуласы аркылуу ишке ашуу схемасы. Мисалы, *саясий ишмердик – бул согуш, шайлоо кампаниясы – бул саякат, саясий ресурстар – бул акча*. Адатта метафоралык моделдерди дүйнөнүн карапайым тилдик сүрөтүнүн фрагменттери – фреймдер, ал эми кийинкилерди типтүү слоттор кураштырат.

Кыргыз саясий тилинде антропоморфтук (анатомия, физиология, оору, үй-бүлө ж.б), табиятморфтук (айбанат, өсүмдүк, жансыз табият), социоморфтук (согуш, театр, экономика, оюн, спорт), артефакттык (механизм, имарат, компьютер, инструмент, үй буюмдары) метафоралар системасы калыптанууда. *Саясий метафоралар: шайлоо – мал базар/саясий бизнес, X – революциянын бульдогу/бульдозёру, Y – дос-секретарь, депутат – элита/кнопка баскыч, X – Ашанын каша командасы, X – коркок аферист, УКМК кызматкери – борсеткачы, Жогорку Кеңеш – нотариус, Y – Ак үйдүн Сүмбүлдөрү, саясий ишмердик – бул согуш; шайлоо кампаниясы – бул саякат; саясий ресурстар – бул акча; Жогорку Кеңеш – бул базар; саясий партия – бул саясий бизнес ж.б.*

Метафора саясий коммуникацияда когнициялык, «көпүрөлүк» (адресант - > метафора > адресат), эстетикалык милдет аткарат.

Жалпылап айтканда, саясий лексика жана фразеология саясий терминдердин, жалпы адабий лексиканын жана диалектизмдердин, ошондой эле чет тил сөздөрүнүн эсебинен байып турат жана алар шартка жараша өзгөрөт.

Саясат таануу коомдук илимдердин бир салаасы катары XIX кылымдын аягында АКШда «Саясат илиминин мектебин» түзүү жөнүндө чечим кабыл алынгандан кийин өз статусун алган (Колумбия университети, 1980). СССРде XX кылымдын 80-жылдарындагы коомдук-саясий, экономикалык жана маданий окуялар саясат таануунун жаралышын шарттап, 1987-жылы гана аталган илим мыйзамдаштырылып, тийиштүү институттар түзүлгөн жана 1998-жылдан баштап аталган илим жаатында илимий кадрларды даярдоо толук жолго коюла баштаган.

Республикада кийинки жылдары политолог, философ жана социологдордун кыргыз элинин саясий тарыхын, системасын, саясий элитасынын өзгөчөлүгүн

иликтеген эмгектердин жаралышы буга далил боло алат.

Саясат таануу боюнча илимпоздор: М. Ш. Шеримкулов, Ж. С. Сааданбеков, М. Т. Артыкбаев, Ү. Чотонов, Ж. Ж. Жоробеков, Т. О. Ожукеева, К. Б. Бектурганов, А. А. Акунов, А. Д. Жуманалиев, Ө. Ж. Осмонов жана башкалар тарабынан кыргыз саясат таануусунун пайдубалы түзүлдү.

Кыргызстандын эгемендүүлүгү [Чотонов, 1995], улут/этнос аралык маселелер [Жоробеков, 1997], жаңы саясий элитанын күрөшү [Курманов, 1997], КМШны өнүктүрүү [Шеримкулов, 1998], президенттик башкаруу, мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин зарылдыгы [Жумалиев, Ожукеева, 1998], саясий турмуштагы коомдук пикир [Бектурганов, 1999], постсоветтик мамлекеттердеги саясий трансформация [Сааданбеков, 2000; Абильдаев, 2001; Галиева, 2007], мамлекеттик башкаруунун калыптануусу [Акунов, 2000], улуттук идеологиянын жаралышы [Нусупов, 2001], глобалдык коопсуздук маселелери [Оморов, 2002; 2008], Кыргызстандын саясий тарыхы [Жуманалиев, 2002], саясий маданият [Дононбаев, 2006], улуттар биримдиги [Мамбеталиева, 2009], маданият диалогу [Токтосунова, 2009] ар тараптан иликтенүүдө.

Жыйынтыктап айтканда, жогорку коомдук-саясий иликтөөлөргө методологиялык, теориялык, практикалык маселелерди чечмелөө, демократия, либерализация, плюрализм, рынок мамилелери өңдүү темаларды өздөштүрүү жана саясий аң-сезимге белгилүү даражада таасир этүү мөнөздүү [Артыкбаев, 2009: 104-105].

Кыргыз тилинде саясий лингвистика боюнча тилчи К. Саматовдун 3 макаласы жарыкка чыккан [2019; 2019; 2021].

I баптын жыйынтыктары

1. Коомдук-саясий лексика менен коомдук-саясий терминология байланышы ар түрдүүчө чечилүүдө: коомдук-саясий лексика – жалпы лексика +терминдер; коомдук-саясий лексика – коомдук-саясий маанидеги сөздөр + терминдер + терминдик айкаштар; коомдук-саясий лексика менен коомдук-саясий терминология өз ара байланышкан, бирок кесилишпеген системалар; коомдук-саясий лексика + потенциалдуу коомдук-саясий лексика; коомдук-саясий лексика + юридикалык, аскердик лексика; коомдук-саясий лексика + өндүрүшкө+ чарбага тийиштүү сөздөр; коомдук-саясий лексика + саясий экономикага, тарыхка, философияга, аскер ишине, маданиятка, искусствого, живописке, музыкага, адабиятка тийиштүү лексика; коомдук-саясий лексика – семемасында «коомдук», «саясий», «мамлекеттик», «социалдык» семалары бар тилдик бирдиктер.

2. Коомдук-саясий лексиканын курамы эки бөлүктөн турат (нагыз жана потенциалдуу), мобилдүүлүгү жагынан өтө ыкчам, кубулма келет, терминдик касиет алып, коомдук-саясий терминологияга өтөт, ал эми коомдук-саясий терминологиянын курамы эки компоненттен турат (адистер – жалпы эл билет), мобилдүүлүгү жагынан ыкчам, туруктуу, терминдик касиетин жоготуп, коомдук-саясий лексикага өтөт. Жогорку эки бирдиктин ар бири кадыресе өзгөчөлүктөргө ээ жана бири-бирисиз жашай албаган тилдик категориялар. Аларды «коомдук-саясий» архисемасы байланыштырса, «лексикалык бирдик – термин» ажыратуучу сема бөлүп турат. Саясий дискурс юридикалык, масс-медиа, илимий, педагогикалык, рекламалык, диний, турмуш-тиричилик, көркөм, спорттук оюн, аскердик-согуштук дискурстар менен кесилишет.

3. Орус тил илимде саясий лексикага лингвистикалык, социолингвистикалык, психолингвистикалык, тектештирме, коммуникациялык, когнициялык, лексикографиялык, политологиялык, семантикалык, психологиялык, инструменттик, структуралык-баалоо, когнициялык, конструкциалисттик мамиле жасалып, саясий лексика менен терминологиянын заманбап маселелерин

чагылдырган бир топ илимий эмгектер (монографиялар, диссертациялар, окуу куралдары, макалалар ж.б.) жаралууда.

4. Түрк тилдериндеги коомдук-саясий лексика системалуу иликтене элек, диссертациялык эмгектер жакталып жатканы менен монографиялык эмгектер жок. Лексиканын аталган тармагын комплекстүү изилдеп, анын бирдиктерин системага салуу жана топторго бөлүү зарылдыгы күн тартибинде турат. Орхон-Эне-Сай жазма эстеликтеринен бери карай кыргыз тилинин коомдук-саясий лексикасы жалпы алтай/түрк, араб, иран, орус жана батыш европалык тилдерден кабыл алуу аркылуу байып отурган.

5. Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилинде коомдук-саясий терминологиянын жаралышына катуу идеологиялык талап коюлуп, биполярдык дүйнө так ажыратууга, социализм идеяларын агитациялоого жана пропагандалоого аракеттер жасалган. Кыргыз лингвистикасында марксизм-ленинизм философиясынын, саясий экономиясынын (анын ичинде атеизм, укук таануу, партиянын тарыхынын) лексикасы жана терминологиясы ар тараптан иликтенген. Азыркы кыргыз тилинин саясий лексикасынын калыптануусу жана өнүгүүсү түрк тили менен салыштырылган.

6. Кыргыз тилинин терминологиясынын жалпы маселелери (К. Тыныстанов, Х. Карасаев, Ж. Шүкүров, Б. М. Юнусалиев, Б. Ө. Орузбаева, С. Ж. Мусаев), жеке тармактары (Т. Назаралиев, А. Биялиев, А. Исабекова, В. Закирова, Т. Базаркулова, Г. А. Абдувалиева ж.б.) терең иликтенген.

7. XX кылымдын экинчи жарымында гана лингвистика менен саясат таануунун кесилишинде саясий лингвистика өз алдынча илимий багыт катары калыптанды жана заманбап саясий лингвистиканын бирдиктүү теориялык базасы, методологиясы жана терминологиясы болбосо да, келечектен үмүттөндүргөн өзүнө тийиштүү түшүнүк аппараты жана терминологиясы жаралууда. Саясий лингвистика ар кыл багыттарда өнүгүүдө (сынчыл дискурс-анализ, саясий дискурстун контент-анализи, саясий дискурсту риторикалык талдоо, нарративдик анализ, когнициялык ж.б.).

8. Саясий коммуникациянын категориялары (термин, терминология, термин системасы, лексика, дискурс, текст, тил, кеп, стиль, контекст, вербалдык, бейвербал ж.б.) такталууда. Саясий коммуникациянын көркөм сөз каражаттары (анафора, эпифора, антитеза, градация, инверсия, эллипсис, парцелляция, үн катпоо (умолчание), фонетикалык, лексикалык, морфологиялык кайталоо, синтаксистик параллелизм, риторикалык кайрылуу, риторикалык суроо, полисиндетон, асиндетон) жана троптору (метафора, метонимия, синекдоха, салыштыруу, эпитет) өнүгүүдө.

9. XX кылымдын аягында Кыргызстанда саясат таануу илими жаралып, кыргыз элинин эгемендүүлүгү, улут/этнос аралык маселелер, жаңы саясий элитанын күрөшү, КМШны өнүктүрүү, президенттик башкаруу, закон чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин зарылдыгы, саясий турмуштагы коомдук пикир, постсоветтик мамлекеттердеги саясий трансформация, мамлекеттик башкаруунун калыптануусу, улуттук идеологиянын жаралышы, глобалдык коопсуздук жагдайлары, Кыргызстандын саясий тарыхы, саясий маданият, улуттар биримдиги, маданият диалогу маселелери иликтенүүдө.

II БАП

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САЯСИЙ ТЕРМИНДЕРДИ ЛИНГВИСТИКАЛЫК АСПЕКТИДЕ ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАКТАРЫ, МААЛЫМАТ КОРУ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

Киришүү

Бул баптын биринчи бөлүмүндө изилдөөнүн маалымат булактары, теориялык негиздери жана изилдөө методдору жөнүндө сөз болуп, темага тиешелүү маселелерге сереп жасалат.

Аткарылган иш терминология жаатында болгондуктан, экинчи бөлүмдө төмөнкү маселелер каралат:

- ✓ термин жана терминология;
- ✓ термин(ология) жана номен(клатура);
- ✓ терминология жана терминосистема;
- ✓ терминдердеги полисемия, омонимия жана синонимия.

Жогоруда аталган маселелер жөнүндөгү жаңы илимий концепцияларга саресеп салынат жана иштин проблемасын чечүүгө өбөлгө түзүүчү илимий эмгектерден кеңири цитаталар алынат.

Коомдук-саясий лексиканын жана коомдук-саясий терминологиянын өз ара байланышы азыркыга чейин бир жактуу чечилбей келгендиктен, ал маселелерге кеңири көңүл бурулуп, талаштуу ойлордон ишке зарыл пикирлерге таяныч жасалат.

Саясат термининин семантикалык талаасынын доминанталык белгилери демейде *мамлекет*, *бийлик* жана *идеология* гиперсемаларына негизделгендиктен, *саясат* термини политологиянын жана саясий лингвистиканын негизги концепти катары саналат. Ошондуктан «*политика*» лексемасына жасалган тарыхый-этимологиялык илик политология жана саясий лингвистика жаатындагы бир топ жагдайлардын сырын ачууга жардам берет. Саясий терминдердин терминологиялык сөздүктөрдөгү сандык катышы – алардын калыптануу жолунда экендигинин далили.

2. 1. Изилдөөнүн материалдары, теориялык негиздери жана методдору

2. 1. 1. Изилдөөнүн материалдары

Кыргыз тилиндеги «Орхон-Енисей тексттери» [1982], «Байыркы орток түрк адабияты: Байыркы доор жана орто кылымдар мезгили» [1996], түрк тилиндеги «Eski türk yazıtları» [1994], А.С. Аманжоловдун «История и теория древнетюркского письма» [2003] аттуу эмгектер өз ара салыштырылды.

М. Кашгари «Дивану лугати-ат турк» сөздүгүнүн өзбек [1967], орус [1997] жана кыргыз тилиндеги [2011-2014) котормолору кеңири пайдаланылды. Аталган эмгекти орус тилине которгон З. -А. М. Ауэзов жеке жана коомдук статуска – 22, кул жана кызматкерлерге – 11, уруулук билермандар, титулдар жана рангдар – 21, ардак титулдарга – 24, башкаруучу, анын сарайы, мамлекеттик иштерге – 31, мыйзам жана укук – 24, белек жана коноктор – 13, өкүл жана жол көрсөткүч – 12, кызмат кылуу жана баш тартууга – 28, ынтымак жана тынчтык – 22 лексема (терминдер) тийиштүү экендигин белгилейт [З. -А. М. Ауэзов, 2025: 1230-1233].

Биз алардын айрымдарын гана мисалга алалы: *бәк* «правитель», *йавгу* «кагандан эки даража төмөн турган наам», *таркан* «оо улуу урматтуум», *тархән* «башкаруучу», *кулдаш* «жолдош», *хән* «падышалардын улуусу», *бугра кара хаган* «Караханиддер династиясынын алгачкы өкүлдөрүнүн бири», *сукман* «аскердик ардактуу титул», *буйрук* «буйрук берүүчү», *ил* «башкаруучунун жери», *йарлыг* «султандын буйругу», *сармаш болди* «эл тополоң кылды», *тамга* «мөөр», анд «ант», *бирт* «кулдун ээсине төлөгөн салыгы», *кизил* «айыпталган адам», *тавар* «байлык» ж.б.

Жусуп Баласагындын «Kutadgu bilig» дастанынын түп нускасынан [1991], тийиштүү материалдар алынып, алар орус жана кыргыз тилдериндеги котормолору менен салыштырылды.

Алтын Ордо (XIII-XIV кк.) маалындагы коомдук-саясий лексика Кутбнын «Хосроу жана Ширин» (1342), Хорезминин «Мухаббатнаме» (1353), Саиф Сараинин «Гулистан бит-турки» (1391), Махмуда бине Гали Булгаринин «Нахжел фарадис» (1358)] жазма эстеликтеринде белгилүү даражада

чагылдырылган.

Л. З. Будаговдун «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (1869-1871) аттуу сөздүгүндө да бир топ коомдук-саясий лексикалык бирдиктердин (администрациялык, саясий, укуктук, экономикалык, эл аралык, дипломатиялык ж.б.) этимологиясы каралат жана тийиштүү адабияттарга шилтеме жасалат. Бул касиет белгилүү даражада эмгекке түшүндүрмө, этимологиялык жана энциклопедиялык мүнөз берет: *казы*//*кады* «судья» (духовный); *казыят* «звание, обязанность судьи»; *кабале* «акт продажи или покупки», *мал* «имущество, богатство, товар, деньги»; *факых* «законовед», *наиб* «насмесник»; *бага* «тиран», *хаким* «суд, закон», *танук* «свидетель» ж.б.

В. В. Радловдун «Опыт словаря тюркских наречий» аттуу 4 томдугунда (1998-2011) коомдук-саясий лексиканын жоон тобу камтылган.

Э. В. Севортян тарабынан түзүлгөн «Этимологический словарь тюркских языков» [1974-2003] аттуу лексикографиялык эмгекте маалыматка бай материалдардын негизинде түрк тилдериндеги коомдук-саясий лексика этимологиясы такталат: *аймак* «народ», *аакжа* «деньги», *атаман* «атаман», *ейе* «хозяин», *ий* «имущество», *ишчи* «посол», *баатыр* «герой», *бек* «бек», *биби* «госпожа», *геңеш* «совет», *жар* «клич», *кума* «ноложница», *кунчук* «принцесса», *маадыр* «герой», *малай* «работник, батрак, поденщик», *пиг* «начальник» ж.б.

Автордук жамаат тарабынан түзүлгөн «Сравнительно-историческая грамматика [«Лексика» 2-е изд., доп. М.: 2001. – 822: 707-711] аттуу эмгектин тийиштүү бөлүмдөрүндөгү материалдар пайдаланылды.

К. К. Юдахиндин капиталдуу эмгеги – «Киргизско-русский словарь» (М.: Сов. энциклопедия, 1965) аттуу сөздүгүндөгү тилдик материалдар колдонулду.

Түрк, анын ичинде кыргыз тилиндеги материалдар тунгус-манчжур жана монгол тилдеринин төмөнкү сөздүктөрү илимий иликтөөлөргө салыштырылды: «Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков» (Т. I-II. - Л.: Наука, 1975-1977», Г. Д. Санжеев, М. Н., Орловская, З. В. Шевернина тарабынан жарыкка чыккан «Этимологический словарь монгольских языков (в 3 т. 2015 - 2018) аттуу сөздүктөрү. Мисалы: *qayap* – халх., бур., даг., мнгр. хән, калм. хаан

хан, царь, монарх. ◇ ← Др.-тюрк. *qaγan* каган, верховный правитель. [3.19]. *Qan* см. *qaγan*. ◇ ← (?) Тюрк.: др.-тюрк. *qan* хан, предводитель, правитель, повелитель. В монгольских языках встречается в виде первого компонента сложных топонимов типа *qan kentei* Кентей (название горы в МНР), кроме того, необходимо иметь в виду наличие в бурятской мифологии хад (←* *qad*, мн.ч. от *qan* без долготы гласного -а-) хаты (особые духи-хозяева местностей) [3. 29]; уезд, помощник уездного начальника [ССТМЯ, 1.461]. *Begi* – беги́ (древнемонгольский титул принцесс). Это исконное монгольское слово этимологически связано с др.-уйг. *bäg* князь, господин и современным, например, кирг. *бек бек* (феодалный властитель ниже хана). Оно ничего общего не имеет с *beki* 2 (о разыскании Б. Я. Владимирцова см. ниже под этим словом); ср. *begeji*. [1.82]. *Gasar* – бур. *gahap* выдающийся, незаурядный; очень, весьма (о положительном качестве) [2.22]. *Sarai* – калм. сара, сэрэ сарай. ◇ ← (?) Рус. сарай, но ср. тюрк.: кирг. сарай (см. *sarabči*) [3.90]. [ССТМЯ, 2. 64]. *Ordu* – орд. урду, калм. орд см. *ordun*; халх. орд месторождение полезных ископаемых; зона созвездий; нора грызунов с припасами на зиму. ◇ ← Тюрк.: др.-тюрк. *ordu* ставка, дворец хана; норы грызунов и других животных. ◇ → Маньчж. *ordo* круглая царская палатка; дворец [2.214] [ССТМЯ, 2.23].

К. К. Юдахиндин «Киргизско-русский словарь» [1965] аттуу фундаменталдуу сөздүгүндө бир топ коомдук-саясий лексикалык бирдиктер камтылган: *аким* – 1) «властитель, правитель, владыка, повелитель» (при царской власти); 2) *южн. ист.* «уездный начальник»; 3) *южн. ист.* «начальник области, округа» (во времена Кокандского ханства); *аталык* – 1) «отцовство, отцовское право»; 2) *уст.* «шефтик»; мамлекет «государство»; *бек* – 1. *ист.* «бек» (феодалный властитель, ниже хана); *бий* – *ист.* «бий» (киргизский судья); *манап* – 1) *ист. сев.* «представитель верхушки киргизской феодальной родовой знати»; *саясат* «политика», *саясатчы* «политик» ж.у.с.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө да коомдук-саясий тарыхый лексикага белгилүү даражада орун бөлүнгөн [2019].

«Манас» энциклопедиясында [1995; 2015] коомдук-саясий лексикалык

элементтер эпостогу фактылар аркылуу далилденет: *ажо* – Эне-Сай кыргыздарынын 840-жж. башкаруучусу, Ажо Манастын прототиби катары да каралат (2015: 54); *кан* – башкаруучу, жол башчы, титул; синонимдер – *падыша*, *төрө* (2015: 395) ж.б

Профессор Г. Т. Жаманкулованын «Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы (*байыркы замандан б.з X чейин*) аттуу монографиясынын «Енисей кыргыздары VII-X кылымдарда» бөлүмүндө [I, 2014] Рашид ад Диндин, В. В. Бартольддун, Л. Н. Гумилевдин, А. Н. Бернштамдын, Ю. С. Худяковдун, Н. А. Аристовдун Т. А. Бертагаевдин ж.б. тарыхчы, тилчи илимпоздордун эмгектерине таянуу менен, кыргыз ажосу, анын ордосу, кыргыздардын дини, мыйзамдары, «ажо», «каган», «кан», «инал», «шаньюй», «бег», «бектер», «эштер», «эл» (ак сөөктөрдүн саясий бирикмеси), «кара будун», «кул», «күн», «элтебер», «кешик//жасак//умаи бий» саясий терминдери тууралуу кеңири сөз жүрөт [238-267].

В. В. Бартольд (1869-1930) «Туркестан до и после Монгольского нашествия» [1996] аттуу тарыхый очеркинде кыргыздарды *ажо* титулуна ээ жеке башкаруучу бийлегендиги, (183; 191), алар саясий жактан *эйтеберлиг будун* жана *каганлыг будун* болуп эки бөлүнгөндүгү жана булардын акыркысы биринчисинен жогору тургандыгы (185) жана алардын туусу жашыл экендиги (199) тууралуу саясий материалдарды чечмелейт.

А. Н. Бернштамдын (1910-1956) «История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до монгольского нашествия» [1997] аттуу тарыхый эмгегинде кыргыз элинин саясий түзүлүшү жөнүндө бир топ маалыматтар бар.

А. А. Аристовдун (1847-1910) «Труды по истории и этническому составу тюркских племен» [2003], «Усуны и кыргызы или кара кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии» [2001] аттуу эмгектеринде да кыргыз элинин байыркы жана кийинки доорлордогу коомдук-саясий жана укуктук абалын чагылдырган терминдер кезигет.

«История Киргизской ССР (с древнейших времен до середины XIX в.» [1984] аттуу эмгекте байыркы түрк мамлекеттеринде VI кылымдын 80-жылдарына башкаруучу аристократиянын 25тен ашык кызмат номенден турган иерархиялык система калыптанган: *каган*, *буюруки* «совещательный орган», *хатун* «женский титул», *оң//сол канат* (түрктөрдүн мамлекети согуштук жана администрациялык жактан оң//сол канаттарга бөлүнгөн), *жабгу* (оң//сол жабгулар), *шад* «кагандан кийинки экинчи администрациялык жак», *элтебер* «чоң уруулук шериктештиктердин башчысы, булар кагандын уруусунан башка уруулардан тандалып алынган», *тархан* «жогорку аскердик кызмат», *тутук* «баш ийген элдерде, урууларда фискалдык милдет аткарган жак», *ярган* «сот», *бег* «уруунун башчысы» ж.б.

Коомдук түзүлүштө атчан жоокерлер, *бодун* «карапайым эл», *кул*, *харадж* «жер салыгы», *тума* «аскерлерлерге өмүр бою берилүүчү жөлөк пул» [259-262].

Караханид мамлекетинде (11-13-кк.) өкмөт 3 милдет аткарган: каржы (өз элин тоноо), согуш (жоокерлерди даярдыкта кармоо) жана бардык буйруктарды аткартуу. Бодун «эл» да 3 катмардан турган: *байлар*, *орта* «тың оокаттуулар» жана *чыгайлар* «кедейлер». Мындан башка да бир топ саясий терминдер жана номендер жолугат: *агычы* «жибек кийимдерди сактоочу», *бирук* «конокторду кабыл алуучулардын башчысы», *битигчи* «катчы», *ылымга* «катчы», *раят* «күнкорлор», *айыары* «тентимиштер», *беги* «башкаруучулар», *каган* «кандардын каны», *бергах* «сарай»; ал төмөнкү кызматтардан турган: вазир, казына, тышкы иштер, гвардия, почта башчылары; жергиликтүү башчыларды, казынанын кириш/чыгышын байкоо кызматынын башчылары, базарларды, кол өнөрчүлөрдүн продукцияларын, динди бузгандарды, сотторду көзөмөлдөөчүлөр), *улуг хаджиб* «башкы хаджиб», *таян* «хаджиб», *югруш* «кандан кийинки кызматтык чин», *черик* «жоокер», *чабуш* «кенже офицер», *хайл башы* «атчан жоокерлердин башчысы», *ялавач* «элчи», *имга* «салыкчы, казначей», *эл* «народ – администрациялык бирдик», *вилайет* «область, провинция», аксакал, *көкчин сакал* «айыл башчы», *чубан* «айыл башчынын жардамчысы», *раис* «билермандар дайындаган шаар башчы» [308-319].

Б. И. Борубашовдун «История государства и права Кыргызской Республики» [2015] аттуу окуу китебинде кыргыз элинин байыркы замандан 19-кылымдын башына чейинки турмушунун ар кыл жактарын, анын ичинде социалдык-саясий түзүлүшүн, укуктук өзгөчөлүктөрүн чагылдырган номендер, терминдер сыпатталат.

Ө. Ж. Осмоновдун «Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин)» [2022], Ж. С. Бактыгулов менен Ж. К. Момбекованын «История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней» [2001] аттуу жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептеринде да саясий терминдер кеңири пайдаланылган.

2. 1. 2. Изилдөөнүн теориялык негиздери

Диссертациянын теориялык-методологиялык базасын 1) жалпы тил илиминин, тарыхый/заманбап лексикологиянын, семасиологиянын негизги жоболорун иштеп чыккан белгилүү тилчилердин (В. В. Виноградов, Н. И. Толстой, О. Н. Трубачев, А. А. Уфимцева, Н. Д. Арутюнова, В. Г. Гак, Л. М. Васильев, Н. Г. Комлев, М. В. Никитин, Ю. Н. Караулов, В. Н. Телия, Дж. Лакофф, Д. Н. Шмелев, Э. Р. Тенишев, А. Т. Кайдаров, Б. Ө. Орузбаева, К. М. Мусаев, А. М. Кузнецов, С. Ж. Мусаев ж.б.); 2) саясий лексика жана терминология жаатындагы илимпоздордун (А. В. Загребельный, Г.А. Заварзина, М. А. Крундышев, А. В. Ермакова, Е. В. Курасова, Н. М. Лейберова, Л. А. Мурадова, О. Н. Паршина, Ю. В. Трофимова, Г. У.Алеева, А. В. Ермакова ж.б.); 3) саясий лингвистика жаатындагы илимпоздордун (А. П. Чудинов, Е. И. Шейгал, Э. В. Будаев, О. И. Воробьева ж.б.); 4) белгилүү терминологдордун (О. С. Ахманова, Д. С. Лотте, Б. Н. Головин, А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева, В. П. Даниленко, С. В. Гринев-Гриневич, В. М. Лейчик, В. А. Татарinov, С. Д. Шелов, С. Ж. Мусаев ж.б.) эмгектери түздү.

Изилдөөнүн объекти – кыргыз тилинин (байыркы, Орто кылымдардагы жана эгемендүүлүк мезгилиндеги) саясий терминологиясы.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз тилинин саясий терминологиясынын

калыптануу жана өнүгүү процесси, ошондой эле анын тематикалык топторго бөлүнүшү.

2. 1. 3. Изилдөөнүн методдору

Саясий тилди изилдеген илимий эмгектер төмөнкү илимий методдор аркылуу ишке ашып жаткандыгын белгилеп коюу зарыл. Тектештирме-тарыхый, психоллингвистикалык, коммуникациялык, когнициялык/концепттик, социоллингвистикалык, эмоциялык-баалагыч, структура-семантикалык, диахрондук, функциялык-стилистикалык, салыштырма, психологиялык, полипарадигмалык методдордун негизинде илимий иликтөөлөр арбын.

Биз илимий иликтөөбүздү төмөнкү методдор аркылуу ишке ашырдык.

1. *Диалектикалык метод*: бул метод материянын биринчилигин жана аны аңдап билүүнүн мүмкүндүгүн таанып, жаратылыш жана социалдык кубулуштарды өнүгүүдө, өз ара байланышта карайт жана башка методдордун негизинде жатат. Диалектикалык метод историзм, форма менен мазмундун өз ара байланышы, системалуу мамиле жана жалпы менен жекенин шайкештиги принциптери аркылуу конкреттешет.

2. *Контексттик анализ*: контекст коомдук-саясий лексикага//терминге таасир этет. Саясий текстте термин синтетикалык касиетке ээ, б.а., ал тилдик негиз менен терминологиялык мааниден куралат. Атайын лексиканын курамы бир түрдүү эмес, ал адатта терминология, номенклатура жана кесиптик лексикадан турат. Профессионализмдер образдуу болгондуктан, илимий терминдердин дублеттери катары саналат, ал эми номенклатура конкреттүү объекттердин аттары болуу менен, илимий терминологияны коштоп жүрөт.

3. *Компоненттик анализ*: Семасиологиялык жактан сөз лексема менен семеманын биримдигинен куралат, ал эми эпидигматикалык жактан полисемант болгондуктан, семема архисема, дифференциалдык жана потенциалдык семалардан турат [Н. И. Толстой, В. Г. Гак, Л. А. Новиков, Э. В. Кузнецова].

4. *Лексикографиялык метод*: саясий лексиканы түшүндүрмө сөздүктөрдө чагылдыруу жана ага уңгулаш маселелерди иликтөө [Голованевский 1989;

Сковородников 1998, Лобков 1984, Кашаева 1989, Складерская 1997, Борисова 1997].

5. *Лингвистикалык метод*: саясий лексиканын курамын сыпаттоо, аны тематикалык, семантикалык, сөз жасоо, стилистикалык (баалоо) топторго бөлүүнүн принциптерин ажыратуу [Протченко 1968; Амаду 1981; Лейберова 1984; Якубовская 1986; Тимошенко 1987; Жданова 1996; Москович 1998; Воробьева 2000; Ошеева 2004; Кутенева 2008].

6. *Салыштырма–тарыхый метод* – тектеш тилдерги саясий терминдерди диахрондук жана синхрондук аспектиде өз ара салыштырып, алардын жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана айырмачылыктарын ачат.

7. *Лексика-семантикалык топ*: Тилдеги сөздөрдүн топторунун ар бири белгилүү бир системаны курагандыктан, сөз маанилери ушул системанын алкагында бир нече факторлорго көз каранды: *«Значение слова определяется не только соответствием его тому понятию, которое выразится с помощью этого слова ...; оно зависит от свойства той части речи, той грамматической категории, к которой принадлежит слово, от общественно осознанных отстоявшихся контекстов его употребления, от семантического соотношения этого слова с синонимами и вообще с близкими по значениям и оттенкам словами, от экспрессивной и стилистической окраски слова»* [Виноградов, 1977.165].

Сөз эки бөлүктүн ажырагыс биримдигинен турат: «С л о в о ... в семасиологическом аспекте является единством л е к с е м ы и с е м е м ы. В плане выражения слово – л е к с е м ы, в плане содержания – с е м е м а» [Толстой, 1997: 46]. Семема – иерархиялык жактан уюшулган категория: *«Семантема обладает иерархической организованностью и включает «а р х и с е м ы» (общие семы родового значения), дифференцирующие семы видового значения и потенциальные семы, отражающие побочные характеристики обозначаемого объекта»* [Гак, 1972: 371].

Изилдөөнүн теориялык концепциясынын маанилүү бөлүгү – тилдин лексикалык системасында сөздөрдү топторго (тематикалык топ – ТТ; лексика-

семантикалык топ - ЛСТ) ажыратуу.

Ф. П. Филин: «сөздөрдүн лексика-семантикалык байланыштарга эмес, предметтердин жана кубулуштардын өздөрүнүн классификацияларына негизделген топтору тематикалык сөздүк топторду түзүшү мүмкүн», - десе [Филин, 1957: 526], жогорку илимпозду А. А. Уфимцева: «Сөздөр аркылуу чагылдырган предметтердин жана процесстердин окшоштук же жалпылык функцияларынын негизинде сөздөрдүн топтук бирикмелери – предметтик топтор жаралат», - деген пикири менен колдогон [Уфимцева, 1962: 133].

Л. М. Васильевдин ою төмөнкүдөй: *«На наш взгляд, термином ЛСГ можно обозначать любой семантический класс слов (лексем), объединенных хотя бы одной общей лексической парадигматической семой (или хотя бы одним общим семантическим множителем). К тематическим же группам следует относить лишь такие классы слов, которые объединяются одной и той же типовой ситуацией или одной темой (ср. такие темы, как «транспорт», «спорт», «магазин», «театр» и под.), но общая идентифицирующая (ядерная) сема для них не обязательна»* [Васильев, 1971: 110].

А. В. Загребельный изилдөөсүндө тематикалык мамилени пайдаланып, өз оюн төмөнкүдөй улантат: *«Выбор данного подхода всецело обусловлен самим предметом исследования. Лексемы общественно-политической сферы объединяются в различные лексические группировки и подмножества согласно тематической общности соответствующих (именуемых данными лексемами) экстралингвистических коррелятов (предметов, объектов, абстрактных понятий общественно-политической сферы жизни общества). Помимо прочего, объединение лексем по принципу понятийной общности носит естественный характер. ТГ это объективно существующее в языковой системе образование в отличие от ЛСГ, представляющей собой своеобразный «исследовательский конструкт», являющейся продуктом научно-исследовательской деятельности лингвиста-лексиколога»* [Загребельный, 2012: 21]. Ага улай З. В. Ничмандын «тематикалык топ – бул сөздөрдүн предметтик байланыштарын изилдөөдөн алынган лексика-семантикалык тобу» [Ничман,

1973: 15], - деген пикирин жетекчиликке аларын билдирет.

Демек, лексика-семантикалык топ, тематикалык топ, лексика-семантикалык талаа терминдери – толук синонимдер.

2. 2. Термин, терминология, термин системасы

2.2.1. Термин, терминология, номенклатура

Ушул убакка чейин терминдин 40тай аныктамасы бар, бирок анын жалпы илимий чөйрө жактырган так аныктамасы жок. А. В. Суперанскаянын жамааты терминге төмөнкүдөй аныктама берет: *«Термин – это словесное обозначение понятия, входящего в систему понятий определенной области профессиональных знаний. Термин – это основной понятийный элемент языка для специальных целей»*. ... Многозначным оказывается и слово терминология [2012: 14]. В. П. Даниленко терминдин 19 аныктамасын келтирет [Даниленко, 1977: 83-86]. Албетте, бул цифра чыныгы картинаны чагылдырбайт жана бул көрүнүш улана беришинде шек жок, тагыраак айтканда, учурда терминдин 300дөй аныктамасы белгилүү. С. Д. Шелов терминдин 38 [2018:11-13], ал эми Т. В. Стасюк терминдин когнициялык-антропологиялык парадигмадагы табиятын иликтеген макаласында анын 34 [2012: 96-98] дефинициясы бар экендигин белгилейт.

Бул жааттагы ар түрдүүлүктүн себеби термин жөнүндөгү илимдин – термин таануунун али калыптана электигинде жана ар бир илим тармагында адистер тарабынан терминдин бул же тигил белгилерин бөлүп көрсөтүүгө жасаган аракеттеринде жатат. Жогоркуга кошумча: терминдин лингвистикалык жана логикалык аныктамаларын бириктирүү да оңой эмес. Адатта, терминдер приборлор, инструмент жана номенклатура, энчилүү аттар, символ, индекс, схема сыяктуу каражаттардай эле теория менен концепциялардын илимий аппаратынын элементтери катары кызмат кылат. Терминдер жаңы билимдердин ачылышына өбөлгө да түзөт. С. Д. Шелов терминологиянын бир топ маселелерин жаңыча чечкенге аракеттенет [Шелов, 2018: 47-48].

Бул же тигил термин өз алдынча жалгыз, автономдуу жашабайт, башкача

айтканда, ал, биринчиден, белгилүү бир түшүнүктүү чагылдырат, экинчиден, терминдер системасында гана өз статусуна ээ. Термин белги катары илим тарабынан такталган бардык семиотикалык мамилелерге кирет: белгинин белгиге болгон мамилеси (синтактика), белгинин адамга болгон мамилеси (прагматика). Ошентип, терминдер терминологиялык системанын курамында турушуп, түшүнүктөр системасы аркылуу дүйнө тааным процессине керектүү белгилүү бир моделди (болмуштун бир үзүмүн) түзүшүп, маалыматчыл-семиотикалык табиятка ээ болуп баратат.

Терминдердин лингвистикалык аныктамалары эки топко ажырайт: 1) терминдер – табигый тилдин өзгөчө сөздөрү; 2) терминдер – табигый тилдин өзгөчө сөздөрү эмес, алар өзгөчө функциядагы сөздөр (Г. О. Винокур). Биринчи көз карашты Д. С. Лоттенин мектеби өнүктүрүп, терминге коюлган талаптарды кеңейтип, аларды нормативдик-методикалык документтерге киргизишкен [Лотте, 1961: 18-36; 72-79]. Г. О. Винокурдун терминге жасаган функциялык мамилеси бир топ татаал проблемалардын жаралышына түрткү берген.

А. С. Герд жогорку көз караштарды анализдеп, төмөнкү жыйынтыкка келген: термин лексикалык мааниге ээ, бирок ал атаган түшүнүккө барып такалбайт; термин лексикалык мааниге ээ, ал түшүнүккө барабар; терминдин мааниси – түшүнүк, терминдин лексикалык мааниси жок; терминдер терең илимий түшүнүктөрдү чагылдырат, ал эми кадыресе сөздөр бейан, карапайым түшүнүктөрдү вербалдаштырат [Герд, 1980].

Албетте, кадыресе лексемалардын терминделишин талашсыз деп эсептеп, анын маанилик структурасы баштапкы лексикалык бирдиктен эмнени мурастап, термин статусун алып, термин системасына киргендигин иликтөө жогорку проблемаларды четтетет. Бирок термин таануудан терминдин аныктамасына келсек, жобо түп тамырынан бери өзгөрөт. Анткени термин табигый тилдин маңызынан тамырланат, башкача айтканда, тилдин лексикалык бирдиги терминдин табигый тилдик субстратынын милдетин аткарат. Ошентип, термин – атайын максаттагы тилдин үч катмардан (мазмун – форма – функция) куралган лексикалык бирдик. Терминдин тилдик аспектилерин жогоркудай түшүнүү

термин таануунун бир топ методологиялык маселелерин – терминдин тилдик табиятын, маңызын, өзгөчөлүгүн чечет. Терминдер, номенклатуралар, кээ бир энчилүү аттар жана башкалар атайын тилдин лексикалык класстарын түзөт. Жогоркуларга таянып, терминге төмөнкүдөй аныктама берилип жүрөт: *«термин — лексическая единица определенного языка для специальных целей, обозначающая общее - конкретное или абстрактное – понятие теории определенной специальной области знаний или деятельности (при этом не следует забывать, что данное определение является статичным, несколько упрощенным и не учитывающим то, что было сказано о достижениях когнитивного терминоведения)»* [Лейчик, 2009: 31].

Бул аныктамада төмөнкү маанилүү учурлар баса белгиленет: 1) терминдер табигый тилдеги сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын семантикалык жана формалык белгилерине ээ; 2) терминдер бул же тигил табигый тилдин лексикасында эмес, алар атайын максаттагы тилдин лексикасында гана жашайт; 3) терминдер атайын максаттагы тилдин лексикасында атайын жалпы түшүнүктөрдү – билимдердин жана (же) ишмердиктин атайын чөйрөлөрүндөгү когнициянын жыйынтыгын – белгилөө каражаты катары кызмат кылышат; 4) терминдер – теорияларды (моделдөөчү) термин системаларынын элементтери (элементтер атайын тилдин объекттерин сыпаттайт) [Лейчик, 2009: 31-32].

20-кылымдын 70-жылдары термин таануудагы структуралык парадигма структуралык-функциялык парадигмага өтүп, анын категориялары жана түшүнүктөрү жаңы заманбап идеялар менен байыды.

Термин жаратуу кесиптик ишмердик жана адистердин социомаданий өз ара карым-катнашы тарабынан сунуш кылынат, иштелип чыгат жана ал тилдик инсанды калыптандырууга, тилдик белгилерди өнүктүрүүгө багытталган семиотикалык процесс катары саналат [Алексеева, 2002: 32].

Термин(ология) жана номен(клатура) маселеси илимий жамаатта бир жактуу чечилбей, ар кыл проблемалардын жаралышына себеп болуп келүүдө:

А. А. Реформатский: *«В технической номенклатуре, где первенствуют вещи, номинативная направленность терминов выходит на первое место... Это*

именно ближе к номенклатуре. В науке же соотнесенность термина и понятия выступает на первый план» [Реформатский, 1959: 5].

О. С. Ахманова: *«Номенклатура – совокупность специальных терминов-названий, употребляющихся в данной научной области; названия типичных объектов данной науки (в отличие от терминологии, включающей обозначения отвлеченных понятий и категорий)»* [СЛТ: 270]. Ушундай эле аныктама В. Д. Стариченкоктун сөздүгүнөн да жолугат [2008: 353].

Номенклатура илим, техника жаатындагы атоолор менен терминдердин системасы - деген ойлор басымдуулук кылат: [Словарь русского языка, т. 2, 1981-84: 507; Ожегов, 1986: 358-359; БСЭ /Изд. 3-е. Т. 18. - С. 272; Шелов, 2018: 207].

Номенклатура менен терминология өз ара карама-каршы кубулуш сыяктанганы менен, номенклатура терминологияга каршы турбайт, чындыгында ал терминологиянын ажырагыс бир бөлүгү, анын өзгөчөлүгү – бир атайын түшүнүктүн андан ары дагы бир атайын жана жеке түшүнүккө чейин тарышынын тилдик каражатынын бөтөнчөлүгү.

Мындай чечим терминологиялык себептерге барып такалат. Бирде номенге атайын номенклатуралык атоолордун баарын, бирде анын бир бөлүгүн киргизүү «номен» термининин маанилик жана формалык алкагын кеңейтип жиберген. Ошол эле маалда «номен» жана «номенклатура» терминдерин ар кыл мааниде түшүнүү салтка айланып калган. Андан көрө салтты бузбай, «номенклатуралык атоо» жана «номенклатуралык маркер» терминдерин пайдаланган оң. Эгерде номенге номенклатуралык көрсөткүчтөрдү киргизсек, кадыресе жыйынтык чыгат: номендер эч качан термин болбойт, терминдер да эч качан номен боло алышпайт. Кээ бир номенклатуралык атоолор терминдик касиетке ээ: Марс планетасы, Венера планетасы, Юпитер планетасы; Кызыл деңиз, Кара деңиз, Ил-18 самолету, Боинг-747 самолету; “Сирень” духиси, Пифагор теоремасы, Ньютон закону ж.б.

О. С. Ахманова терминология менен номенклатуранын айырмасын туура баамдаган: *«Терминология – это система понятий данной науки, закрепленных в соответствующем словесном выражении. Номенклатура же – это система*

названий для данной совокупности более или менее конкретных объектов, составляющих содержание различных частей данной научной области в целом» [Ахманова 1966: 6]. Номенклатуралык бирдиктер – атайын лексиканын өзгөчө бир катмары. Номендер терминдерден айрымаланып, өндүрүштө калыптануунун баштапкы стадиясын кечирип, өзгөрүлмө келгендиги менен өзгөчөлөнөт. Өндүрүштөгү номендерди иреттөө миллиондогон каражаттарды үнөмдөөрү далилденген. Номендер менен терминдерди алардын атайын, орток лексикага таандыгы, контекстке көз карандысыздыгы, зарылдыгы, туруктуулугу жана кепте улам жарала берерлиги жакындатат. Номендердин абстракттуулугу, шарттуулугу, терминдер аркылуу гана түшүнүктөр менен байланышы, аныктаманын керексиздиги аларды терминдерден айырмалайт.

Академик Б. Ө. Орузбаева «... номенклатура терминологияга караганда жалаң гана атоолорду камтып, тигли же бул илим тармагы (айталык, эл аралык, мамлекеттик) атайын уюм, коом тарабынан макулдашылып бекитилгендиктен, өзгөрүүсүз колдонулуучу терминдер, б.а. алар атоолор (номинациялар)» [Орузбаева, 1983: 18].

Терминдер жана номендер менен катар эле атайын лексемалардын катарына изилдөөлөргө жана практикалык иштерге зарыл *терминоиддер, предтерминдер, квазитерминдер, прототерминдер, паратерминдер, псевдотерминдер, профессионализмдер, профессионалдык жаргонизмдер* да кирет: 1) *терминоиддер* – натуралдык түшүнүктөрдү – өзгөрүлмө, ар түрдүү кабылданган жана так чектери аныкталбаган атоолорду чагылдырган атайын лексикалык бирдиктер; 2) *предтерминдер* – жаңы жаралган түшүнүктөрдү атаган, бирок терминдик талаптарга жооп бербеген убактылуу пайдаланылган атайын лексемалар; 3) *квазитерминдер* – предтерминдин кесиптик лексикада туруктуу мүнөзгө ээ болуусу; 4) *прототерминдер* – атайын билимдердин илимге чейинки мезгилинде тийиштүү элестерди туюнткан атайын лексемалар (элдик терминдер); 5) *паратерминдер* – терминдер менен термин эмес бирдиктердин ортосундагы өткөөл лексемалар; 6) *псевдотерминдер* – жалган теориялардыгы

түшүнүктөрдү чагылдырган лексикалык бирдиктер [Гринев-Гриневиц, 2008: 44-45; Лейчик, 2009:139].

Термин менен профессионализмдердин (жаргонизмдер) ортосундагы маселелер жакын арада бир беткей чечилчүүдөй эмес. Терминдер өздөрүнүн мүнөздөмөлөрүнө жараша төрт аспектиде каралат: 1) формасы жана структуралык өзгөчөлүктөрү; 2) маанилери; 3) тарыхый өзгөчөлүктөрү; 4) колдонуу өзгөчөлүктөрү боюнча. Лексиканын аталган пласты тарыхый жактан нагыз (диалектизмдер, илимдин башка тармактарынан алынган, өзөк, перифериялык) жана өздөштүрүлгөн (гибрид термин) терминдерге, ал эми хронологиялык жактан архаизм, тарыхый жана неологизм терминдерге ажырайт.

Терминдер формасы боюнча сөз терминдер (уңгу, аффикстүү), сөз айкаш терминдер (эки, үч жана көп сөздүү) болуп, эки топко бөлүнөт. Терминдерди маанилик жактан түшүнүктөрдү атоосу, абстракция даражасы, түшүнүктөрдүн иерархиясындагы орду, предметке таандыктыгы, семантикалык структурасы, маанилердин дал келиши же карама-каршылыгы боюнча топтоштурууга болот.

Терминдер түшүнүктөрдү атоосу боюнча: категориялык терминдер, жалпы илимий//техникалык, тармак аралык, тар тармактык жана тар атайын (узкоспециальные) терминдер; абстракциялуулугу боюнча: теориялык жана эмпириялык терминдер; предметке таандыгы боюнча: математикалык, физикалык, метрологиялык, биологиялык ж.б.; түшүнүктөр иерархиясындагы орду боюнча: түр жана уруу, тең укуктуу жана багыныңкы; семантикалык структурасы боюнча: моносемалуу, полисемалуу, мотивацияланган жана мотивацияланбаган, тең маанилүү; функциялык өзгөчөлүктөрү боюнча: тармактык, кептик, тилдик; колдонуу жааты боюнча: улуттук, интернационалдык, жергиликтүү, метадиалектилик, идиолекттик, окказионалдык; нормалуулугу боюнча: стандарттуу, алгылыктуу, шилтеме, сунушталбаган, жол берилбеген деп бөлүнөт. Терминдердин жогорку классификациясын толук кандуу деп айтуу бир жактуулукка алып келери бышык. Себеби, өндүрүш, техника, технология жана илимий таанымдын өнүгүшү терминдин дагы да белгисиз жактарын ачат.

2.2.2. Терминология жана терминосистема

Стихиялуу жаралган терминдердин өксүктөрү жөнүндө термин системасынын позициясынан гана айтууга болот. Лингвистикалык жактан алганда терминологиянын белгилери тууралуу гана сөз жүрүшү зарыл. Мындай мамиле терминологияга төмөнкүдөй аныктама берүүгө алып келет: *«терминология – это языковое образование парадигматического типа, представляющее собой стихийно сложившуюся совокупность лексических единиц, обладающих семантической общностью и сходством (близостью) формальной структуры, которые совместно функционируют в одном из языков для специальных целей, обозначая общие понятия области знаний и (или) деятельности, обслуживаемой данным языком специальной цели»* [Лейчик, 2009: 116].

Системалык мамиленин алкагында түшүнүктөр системасы атайын билимдердин жана (же) ишмердиктин логикалык модели, ал эми термин системасы ал аймактын тилдик модели болуп эсептелет. Термин системасынын калыптанышы үчүн 1) так чектери бар атайын чөйрө; 2) ал чөйрөгө тиешелүү жалпы түшүнүктөр системасы; 3) ал чөйрөнү тейлеген жеткиликтүү даана (строгий) теория (концепция); 4) белгилүү табигый тил, анын тутумунда лексикалык бирдиктери түшүнүктөр системасын чагылдырган атайын максаттагы тил болушу шарт.

Термин системасына бүтүндүк жана туруктуулук сыяктуу касиеттер мүнөздүү. Структуралуулук – термин системасыны негизги логикалык, ал эми байланыштуулук – логикалык-лингвистикалык белгиси.

Термин системалары татаал болгондуктан, аларды талдоого логикалык (негизги, туунду, татаал түшүнүктөр, түр, уруу терминдер), лингвистикалык (зат//сын атоочтор, чакчыл, этиш, тактооч, уңгу, туунду, татаал сөздөр, туруктуу конструкциялар) жана термин таануучулук (ар бир терминдин термин системасынды орду, терминдердин түрлөрү) мамиле зарыл.

Термин системасына жасалган термин таануучулук мамиле анын курамын, структурасын жана ушул структуранын тилдик бирдиктерге өтүшүн аныктоого

жардам берет. Термин системасы – термин милдеттерин аткарган терминдик системанын элементтеринен – сөздөрдөн жана сөз айкаштарынан куралган татаал иерархиялык түзүлүш. Ар бир термин өз алдынча туруп, белгилүү бир атайын максаттагы тилдин лексикалык бирдиги катары саналат. Ошол эле маалда бул лексикалык бирдиктердин бир деңгээлдеги катарга жана иерархиялык, көп деңгээлдүү парадигмаларга биригиши анализ жана синтез ыктары аркылуу ишке ашат. Демек, термин системасы – материалы табигый, ал эми алардын уюштурулушу жасалма табигый-жасалма түзүлүш. Термин системасы – бул конструкт, адамдардын ишмердигинин негизинде жаралып, тилде «операциялык» киришүүгө чейин жашабаган жыйынтык [В. М. Лейчик. 2009:120].

Жогорку ойлордун негизинде термин системасына төмөнкүдөй аныктама берүү шарт: *«терминологическая система (терминосистема) — знаковая модель определенной теории специальной области знаний или деятельности; элементами терминосистемы служат лексические единицы (слова и словосочетания) определенного языка для специальных целей какого-либо естественного языка, а структура в целом адекватна структуре системы понятий данной теории»* [Лейчик. 2009: 129].

Терминология менен термин системасынын жогорку айырмачылыктарына таянып, биринчинин калыптануу принциптерин, ал эми экинчинин конструкцияланышын өз-өзүнчө кароо керек. Термин системасын конструкциялоо – системага терминдерди уюштуруунун баштапкы негиздерин тандоо. Жогорку процессте формалык-логикалык, лингвистикалык жана гносеологиялык принциптер колдонулат. Көбүнчө пайдаланылган логикалык принцип уруу – түр, бүтүн – бөлүк, себеп – натыйжа, жөнөкөй – туунду – татаал түшүнүктөрүн, объект – анын аспектилерин, градация – түз – диаганалдык байланыштарды ж.б. мамилелерин ачыкка чыгарат. Иш жүзүндө термин системасында болмуш тилкелери абдан майдаланат.

Термин түшүнүгүнүн жана маанисинин шайкештиги да – маанилүү маселелердин бири. Бул же тиги атайын түшүнүктү атоо үчүн адатта лексикалык

мааниге (ЛМ) терминологиялык (түшүнүк) маани жалгашат, бирок, жогорку эки маани дайыма эле дал келе бербейт.

Терминдердин маанилериндеги кемчиликтерден арылуу үчүн калпыс (ложноориентирующие) терминдерди алмаштыруу, узун терминдердин ашыкча элементтерин алып таштоо, «мите» сөздөрдөн ... арылуу зарыл [Гринев-Гриневиц, 2008: 90-96].

Термин системасында полисемия, омонимия жана синонимия кубулуштары байкалат. Айрыкча бир предметтик аймакка таандык бир нече түшүнүктөрдү бир лексема аркылуу туюнтуу, адатта, терминдин көп маанилүүлүгүнө жана бүдөмүктүүлүгүнө алып келип, адистердин жана илимпоздордун өз ара катышына кедерги болот. Айтылган семантикалык кубулуш көпкө чейин полисемия катары бааланып, 1970-жылдары бир топ термин таануучулар терминологияда полисемия болушу мүмкүн эмес, аталган семантикалык кубулуш омонимия деген жыйынтыкка келишкен. Көп маанилүү терминдердин жаңы маанилеринин жаралып, алардын тез эле оолакташы танапташ терминологиядан термин алууда жолугат. Бир тилчеде (подъязык) метонимия жолу менен пайда болгон терминдин эски жана жаңы мааниси омонимия жана полисемия ортосунда талаш туудурат. Логикалык жактан аны биринчи кубулушка киргизүү жөндүү сыяктанса да, өзөктөш эки түшүнүктү бир лексема аркылуу туюнтууну бир терминологиянын чегинде полисемия катары эсептөө термин теориясы менен практикасында кабыл алынган. Бир терминдин кең жана тар мааниде пайдаланылышы да жогорку көрүнүштүн катарын толуктайт. Белгилүү илимпоз С. В. Гринев-Гриневиц өз ойлорун төмөнкүдөй жыйыктыктайт: *«Таким образом, разница в значениях термина отражается на различиях в значениях определяющих его, определяемых им и образующих с ним ряды однородных членов предложения лексических единиц. Разница в контекстуальном окружении может быть использована в качестве формального критерия при выявлении омонимичных терминологических форм и разных значений многозначных терминов»* [2008: 102].

Терминдердин синонимиясы илимий чөйрөдөгү учугу үзүлбөгөн

дискуссияларга карабастан, термин таанууда көйгөй бойдон калууда. Ар кыл мектептердин метадialeктилери, бул же тиги илимпоздун идиолектилери, термин формаларынын өзгөрүшү, номинацияда бир объекттин түрдүү жактарынын пайдаланылышы, терминдерди кабыл алуу, расмий жана оозеки, эски жана жаңы, толук жана кыска терминдердин жашашы – терминологияда семантикалык эквиваленттүүлүктүн башаты. Термин синонимиясы илимпоздорду кыйынчылыкка дуушар кылып, илимий иштердин объективдүүлүгүнө терс таасирин тийгизип келет.

1970-1980-жылдары бул кубулушту синонимия, дублеттүүлүк, эквиваленттүүлүк жана варианттуулук терминдери туюнткан. Чындыгында, атайын жана жалпы адабий лексикада синонимия кубулушу бар. Көркөм адабий чыгармаларда ал чоң милдет аткаары маалым.

С. В. Гринев-Гриневи́ч өз маалында жогорку көрүнүштөн арылуу максатында *равнозначность* терминин сунуш кылган [2008: 105]. Бир тамгасынан айырмаланган лексемалар өз алдынча терминдер катары саналат. Толук вариант термин элементтерин максималдуу түрдө камтыйт, кыска вариант толук вариантты кыскартуу аркылуу (аббревиация, эллипсис же сөз айкашынын, татаал же туунду терминдин композициясы) жаралат. Кыска варианттын түрү – кесинди (усеченный) вариант толук варианттын аягын алып таштоо менен жасалат: *метрополитен* – *метро*. Кыска вариантты көбүнчө документацияда колдонулуучу терминдин кыска формасынан – шарттуу кыскартуудан айырмалоо зарыл: трубопровод – *трубопр.*, железная дорога – *ж/д ж.б.* [Гринев-Гриневи́ч, 2008: 10].

Термин – терминология менен терминосистеманын лексикалык компоненти, терминология – атоо милдетин аткарган терминдердин жыйындысы; терминосистема – терминдердин коммуникациялык милдет аткарган динамикалык өнүгүүчү жыйындысы.

Когнициялык термин таануу термин менен терминологияны жаңыча карайт: «Термин следует понимать как компонент динамической модели языка, диалектически сочетающей в себе стабильную знаковую систему и ее

постоянное переосмысление, а терминология – это в действительности лишь одна из актуализированных частей целостного творческого процесса в области науки, где присутствуют объективное и субъективное начала, консерватизм и новизна открытия. ... термин может быть рассмотрен как своеобразный коррелят некоторой ментальной операции, протекающей в сознании исследователя [Алексеева, Мишланова, 2002: 15].

Демек, термин жогоруда аталган аныктамаларда белгиленгендей, терминдер – тааным маалында, концепт > ой категориясы > вербалдашуу процессинде жаралып, калыптанып, терендеп отурган кубулуштар. Ушундан улам термин тааным процессинде атайын максаттагы тил алкагында теорияга жана илимдин терендигине жараша ар түрдүү мааниге ээ болушу мүмкүн.

II баптын жыйынтыктары

1. Түрк элдеринин саясий лексикасы жана терминологиясы Орхон-Эне-Сай жазууларынын маалында жаралып, Орто кылымдарда кадыресе калыптанган. Алардын этимологиясы жана семантикалары тарыхчылардын, тилчилердин эмгектеринде белгилүү даражада иликтенген.

2. Изилдөөнүн теориялык негиздерин жалпы тил илиминин, тарыхый/заманбап лексикологиянын, семасиологиянын негизги жоболорун иштеп чыккан белгилүү тилчилердин эмгектери түздү.

3. Термин таануу антик доордогу ойлордон азыктанып, кийин лексикологиянын алкагында түптөлүп, өткөн кылымдын 80-жылдары кадыресе илимий дисциплина катары калыптанган. Аталган илимдин теориялык негиздерин иштеп чыгууну илим менен техниканын тез темп менен өнүгүшү, эл массасынын техникалык билимдерге ээ болушу, индустриялаштыруу, чарбанын өсүшү талап кылган.

4. Заманбап терминологиялык мектептин негиздөөчү илимпоздордун башында Э. Вюстер менен Д. С. Лотте турат. Алардын жолун А. В. Суперанская, А. С. Герд, Б. Н. Головин, С. В. Гринев-Гриневич, В. П. Даниленко, П. Н. Денисов, Т. А. Канделаки, А. Капанадзе, А. Ю. Куткина, В. М. Лейчик,

С. Д. Шелов, А. Д. Хаютин, Т. Бунгартен, Г. Ишрейт, Г. Пихт, Г. Фелбер, В. Хан, Л. Хоффман, В. Шмидт ж.б. улантышууда.

5. Термин(ология) жана номен(клатура) өз ара байланыштары жана өзгөчөлүктөрү бир тараптуу чечиле элек. Терминдер жана номендер менен катар эле атайын лексемалардын катарына изилдөөлөргө жана практикалык иштертерге зарыл терминоиддер, предтерминдер, квазитерминдер, прототерминдер, профессионализмдер, профессионалдык жаргонизмдер да кирет.

6. Терминологияга термин түшүнүгүнүн жана маанисинин шайкештиги, полисемия, омонимия, синонимия, терминдерди унификациялоо, терминологиянын гармонизациясы, терминдин мотивацияланышы өңдүү семантикалык кубулуштар мүнөздүү.

7. Термин системасы – термин таануунун предмети. Терминология – бул кесиптик чөйрөдө жалпы түшүнүктөрдү туюнткан жана ошол ишмердикти тейлеген атайын лексикалык бирдиктердин стихиялуу калыптанган тобу. Бул же тиги илимдин термин системасы ошол илимдин теориясына түз байланыштуу. Термин системасы терминологиядан лексикалык бирдиктердин жогорку деңгээлде уюшкандыгы менен айырмаланат.

8. Терминологиянын калыптануусунун 1) терминдерди которуу (жаңы илим бутагы жаралганда, терминдер башка өлкөдөн алынат); 2) өз ресурстарын пайдалануу; 3) термин эместерди терминге айлантуу (бул принцип илимий адабияттарда чабал чагылдырылган); 4) билимдердин жана (же) ишмердиктин бул же тиги комплекстүү жана танапташ аймактарын тейлеген терминдерди калыптандыруу өңдүү төрт принциби белгилүү.

9. Когнитивизмдин терминологияга кириши менен когнициялык термин таануу түптөлүп, ыкчам өнүгүүдө.

III БАП

КЫРГЫЗЧА САЯСАТ ТААНУУ ТЕРМИНДЕРИН ДИАХРОНИЯЛЫК-СИНХРОНИЯЛЫК ИЛИКТӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН ТАЛКУУЛАНЫШЫ

3. 1. Байыркы, Орто кылымдардагы жана Совет дооруна чейинки түрк жана кыргыз тилдериндеги саясий терминдер

3. 1.1. «Мамлекеттик башкаруу» түшүнүгү жана анын компоненттери

Мамлекеттик башкаруу процессинде саясий дискурс социалдык-экономикалык, укуктук, аскердик-согуштук, философиялык жана көркөм-эстетикалык дискурстар менен белгилүү даражада байланышта болору далилденген. Саясат таануу жана юриспруденция илимдериндеги маанилүү категориялардын бири – *мамлекетти//мамлекеттик башкаруу*. Жогорку түшүнүктү аныктоодо үч пикир бар: ишмердик, таасир этүүчүлүк жана синтетикалык [Г.Л. Купряшин, К.С. Гаджиев, Б. Н. Курашвили, Ю. С. Наумов, Д. П. Зеркин, В. Г. Игнатов, Г. В. Атаманчук, Н. И. Глазунова, А. П. Алехин, А. А. Кармолицкий, Ю. М. Козлов, Л. Л. Попов, А. И. Радченко, В. С. Комаровский, Л. В. Сморгунов, Н. М. Добрынин ж.б.].

Биринчи жактагылар: мамлекеттик башкаруу – коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө мамлекет тарабынан ишке ашкан ишмердик [Гаджиев, 2009: 153; Купряшин, 2003: 8; Курашвили, 1987: 99], экинчи жактагылар: мамлекеттик башкаруу – аң-сезимдүү, системалуу түрдө мамлекеттик максаттарды, милдеттерди реализациялоо [Сморгунов, 2008: 45; Глазунова, 2009: 42; Добрынин, 2010: 67], синтетикалык позицияны туткандар: мамлекеттик башкаруу – мамлекеттин ишмердиги жана турмуштун бардык тарабына таасир этүү [Зеркин, Игнатов, 2007: 49],-деген көз карашты билдиришет.

Орус тарыхчыларынын пикири боюнча, орус мамлекеттүүлүгү беш этапка бөлүнөт: Байыркы орус мамлекетинин мезгили (IX - XIV кк.); Москва мамлекетинин мезгили (XIV - XVII кк.); Орус Империясынын мезгили (XVIII - XIX кк.); Совет мамлекетинин мезгили (XX кылымдын башы – XX кылымдын

80-жылдарынын ортосу); постсоветтик мамлекеттин мезгили (XX кылымдын 80-жылдарынын ортосу – XXI кылымдын башы) [Заварзина, 2014: 89].

Чындыгында, коомдук өнүгүүнүн улам кийинки жогорку баскычында табигый тилдин лексика-семантикалык талаасы (саясий терминология, номенклатура жана жалпы саясий лексика) экстралингвистикалык факторлорду чагылдырып, система-структуралык жактан татаалдашып, лексика-семантикалык талаанын үч бөлүгү тең (өзөк, борбор, периферия) өзгөрүүлөргө учурап турат.

Г. А. Заварзина мамлекеттик башкаруу лексикасын кеңири мааниде түшүнөт: *«На современном этапе развития русского языка лексико-семантическая система государственного управления представляет собой разветвленную, четко организованную, обширную систему, включающую три основные тематические зоны»* [Г. А. Заварзина, 2014:17]. Илимпоз мамлекеттик башкаруу саясий-администрациялык, экономикалык, социалдык башкаруу компоненттеринен турарын жетекчиликке алат [Г. А. Заварзина, 2014: 87].

Жогорку категорияга «тар» жана «кеңири» мамиле жасалып келет. Биринчи жактагылар КСЛди (коомдук-саясий лексика) курамында «коомдук», «саясий», «мамлекеттик», «социалдык» компоненттери бар сөздөр жана сөз айкаштары түзөт дешсе, ал эми экинчи жактагылар ал эл аралык мамилелерди, дүйнөлүк экономиканы, ички саясий-экономикалык турмушту, саясий түзүлүштү чагылдырган лексемалардан турарын билдиришет.

Коомдук-саясий лексика түшүнүгүн *«политическая лексика», «социальная лексика», «политическая терминология», «общественно-политическая терминология», «социальная терминология», «социально-экономическая терминология»* ж.б. терминдери туюнтат. Мамлекеттик башкаруунун лексикасы – коомдук-саясий лексиканын бир бөлүгү. КСЛдин аныктамаларынын, тематикалык топторунун саны 3төн 9га жетет [Г. А. Заварзина, 2014: 30].

Демек, бул маселе да бир жактуу чечиле элек.

Илимпоз бул проблемага карата өзүнүн оюн мындайча билдирет: *«На наш взгляд, наиболее правомерным является широкое понимание лексики*

государственного управления, представляющей собой особую систему словесных знаков как терминологического, так и нетерминологического характера, связанных с обозначением органов власти, должностных лиц, а также направлений и особенностей их деятельности, и занимающей на рубеже XX-XXI веков значительное место в лексической системе русского языка» [Г. А. Заварзина, 2014: 38].

Г. А. Заварзина лингвистикалык изилдөөсүндө лексиканын системалык мүнөзүн тааныт жана лексика-семантикалык талааны жалпы маани аркылуу тутумдашкан жана тилде белгилүү бир түшүнүк чөйрөнү чагылдырган көптөгөн лексикалык бирдиктердин иерархиялык структурасы катары карайт [Г. А. Заварзина, 2014: 42].

Биз ишибизде Г. А. Заварзинанын оюн колдоп, кыргыз тилиндеги мамлекеттик башкарууга тийиштүү терминдерди жана кадыресе лексиканы гана изилдейбиз.

Кыргыз тарыхчылары кыргыз мамлекеттүүлүгүн төмөнкү этаптарга бөлүшөт: 1) Кыргызстандын аймагындагы байыркы көчмөндөрдүн мамлекеттери (сактар, гунн мамлекети, усундар, Даван, Кангүй мамлекеттери) (б.з.ч. III – б.з. V к.); 2) енисейлик кыргыздардын мамлекети (Кыргыз мамлекети, Кыргыз каганаты) (б.з.ч. III – б.з. X к.); 3) кыргыздар байыркы түрк мамлекеттеринин (түрк, батыш түрк, түргөш, карлук, караханид) курамында (VI – XI к.); 4) кыргыздар монгол мамлекеттеринин курамында: кара кытай жана найман мамлекети; Чынгызхан империясы, Хайду мамлекети (XII – XIV кылымдын биринчи жарымы); 5) Кыргызстандын аймагындагы мамлекеттик түзүлүштөр: Моголистан мамлекети, кыргыздар ойрот мамлекеттик бирикмесинин курамында, Тагай бий (Мухаммед-Кыргыз) (XIV к. экинчи жарымы – XVIII к. ортосу); 6) кыргыздар Кокон кандыгында (XVIII к. экинчи жарымы – XIX к. биринчи жарымы); 7) кыргыздар Орус империясынын курамында (XIX к. экинчи жарымы – 1917); 8) Совет мезгили (1917-1991); 9) эгемендүүлүк мезгили (1991- ...) [История 1984; Осмонов, 2022; Борубашов, 2015; Акунов, 2021].

Ушул жерде кыргыз тилинин өнүгүшү ал элдин мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүү этаптары менен шайкеш келеби? – деген мыйзам ченемдүү суроо туулат. Эмесе, кыргыз тилчи илимпоздордун кыргыз тилинин өнүгүү мезгилдерине болгон көз караштарына назар салалы.

Белгилүү түрколог Б. М. Юнусалиев кыргыз тилинин өнүгүү мезгилдерин үч этапка бөлөт: 1) байыркы мезгил (VIII-IX к.); 2) ортоңку мезгил (X – XV к.); 3) жаңы мезгил (XV кылымдан башталат): а) XV-XVIII к. кыргыз урууларынын түштүк аймакта жашашы; араб, иран сөздөрүнүн кыргыз тилине кириши; б) XVIII – XX к. – Октябрь революциясына чейин; в) Совет мезгили [Юнусалиев, 1971: 26].

Академик Б. Ө. Орузбаева кыргыз тилинин өнүгүшүн төрт этапка бөлөт: 1) I-VIII к. кыргыздардын Эне-Сайда жашаган учуру; 2) VIII-XIII к. кыргыздардын Эне-Сайдан Алтайга жыла башташы; 3) XIV – XVI к. Тянь-Шань мезгил; 4) жаңы мезгил XVI кылымдан тартып, азыркы мезгилге чейин [Орузбаева, 1968: 283].

Белгилүү түрколог Э. Р. Тенишев байыркы кыргыз тилин үч доорго бөлөт: 1) байыркы доор – V - X к.; 2) орток түрк доору – X – XV к.; 3) жаңы доор – XV – XX к. [Тенишев, 1997].

Ал эми академиялык «Азыркы кыргыз адабий тили» фундаменталдуу эмгекте кыргыз тилинин өнүгүү этаптары төмөнкү мезгилдерге ажыратылат: 1) алтай доору; 2) шумер доору – б.з.ч. VI к. - б.з. I к. чейин; 3) хун доору б.з.ч. I кылымдан б.з. - VI к.); 4) байыркы кыргыз доору (V – X к.); 5) ортоңку кыргыз доору (X – XIV к.); 6) соңку кыргыз доору (XV – XX к.); 7) жаңы кыргыз доору (XX к. 1920-жылдарынан бери) [2009: 7-8].

Жогоркулардан даана көрүнгөндөй, биринчиден, тарыхчылар менен тилчилердин классификацияларында толук окшоштук жок, экинчиден, тилчилердин пикирлеринде да кайчылаш жактар бар.

Кыргызстандын аймагында жаралган мамлекеттерге, анын ичинде кыргыз элинин тарыхына тиешелүү жазма эстеликтердин аздыгынан улам, алардын саясий тезаурусун (саясий терминологиясын, лексикасын) анализдөөдө тарыхый фонго – тарыхчылардын аларды чагылдырган эмгектерине кеңири таянуу

зарылчылыгы келип чыгат. Айрыкча «История Киргизской ССР, том 1» [1984] аттуу капиталдык эмгекке, Дж. С. Бактыгулов менен Ж. К. Момбекованын [2001], Ө. Ж. Осмоновдун [2022] жана Б. И. Борубашовдун [2015] жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу куралдарына таянабыз. Анткени жогоруда аталган эмгектерде бул же тиги мамлекеттин саясий тарыхы, коомдук, мамлекеттик түзүлүштөрү, мамлекеттик бийлик органдары, дини, мыйзамдары, традициялары ар тараптан иликтенип, «бийлик», «мамлекет», «идеология» гиперсемаларына таянган «саясат» лексика-семантикалык талаасынын негизги белгилерин ишенимдүү далилдөөгө аракет жасалат. Жогорку эмгектерге таянуу – бүгүнкү күндүн зарылдыгы. Бул биринчиден, экинчиден, тийиштүү тарыхый эмгектерге таянуу тил жана тарых илимдеринин өз ара байланышын кеңейтип, алардын жетишкендиктерин бышыктайт, байытат.

Кыргызстандын аймагында жаңы өндүрүш жолунун жаралышы – коомдук эмгектин бөлүнүшү (малчы, дыйкан, кол өнөрчү, соодагер ж.б), кошумча нарктын өсүшү, жеке менчик социалдык теңсиздикти орнотуп, коомду экиге топко ажыратат. Уруулук түзүлүштө жогорку бийлик *жалпы жыйынга* таандык болуп, анда *жетекчилер* менен *аскер баишчылары* шайланган. Бийлик менен байлыкты сактоо жана коргоо зарылчылыгы бийликтин жаңы түрүн – *аскердик демократияны* шарттап, бул кезегинде жалпы жыйынды сактоону, эр жигиттердин баарын жыйынга катыштырууну, элдик кошуундарды түзүүнү камсыз кылган. Ушинтип *мамлекеттик структуранын алгачкы элементтери* чыйыр сала баштаган. Акыры коомду башкаруу коомдун бир катмарына – уруу-уруктук билермандарга өтүп, байлар менен кедейлердин карама-каршылыктарынын күчөшү, экономикалык жана социалдык факторлордун жеткилеңдиги *мамлекеттин* жаралышына алып келген.

Көчмөндөрдүн мамлекеттеринде уруулук-уруктук мамилелер сакталып, кул ээлөөчүлүк мамилелер өнүккөн эмес. Мындай мамлекеттин идеологиясы – инсанды жана мамлекет башчысынын бийлигин кудайдын кудурети менен жаралгандыгын таануу. Майда мамлекеттер жүрө-жүрө империяларга айланган, жайлоо жана эгин талаалары үчүн атаандаштык арбып, согуштар күчөгөн. Гун,

саки жана усун мамлекеттери буга ачык күбө. Сактардын мамлекетин падыша (царь) жана анын аялы, ал эми уруктарды, аймактарды *самрантар* башкарган. Сактардын титулдары, наамдары жана даражалары тууралуу азырынча тарых унчукпайт. Гун империясында башчылар *шаньюй* жана *теңиркут* титулдарын алышкан. *Элдик жыйындар* үчкө бөлүнгөн: *мыйзам чыгаруучу, администрациялык, аскердик*. Мамлекеттик түзүлүш аскердик демократия баскычында туруп, аны монарх жетектеген.

Байыркы түрк мамлекеттери – көчмөн турмушта жаралып, акырындык менен калыптанган жана алар алгачкы феодалдык мамилелерди нормага салган социалдык түзүлүштө – караханиддер доорунда гүлдөгөн. Кыргыз саясий терминологиясы жана лексикасы VI-X кылымдардагы алгачкы феодалдык мамлекеттерде – Түрк (552-744), Батыш түрк (603-704), Түргөш (704-766) жана Карлук (756-940) каганаттарында калыптана баштап, Каракандар доорунда (840-1212) өнүгүүсүн уланткан. Ар бир коомдо шартка жараша адамдардын саясий аң-сезимдери өзгөрүп, алардын менталдык дүйнөсүндөгү саясий картинаны түздү, кыйыр да чагылдырган саясий тезаурус (терминдер, лексикалык бирдиктер) калыптанып, саясий аренага чыгып турган. Алдына алардын система түзүүчүлөрүнө назар салынат.

Модун-теңиркут мамлекетинде: Билге хан, ябгу (башкы кеңешчи), ил кусай, кутигу, улуу сангун, улуу тутук бек; улуу газна бек (казына башчы); батисхан, түмөн башы, миң башы; жүз башы, он башы; Гун мамлекетинде: Батыш жана Чыгыш мамлекеттерин бейлер (бектер) жетектеген (бей – эл башы, аскер жетекчи), теңиркут – аймак башчы, янь-ван (бий – өтө таасирдүү), лули-ван, сянь-ван, дули-ван – «акимдер, «эл, эл башы», торага «төрага», ман «киши», эрен «эр», адам, каган, сенгир «аксөөк», хан, ханыша//ханышаки «каныша», тайчи «ханзаада», тархан «бек, бий», аксуяки «аксөөк», баши «башчы», бек, аксакал, жигит, токмок «салгылашуу», онбаши, колбаши, миңбаши, туменбаши, тукбаши «кол башы», жаувизир «увазир», чорбаши «чарба башчы», элчи, казначи, тамгачи «мөөрчү», тилмеч, караванбаши, жасаул «жасоол», атаман, кембагал, орду «ордо», атталак «аталык», кул, малай ж.б.;

Даван мамлекетинде: (б.з.ч. I к.) ихшид (падыша) жана вазир ж.б.

Түрк каганатында (552-744) (азыр аскердик демократия, уруу-уруктук мамлекет, аскердик кул ээлөөчүлүк империя жана феодалдык-аскердик түзүлүш: түрк (талаанын жаңы башкаруучусун – аскердик аристократиянын өкүлү), илиг-каган, он ок урук каганы, ябгу, бег, атлыг, илиг кара бодун, оң, сол канаттар, бод (урук), огуш (уруу), бодун (урук-уруу уюму), эл (аскердик-администрациялык уюм), ябгу + шад + тутук (мамлекеттик аппарат), каган (мамлекеттин башчысы), ябгу (кагандан кийинки даража), шад (аймак ээси), тутук (майда уруу бөлүктөрүнүн ээси), элтебер, хуанду (багынтылган элдердин башчылары), тегин (урук бирикмелеринин башчысы), сыгин (каганатка кирген элдердин бектери), алпагу (жогорку бектердин титулу), тудун (автоном аймактарды көзөмөлдөгөн расмий жак); каганатты 5 расмий жак бийлеген (каган, ябгу, тегин, алпагу, тудун). Садапит (эң жогорку бек), тархан (элден чыккан мамлекеттик ишмер), буйрук (белгилүү мөөнөткө дайындалган бек), апатархан (жогорку аскердик титул).

Кыргыз каганатында (V-XIII к.): каган, ажо (эл башы), вазир (өкмөт жетекчиси), элтебер (топ башы), инал (кичинекей топтун башчысы), чор, бек (бийлик ээси), бод «урук уюму», огуш «империялык түзүм», кара будун (эл), кызыл туу, тамга (герб), будун (эл), элтеберлиг будун (элтеберлүү эл), каганлыг будун (кандуу эл), хатун (каныша), иди (мырза), тегин (принц), тархан, тутук, буюрук, ышбара, элчи, ынанчу, чигиш, ичрек, сангун, уруну, улук каган, кичик каган, ябгу, шад «кагандан кийинки экинчи администрациялык жак», тегин, элтебер, тутук, тархан, буюрук, бойла «өкүм бекитүүчү», йарган «буйрук аткаруучу» жана саңундар (генералдар) «аскер башкаруучулар», илиг-каган, он ок будун каганы, ябгу, беги, атлыгдар саясий терминдери бул же тиги денотатты туюндурган.

Батыш түрк каганатынын (603-704): Он ок эли (каганаттын жаңы наамы), он ок эли//бодун (каганаттын калкы), бек (бөлүктүн башчысы), иркин (батыш канаттын башчысы), чоро (чыгыш канаттын башчысы), тархан (уруу билерман),

бек (урук башчылары), *огландар* (аскердик кошуундар), *бодун* (карапайым эл), *кулдар*, *таттар* (чет элдиктер), *эл* (жалпы калк).

Каганга караган кеңештин мүчөлөрү: *кагандын урук-туугандары*, *бектер*, *тархандар*, *огландар*. Кагандын жеке бийлигинин натыйжасында *эл* түшүнүгү жаралган.

Эл саясий термини семантикалык филиацияга учураган: «урук, уруктук бирикме, эл» > «каганга караган бир аймактын эли» > «ар кыл уруктар, элдер жашаган өлкө». Бектерден *буйруктар* (майда аскер кошуундарын башкарган, бейпил маалда сот милдетин аткарышкан) жана *тархандар* (салык жыйнашкан) дайындалган.

Түргөш каганатында (704-766) *оң* (сары) жана *сол* (кара) *канаттар* – мамлекеттик-администрациялык түзүлүштү кураган.

Карлук каганатында (756-940) *каган* (уйгур уруктарынын башчысы), *жабгу* (*ябгу*) (карлуктардын жетекчиси). *Уйгур каганатында* (744-840), *каган* (уйгур уруктарынын башчысы), *жабгу* (күнкор бөлүгүнүн башчысы) *элтебер* (карлуктардын экинчи бөлүгүнүн (монгол талааларындагы) башчысы), *тексин* (чигилдердин башчысы), *айлас* (Тараз шаарынын башчысы), *ялан-шах* (Суяб шаарынын башчысы), *куртекин* (тухси жана карлук уруктарынын башчысы).

Каракандар каганатында (840-1212): *альхакания*, *ильхандар*, *ильханиддер*, *Афрасиаб үйү* (*тукумдары* (Каракандар каганатынын Орто кылымдардагы парсыча аталыштары), *Арслан-хан*, *Бугра-хан*, *Тамгач-хан* (кандык титулдар), Каракандар саманиддерди туурап, экиге бөлгөн: *дергах* (сарай), *диван* (башкаруу системасы) (мамлекеттин борбордук аппараттары), *диван* (башкаруу системасы), *бодун* (эл), *бай*, *орта*, *чыгайлар* (кедей-кембагал), *райят* (күнкор эл), *каган* (кандардын каны, саясий бийликтин башчысы), *улуг хажиб* (кагандын таянычы), *вазир*, *югруш* (борбордук канцеляриянын башчысы), *бек* (жогорку каганга же жергиликтүү башкаруучуларга баш ийген), *эл*, *вилает* (каганатка караган ээликтер), *бек*, *тархан* (эл, вилает башчылары), *хаким*, *раис* (шаар башчылары), *көкчүн сакал*, *чубан* (айыл-кыштак башчылары), *текин* (кан тактысынын мураскору), *иликхан* (өлкөнүн бир бөлүгүн жетектеген кичине кан),

ялавач//ялафар (элчи), *муширф* (каржы иштери боюнча байкоочу-текшерүүчү), *имга* (салык жыйноочу), *улаг* (кат-кабар жеткирүүчү), *чубандар* (Фергана жана Мавеннахир шаарларынын башчылары), *ылымга* (секретарь), *элик//илик* (кан), *сүбаиш* (аскер, кытайча) (аскер башы), *капыг башчы* (ордо башчы), *йалабач* (элчи), *битигчи* (катчы), *агычы* (казына башчы), *топукчу* (чиновник), *илбашы* (мамлекет башчысы), *байрак* (байрак), *улуглык* (жогорку чин), *туг* (кандын жанындагы барабан, бунчук), *тамга* (мөөр), *тархан* (бек) ж.б.

Кыргызстан Монгол мамлекеттеринин курамында (XII-XIV кк.): *кан* (абсолюттук монарх), *улусбеги* (кандан кийинки даража), *нойондор* (аристократиялык класс), *тархандар* (өзгөчө топ), *яргучулук* (жогорку сот), *ясылык* (мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөөчүлүк), *тамгажы* (мөөрчү), *баш кам* (башкы жрец; булардын бирөө бики титулун алган), *бакиш//тайш//даруга* (аймактардын жарандык башчысы), *боорчу* (оң канаттын башчысы) *мухали* (сол канаттын башчысы), *наяа* (борбордун башчысы), *мажилис* (кандын жакындары, тектүүлөр), *диван* (саясий, аскердик маселелерди чечүүчү башчы), *дафтары* (каржы жана салык иштерин башкаруучу), *везир* (сот), *аталык* (*атабек*; тартипти көзөмөлдөөчү), *амир ал-умара* (башкы эмир; урук эмирлери менен кошо өлкөнү башкарган), *даруга* (борбордук администрациянын өкүлү), *эшик ага* (кан сарайын коргоочу), *йатишбеги* (түнкү коргоочулардын башчысы), *тавачи* (аскерлерге кабар жеткирүүчү же аңчылыкка чакыруучу), *киракйараг* (аймактардан аскерлерге курал-жарак, тамак-аш жыйноочу), *тугби-бек* (туу коргоочу, алып жүрүүчү), *бахши* (кандын кат ташуучусу), *кошбеги* (кан аскерлеринин ордо башчысы), *жасоол* (чогулуштарда тартип сакчысы), *кукелдаш* (канга жакын чиновниктердин бири), *үчбеги* (аскердин баш эмири), *миришкар* (аңчылыктын башчысы).

Жыйынтыктап айтканда, бул мезгилде Монголстан системалуу дифференцияланган мамлекеттик-администрациялык аппараты бар мамлекетке айланган.

Монголстандын чыгышында жашаган кыргыз урууларында: оң, сол канаттары, ичкилик (уруу), даруга (кыпчак улусуна башкаруучусу), ичкилик

(булгачы) (бирикме), *булгачы* (баш ийбес, козголоңчул), *кыргыз улусу* – (кыргыздардын биринчи башкы башкаруучусу, Тагай бий (1470-1533), *хан, бий* (кыргыздардын санжыралардагы титулдары, наамдары, даражалары), *бийлер* (ар бир урууну тең аталык даражада башкаргандар), *оң* (10 уруу) жана *сол* (5 уруу) *канаттар* (кыргыздардын бөлүнүшү), *акалакчын* (урук-уруу топторунун башчылары), *улук бий, бай, бий, баатыр* (феодалдар), *чарбадар, кедей, кул* (эзилгендер), *акалакчын бийлер* (майда-майда уруунун башчылары), *кашка* (кыргыздар адегенде бийлерди ушинтип аташкан), *чоң бай* (мал-мүлкү көп), *ордолуу бай* (ордого жакын бай), *баатырлар* (согуш маалында же малга тийүүдө өзгөчөлөнгөн, кээде урууну да бийлеген), *чарбадарлар* (бир аз мал-мүлктүн ээси), *кедейлер* (мал-мүлкү жоктор), *кулдар* (күнкорлор), *кара дугуан* (аскердик тартипти тескөчү), *шан-бек* (тамак-аш, чөп-чар даярдоочу), *кара-казы, бача-шабу* (качкындырга, бекер жашап, ушак таратып, тополоң чыгаруучуларга көз салуучу), *сопи* (аскер башынын буйруктарын дарегине жеткирүүчү), *ак сөөк* (бийлик, байлык ээси), *кара сөөк* (кедей). Өз алдынчалыкка ээ ар бир уруунун *урааны, туусу, мөөрү*, кошуну (кырк жигити), малынын *эни//тамгасы* болгон. Ошентип, ушул маалда кыргыз уруулары мамлекеттик-саясий жактан бир бүтүндүктү түзүүгө жетишкен.

Кыргыздар Кокон хандыгында (1609-1876): кан (феодалдык деспотиянын ээси), *кушбеги, датка, кансадбаши, парваначи* (канга караштуу жеке кеңештин мүчөлөрү), *манап, бий, төрө, аксакал* (көчмөн элдердин уруу башчылары), *миңбашы* (тышкы иштер министри менен мамлекеттик канцлердин ортосундагы кызмат), *кушбеги, мехтер //зекетчи* (финансы министри), *дастарханчи* (казына башы), *расылчы* (кандын башкы катчысы), *аталык//серкер* (кандын аскер кеңешчиси; башкы кол башы), *шейх-уль-ислам* (дин башчысы), *кази-калян* (жогорку сот), *кази-аскар* (аскер соту), *кушбеги* (вилайет башчысы), *хаким, бек, аталык, датка* (вилайеттердин бөлүктөрүнүн башчылары, *раис, корбашы, серкер, мирапбашы, казы, арык аксакал, миршап, мырза* (бектиктердин, жергиликтүү бийликтин башчылары), *манап, манапчылык* (аткаруу системасы), жана *манаптар* (ак сөөктөр), *чала манап* (кичине урууну же урукту бийлеген);

майда манап (бир аз элдин башчысы); *чолок манап* (манап болом дегендерди эл ушинтип келекелеген); *жакыр манап* (бар мүлкүнөн айрылган манап).

Кыргызстандын Орус империясынын курамында (XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап): башкы (генерал-губернатор, канцелярия, чиновниктер аппараты), областтык, уезддик (аскердик-элдик башкаруу системасы), область, уезд, волост, аксакалдыктар (отурукташкан элдерде), айылдык коомдор (көчмөндөрдө), улук манаптар (орус бийлиги дайындаган), датка, бек, аскердик-элдик башкаруу, жергиликтүү башкаруу – туземдик администрация, шайлоо системасы, болуштук съезд (болуштукта), айылдык жыйын (айылдарды тескөөчү орган), айылдык старишина (ыстарчын) (аткаруучу бийлик), бий (уруу башчысы), аксакал, арык-аксакалы (каналдарды тейлегендер), молдо, казы, сопу, соодагерлер, чайкоочулар, сүткорлор, далдалчылар, букара, жалчы, малай, чайрекер, мандикер, жакыр, томаяк (тоң аяк), топор, байкуш, чоң бий (оң жана сол канаттардын башчылары), тамга (мөөр), ураан, байлар (күрдөөлдүү байлар – коомдук турмушка активдүү катышкандар; ордолуу байлар – көрктүү үйлөрдү куруп, соода-сатык кылышкандар; сасык байлар – коомдук турмушка катышпай, мал башын арбытууну көздөшкөндөр) [История 1984; Осмонов, 2022; Борубашов, 2015; Акунов, 2021].

3. 2. Жогорку саясий бийлик субъекттеринин жана объекттеринин аталыштары жана алардын семантикасы

3.2.1. Жогорку саясий бийлик субъекттери жана объекттери

Бул бөлүмдүн максаты – жогорку саясий бийлик субъекттеринин жана объекттеринин аталыштарынын эпидигматикалык, парадигматикалык жана синтагматикалык параметрлерин аныктоо, аларга этимологиялык жана семантикалык анализ жүргүзүү.

Адат – каада-салт жана жүрүм-турум эрежелери.

Адат – обычай, обыкновение [ДТС, 1969: 8]; 1) обычай, привычка, традиция;

2) обычное право, совокупность; совокупность норм обычного права [Юдахин, 1965: 22]; көпчүлүк эл үчүн өнөкөт болуп калган каада, салт, традиция, жүрүш-туруш тартиби; 2) көңүлгө жат болуп, үйрөнүп калган өнөкөт, көндүм, көнүмүш [КТТС, 1, 2019: 31].

Кыргыздарда жеке менчик жаралган маалда, жаңы коомдук көрүнүштөр – адат, салт, билермандардын өкүмү *адат укугун* калыптандыра баштаган. Ал эми элдин ислам динин кабыл алышы адат укугуна шарияттын эрежелерин киргизген (айып, кун, барымта, калың, көп аял алуучулук ж. б.). Адат укугу Россия империясынын мыйзамдары менен эриш-аркак жашаган жана Октябрь төңкөрүшүнөн кийин зыяндуу феодалдык калдык катары мыйзам аркылуу жокко чыгарылган. Кыргыз эли адаттын айрым пайдалуу жактарын сактап калган (уруу ынтымагы, жардам берүү, аксакалдардын соту ж. б.).

Демек, *адат укугу* – юридикалык, диний жана саясий дискурстарга орток.

Адат лексемасы – «салт + укук» семаларын туюнткан элдик термин.

Адат сөзү көбүнчө макалдарда кездешет: *үйрөнгөн адат калабы, уйга жүгөн салабы; адат – адат эмес, жөн – адат*. Биринчи контекстте адаттын көндүм экендиги айтылса, экинчисинде адаттын зыяндуу жактары эскертилип, акыл менен шартка жараша тиричилик кылуу керектиги баса белгиленет.

Аталган терминдин курамында төмөнкү семалар бар: «урууга бөлүнүү», «адат, салт», «бийлердин бүтүмү, жобосу», «ынтымак», «аксакалдар соту». Булардын «уруу ынтымагы, жардам берүү, аксакалдардын соту» семалары заманбап мүнөзгө ээ.

Ажо. Н. Я. Бичурин хагастарда (кыргыздарда): «Государь называется Ажо; почему и прозывается также Ажо. У него водружено знамя. ... Ажо зимою носит соболью шапку, а летом шляпу с золотым ободочком, с коническим верхом и загнутым низом», - деп белгилейт [Бичурин, I, 360].

Тарыхый эстеликтерде *Ажо* саясий терминин синонимдери да кезигет: *еди, адикут* (еди + кут) [Бернштам, II, 1998: 188]. Хайху бийликтен тая баштаганда Ажо өзүн хан деп жарыялаган, - деген да маалымат бар [Эсен уулу Кылыч, 1994; Бутанаев, Худяков, 2000. 272].

Г. Т. Жаманкулованын *эр, ажо* жана *инал* терминдери толук синонимдер деген пикири жүйөлүү [II, 2014: 243, 260].

Ажо лексемасы Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» тарыхый романында жолугат:

Ортоңку чоң ак үйдүн төрүндө ак сакалын жашка чайып олтурган Адылтай ажо баятан тек күңгүрөнүп, тек сыздап, тынчы кетип тиленди (23). Або, бий, бек же кол башчыга, алпка, уруу аксакалына мээрим көрсөтөөрдө, ажо ак кымкап чапанын жамынып, алтын такта, ордо төрүндө олтуруп, тигилерди кабыл алат (47).

Бул кезде Адылтай ажо көк чапан жамынып күмүш тактыда сыртта олтурду. Бул – ачуунун белгиси (47).

Адылтай ажо колун көтөргөндө кызыл кымкап тонунун жакасы далысынан жылбышты (23). Тоодон түшкөн көк кашка суунун кең короодой ийилген булуңуна шахзаданын кызыл чатыры тигилген (275). Жогорку контексттерде социалдык-саясий терминдер градуалдык оппозицияны курайт: ак «мээрим» – көк «каар» – кызыл «согуш».

Азыркы кыргыз тилинде *ажо* лексемасы публицистикалык жана оозеки кеп стилдеринде «президент, эл башы, журт башы» маанилеринде кеңири жолугат.

Ажо – түйүндүү политемалардын бири.

Ажо ордосу тарыхчылардын пикиринде, Ажо Кара-Тоодо жана Көгмен тоолорунда жер которуп турган. Ажо жайында боз үйдө, кышында үстү дарак кабыктары менен жабылган үйлөрдө жашаган [Бичурин, I, 360; Аристов, 2001, 145; Жаманкулова, II, 2014: 238-240].

Аким – (араб. *хаким* – ойчул, философ, кийинки мезгилдерде – дин кызматкерлеринин жана ак сөөктөрдүн иштерин башкаруучу) – бийлөөчү, атайын дайындалган же шайланган башкаруучу (политема).

Бул термин бир нече семалык өзгөрүүлөргө учураган: ойчул > башкаруучу > администрациялык-аймактык бирдиктин (райондун) аткаруу бийлигинин башчысы. Кыргыздар Кокон хандыгына баш ийип турган мезгилде жаралган титул заманбап саясий терминдердин тутумунда туруктуу орун ээлеп турат.

Адам аттарында да жолугат: Аким, Акимбай.

Ак үй кыргыз элинин турмушундагы «*ак үй* (байлардын, бектердин ак өргөөлөрү) – *боз үй* (орто оокаттуу катмардын кадыресе үйлөрү) – *кара үй* (кедей-кембагалдардын кара кийиз жабылган үйлөрү, чатырлары)» түстүк градациясына таянсак, *ак үй* – бийлик жана байлык символу. Демек, кыргыз саясий картинасында «күнкор элдин убактылуу кармалып турган өкүлү» семасы белгилүү даражада кесилишкен *аманат*, *ак үйлүү* лексемалары аркылуу берилет. Азыркы саясий менталитетте *ак үй* (белый дом) – бийлик символу, президенттик имарат. Ошентип, *ак үй* термини семантикалык эволюцияны башынан кечирип жатат.

Ак үйлүү (түскө негизделген метафора, символ) термини «көз каранды эл», «көрүнүктүү өкүл», «белгилүү мөөнөт», «коңшу эл», «кан сарайынын жаны», «ак үй» ажыраткыч семаларынан турары тастыкталат жана аталган термин коңшу элдерде чек ара кайтарган боз балдардын (үйлөнө элек) тобун билдирери кабарланат. Ошону менен катар эле *ак үйлүү* – бийликтин жана байлыктын символу [Акунов, 2015: 26-27]. Демек, *ак үйлүү* термини жогоруда аталган илимпоздордун ою боюнча, «көз каранды эл», «көрүнүктүү өкүл», «белгилүү мөөнөт», «коңшу эл», «кан сарайынын жаны», «ак үй», «чек ара кайтарган боз балдар» жана «бийлик/ байлык символу» семаларына ээ.

Ак үйлүү – политема.

Ак эшик – *ист.* телохранитель у высокого должностного лица; *эшик ага ист.* один из должностных чинов в среднеазиатских ханствах [Юдахин, 1965: 970].

Кызыл чок, ак эшикчи үйөздөrim, эл урган жаман эле мүнөздөрүң //Жоголду шүгүрчүлүк, өлдүң, бүттүң, түбүнөн буйрук берген кинездөrim (Тоголок Молдо).

Атка минер – бий-болуштун кошоматчы жан-жөкөрү. *Атка минер* лексемасынын «кошоматчы», «мансапкор» семаларын «бийликке кызмат кылуу» архисемасы бириктирет. Аталган термин Совет мамлекетине чейин терс маанини туюнтса, коммунисттик режим маалында жашоосун улантып, бийлик өкүлдөрүнө карата нейтралдык сема статусун алган. Демократия учурунда *атка*

минер ачыкка чыгып, коомдо орун таап, эл тарабынан мурдагыдай жерилбей калды.

Атка минер морфологиялык жактан зат атооч + барыш жөндөмө жана зат атооч + атоочтук компоненттеринен турат. Феодалдык, советтик жана демократиялык доорлордо аталган термин формалык жактан эч бир өзгөрүүгө учураган эмес, бирок семантикалык жана эмотивдик филиацияларды башынан кечирген.

Баатыр – *batur* «герой», «богатырь» [ДТС, 1969: 89]. *Баатыр* лексемасы түрк тилдеринде төмөнкү семаларга ээ: «герой», «отважный, решительный, мужественный, смелый, доблестный», «храбрец», «сильный, brave, бойкий, боевой, бесстрашный», «силач», «видный». Байыркы түркчө *батур*, фарсча *бахаадур*, монголчо *баатур* формалары бир этимологиялык жыйынтыкка келүүгө мүмкүнчүлүк бербей келет [Севортян, 1978: 82-85].

Бай 1. *богатый*; 2. перен. *богатый, щедрый* [ДТС, 1969: 79]; *бай* – «богатый», «богач», «богатство», «знатный господин», «муж, супруг». Бул лексема түрк, монгол жана фарс тилдеринде кездешет. Алгачкы мааниси – адъективдүү «богатый» семасы [Севортян, 1978: 28-29]; 1. «мал-мүлктүү, дүнүйөлүү, бирөөнүн күчүн пайдалануучу адам»; 2. «байлыгы мол, жетиштүү, оокат-тиричилиги мыкты» [КТТС, 1, 2019: 172]; 1. «богач, бай»; 2. «богатый, изобилующий»; 3. ист. «господин»; 4. уст. «господин»; 5. уст. «муж»; 6. южн. «старший брат»; 7. составн. часть имен личных мужских; 8. сост. часть интимно-почтительного обращения (энекебай); 9. при игре тогуз коргоол; 10. тыншы. ласкательное обращение к мальчику [Юдахин, 1965: 94].

Кыргыз коомунун өнүгүшүндөгү социалдык жана материалдык бөлүнүүлөрдүн бирин түшүндүрүүчү термин. Аталган термин фольклордук чыгармаларда көп кездешет жана «бай – кедей» оппозициясын курайт.

Кыргыз коомунда бай концепти өз алдынча бөлүнгөн: *чоң бай* – большой, добрый бай; б) *ордолуу бай* – потомственный бай; в) *сасык бай* – жадный, вонючий бай. Совет мамлекетинде бай-манаптардын бир басмачылар катары жоюлган, экинчи бөлүгү чет жактарга айдалган.

Бай лексемасынын семемаларынын башында идеологиялык компоненттүү «байлыгы бар» (каршысы – кедей) социалдык сема турат жана ушул семанын негизинде жаткан «мол» экономикалык, «кадырлуу» социалдык, «күчтүү», «сыйлуу», «сүйкүмдүү» моралдык-этикалык теги оң семалар жаралган.

Барымта, бармта, баранта – казак, башкыр ж.б. көчмөн элдерде феодализм маалында канга кан методун алмаштырган экономикалык өч алуу [Сов. истор. энц, М., 1962, Т., 2: 151].

Барымта – түрк тилдеринде 1. «самовольный захват скота и другого имущества у обидчика с целью удовлетворения за нанесенную обиду или причиненный материальный ущерб», 2. «разбойничий набег», 3. «задержание к.. – ч. –л.», 4. «невозможность действовать вследствие обстоятельств, не зависящих от действующего лица». Г. Рамстедттин оюнча, *баранта* – монгол сөзү (*бари* «хватать» [Севортян, 1978: 72-73].

Кыргыз тилинде *барымта* тарыхый лексемасы төмөнкү мааниге ээ: *барымта/баранта* – набег с целью угона скота у обидчика или у его родичей, причем часть скота шла на убой и расходовалась без всякой бережливости Юдахин, 1965: 112]. *Барымтага* алуу, *барымтага* кармалгандар элдик терминдери аталган лексеманын биринчи маанисинин негизинде жаралган.

Демек, *ак үйлүү, аманат* жана *барымта* элдик терминдери синонимдик катар түзгөнү менен, алардын ар бири толук дублет катары кызмат кыла албайт. Анткени, жыш учураганы *ак үйлүү*, орточосу – *барымта*, ал эми квазисиноними *аманат*.

Бек – саясий жана аскердик титул. *Beg* – правитель, вождь, бек, князь: *beg er* – князь; *begler begi* – князь князей; *vegâc* – принц; *begi* – герой; [ДТС, 1969: 91]:

Бек/бег, бей/бий зат атоочтору түрк тилдеринде «вождь», «предводитель», «князь», «господин», «начальник», «принц», «вельможа», «титул», «выдающийся, влиятельный, авторитетный, богатый человек», «супруг, муж», «мужчина» семаларын туюнтат.

Этимологиясы боюнча бир пикир жок: *бег* > *бей*, *биг* > *бей*, *бей* > *бий*, *бий* > *би*: > *би*; *бег* = *бей* (< *баг* – средне-перс. «бог») [Севортян, 1978: 101]. Саясат

таанууда *бек* титулу боюнча бирдиктүү пикир жок экендиги жогорку келтирилген маалыматтардан даана көрүнүп турат. *Бек* – политема.

Бек– *бег*, *бей*, *бий* терминдери – *амир* же *эмир* лексемаларынын синонимдери.

Антропонимдерин курамында кеңири жолугат: *veg arslan*, *beg taş*, *beg temir*, *beg turtmîş*, Асанбек, Бекмурза, Бекмамат, Биймурза, Акбий ж.б.

Бий – кыргыз мамлекеттик башкаруу иерархиясындагы титул, политема.

Аталган термин «уруунун эл шайлаган башчысы > саясий бийлик, чарбалык жана соттук милдеттерди туюндурган расмий жак».

Демек, *бий* саясий термин катары «шайлоодо шайланган уруу башкаруучу», «мурасталган», «феодал төбөлдөргө таандык кызмат», «иерархиялуу бийлик», «аксакалдар бийлиги» сыяктуу семантикалык филиация жолун басып өткөн.

Байыркы түрк тилинде титул ээлеринин аттарынан кийин келген: *Гйеси бей*, *Гюй-шабо бей*, *Ами бей*.

Бий, *болуштун астында*, *сен да билгениңди ырдадың* (Токтогул).

Болуш – (орусча – волость, волостной управитель – башкаруучу) – башкаруучу. *Волость* – Россияда аймактык-администрациялык бирдик. Жогорку саясий терминдер – кыргыз тилине *болуш*, *болуштук* таризинде кирген политема.

Болуш адатта сот чечимдеринин аткарылышын көзөмөлдөп, чыр-чатактарды, чарбалык маселелерди чечкен жана салык салуу-жыйноо милдеттерин аткарган. *Болуш* саясий термининин семантикалык курамында «бийлөөчү», «көзөмөлдөөчү» жана «жазалоо» семалары камтылган.

Кайдасыңар кадимки болуштарым, кулагымдан кетпеди добуштарың// Болушмун деп букараны эзип жеген, которулду силердин конуштарың (Тоголок Молдо). *Кедейлерди бай-болуштар сүйбөгөн, Байдын уулу «мен болом» деп сүйлөгөн* (Барпы).

Батрак (орусча – *батя*) – колунда дүйнөсү барларга жалданып иштеген күнкор жумушчу. *Батрак* лексемасы *кедей*, *жакыр*, *байкуш* жана *кембагал* элдик социалдык терминдер менен бир микроталаага кирет.

Байкуш, *кедей өзүңдү, баштагыдай зарлатпай//бай-манаптын куйругун өкмөткө шайлатпай* (Тоголок Молдо).

Бөкөй – кыргыз коомундагы баатырлар катмарына карата айтылган термин. Кыргыз-монгол тилдеринде «балбан, алп, күчтүү» маанилерин берет [Акунов, 2015: 81].

Букара (арабча) 1. подданный; 2. *ист.* ростолюдин, простонародье; 3. *уст.* пришлый (не коренной, не из этого рода) [Юдахин, 1965: 156]; 1. Бирөөгө таандык, бирөөнүн көзүн караган, кандайдыр бир мамлекетке, кандыкка ж.б. таандык болгон адам; 2. Кедей, эмгекчил, карапайым эл [КТТС, 1, 2019: 293].

Букара лексемасы саясий термин катары төрт семага ээ: «күнкор эл/уруу/адам», «кедей», «күнкор уруу/адам», «пролетар». Жогорку семаларды «күнкор» семасы бириктирип турат. Лингвистикалык туундулар «күнкор» жана «карапайым эл» семаларын гана чагылдырган.

Болушмун деп букараны эзип жеген, которулду силердин конуштарың (Тоголок Молдо).

Герб (немис. *Erbe* – мурас > поляк. *herb*) – мамлекеттин, уюмдун ишкананын ж.б. геральдиканын эрежелери боюнча жасалган сүрөттүү, шарттуу белгиси.

Герб – мамлекеттин, шаардын, уруунун ж.б. желекке, акчага, печатка тартылган айырмалоочу шарттуу белгиси [КТТС, 1, 2019: 342].

Кыргыз ССРинин гербинде (23.03.1937 - 14.01.1994) сыйкырдуу, касиеттүү 7 саны кезигет: тоонун 7 чокусу, ар бири 7 саптан турган 7 нур топтому.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик гербинде 7 саны бир нече ирет жолугат: Акшумкардын ар бир канаты 7 тарам, Күндүн сары нурлары чайган 7 кара тоо кыркасы, анын үстүндө 7 ак капталдуу Ала-Тоо, шакектин оң-сол капталдарында 7ден орнамент (14), 7ден буудай башы (14), көлдүн үстүндө ар бири 7 кырдуу 4 катар толкун.

Бул жерде «4» санынын семантикасы тууралуу сөз кылуу зарыл. «4» саны дүйнөнүн 4 жагы, жылдын 4 мезгили; христианчылыкта: бейиштин 4 дайрасы, чиркөөнүн 4 атасы ж.б.; буддизмде: өмүр дарагынын 4 бутагы, андан чыккан 4 дайра ж.б.; Кытайда өлбөстүктүн 4 дайрасы, 4 саны квадраттын символу, индуизмде Жаратуучу Брахманын 4 бети бар ж.б.

Ислам дини боюнча, Кудай 4 (жалгыз, түбөлүктүү, туулган эмес, туудура албайт) касиетке ээ; кудайдын мыйзамы Адамдын балдарына 4 жолу түшкөн, 4 улуу пайгамбар, күн 4 бөлүктөн турат (таң, күн, күүгүм, түн), жылдын 4 мезгили, адамдын 4 курагы (балалык, жетилүү, акылга кирүү, карылык) ж.б. бар.

«7» саны атам замандан бери эле дүйнө элдеринин ишенимдеринде жана окууларында сакралдык (диний сыйынууга тиешелүү, ыйык) маанилерге эгедерлиги шексиз. Бул салттар Пифагор мектебинде классикалык деңгээлге көтөрүлгөн. Вавилондо башкы кудайларга арнап, жети баскычтуу храм курулган. Байыркы Грецияда «7» санынын мааниси динде жана мифологияда кенен чагылдырылган (7 улан, 7 кыз; 7 уул, 7 кыз; дүйнөнүн 7 ажайыбы). Байыркы Римде: шаар 7 дөбөдө курулган; жер астындагы курчап турган Стикс дайрасы тозокту 7 айланат. Ислам, христианчылык жана иудаизм боюнча аалам 7 этап менен жаралган. Кудай ааламды алты күндө жаратып, 7 күнү дем алган; бир аптада 7 күн бар.

Түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздын дүйнө таанымында «7» саны бир катар түшүнүктөрдүн чордонун түзөт: 7 кабат асман, 7 кабат Жер, Жетиген//Жети аркар, жети ата, маркумдун жетилигин берүү, кайырчыга 7 тыйын садага берүү, жетинин бири кызыр, жети өлчөп, бир кес ж.б. [СИГТЯ, 2006: 633]. Музыкада үн баскычтары – ноталар 7, оптикада спектрдин түсү – 7.

Гимн – мамлекеттин символу катары аткарылган салтанаттуу ыр.

Гимн (байыркы грекче ὕμνος) – кудайды же башкаруучуну даңазалаган салтанаттуу ыр. Бул сөздүн жаралышы белгисиз.

Азыркы кыргыз тилинде мамлекеттин, таптын символу катары кызмат кылган салтанаттуу ыр [Акунов, 2015: 92; КТТС, 1, 2019: 344].

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик гимни Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 1992-жылдын 18-декабрындагы токтому менен бекитилген. Сөзү: Ж. Садыков менен Ш. Кулуевдики; музыкасы: Н. Давлесов менен К. Молдобасановдуку.

Ак мөңгүлүү аска зоолор, талаалар,

Элибиздин жаны менен барабар.

Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайыrmасы:

Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайыrmасы:

Аткарылып элдин үмүт, тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап урпактарга берели.

Алгачкы төрт сапта табият реалиялары элибиздин жанына тең экендиги, узак убакыттар бою биздин ата-бабалар ата мекенин сактап келгендиги туурасында көтөрүңкү пафосто сөз жүрөт.

Экинчи төрт сапта байыртадан эле кыргыз досторуна дилин берүүгө даяр экендиги жана ынтымак эл биримдигин чыңдап, бейкуттукту кыргыз жерине берерлиги баяндалат.

Үчүнчү куплетте элдин байыртадан эңсеген үмүтү акталып, эгемендик алгандыгы, ата-бабалардан калган улуттук улуу мурастарды көздүн карегиндей сактап, урпактарга өткөрүп берүү милдети ырааттуу сыпатталат.

Гимндин текстти кабыл алынаары менен эле эл арасында *«досторуна кантип дилин берсин? Дил – ички сыр, каалоо-максат, көңүл эмеспи!», «бейкуттук» – «коогалаң» эмеспи?* - деген логикалык олуттуу суроолор жарала баштаган.

Кыргыз тилинде *бейпил* «тынч» жана түштүк диалектидеги *бейкут* «коогалаң» сөздөрү тыбыштык окшоштугунан улам, аралашып (контамнация), акыркы сөз «тынч, жай» маанисине жетишкен (эки лексема толук синоним болуп калышкан) жана ушул таризинде К. К. Юдахиндин сөздүгүнө да кирген: *бейкут* «спокойный, безмятежный». Автор тилде такыр колдонулбаган *бейкутсуз*, *бейкутсуздук* туундуларына да сөздүктөн орун берген [1965:124]. КРдин ЖКнын депутаттары 2012-жылы чыр чыгарган 3-куплетти толук алып ташташкан. Гимнге пародия да жазылган.

Биздин оюбузча, текстти төмөнкү редакцияда бериш керек эле:

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,

Досторуна даяр *жардам* берүүгө.

Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,

Бейпилдикти берет кыргыз жерине.

Датка (фарсыча *дадхох* – «адилетти сүйүүчү», «адилетти каалоочу», «адилетчил») – мансап даражасы, политема. Кокон хандыгынын тушундагы бийлик жүргүзүүчү эң жогорку наам жана ушундай наамы бар адам. 1. Бухара, Кокон жана Хива хандыктарынын убагындагы жогорку мансап. Амирдин атына келген арыздарды кабыл алып, анын жообун арыз ээсине билдирип туруучу адам. 2. Кокон хандыгындагы ири феодал төбөлдөрүнө берилген аскердик-акимдик чин. Бул чинди алгандар Кокон ханынын саясатын жүргүзүүгө белгилүү денгээлде милдеттүү болушкан. *Датка* негизинен жергиликтүү бийликтин кызыкчылыгын борбордук Кокон бийлигинде коргой турган, байланыштыруучу функцияны да аткарган.

Датка кош маанилүү саясий лексемасынын биринчи маанисинин курамында «мансап», «адам» жана «аткаруу» семалары (метонимия), ал эми экинчи маанисинде «аскердик-акимдик чин» жана «аткаруучу» ажыраткыч семалары бар. Эки маанини «мансап» жана «аткаруучу» бириктирүүчү семалары тутумдаштырат.

Жер байыркы түрк тилинде *йер* лексемасынын «жер, страна» семалары бар [ДТС, 257]. КТТСте «өлкө, мекен, мамлекет» семалары ачылган [1, 2019: 496].

Азыркы кыргыз тилинде *өлкө, мекен, мамлекет, журт, эл* лексемалары толук синоним болушу да мүмкүн: *журт башы, эл башы, мамлекет башчысы, өкмөт башчысы* ж.б. Жогорку саясий терминдерди «саясат жетекчи» архисемасы тутумдаштырат.

Жогорку Кеңеш – мамлекеттин парламенти, мыйзам чыгаруу бийлигинин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде көзөмөлдүк кылуу функцияларын жүзөгө ашыруучу өкүлчүлүктүү орган [КТТС, 1, 2019: 513], социологема. Толук расмий варианты – Кыргыз Республикасынын Жогору Кеңеши.

Казы – (*ар. ист.* кадий) – судья, судивший по законам шариата [Юдахин, 1965: 317].

Маңка казы кутурдуң, барга, жокко булкундуң (Барпы).

Казы 1. Казатка катышкан адам; 2. Мусулман башкаруучуларынын казатта (газаватта) эрдик иштери үчүн алган ардактуу титулу; 3. Сурак жүргүзүүчү адам – сот. Казынын милдетине граждандык жана кылмыш иштерин тергөө кирген [КТТС, 1, 2019: 648]. Букара, Кокон жана Хива мамлекеттеринде жогорку жактан келген даттанууларды териштирүүчү жана тийиштүү даражада аскердик милдет аткарган расмий жак.

Демек, кыргыз тилинде *казы* лексемасы – «сот», «казаттын катышуучусу», «титул», «тергөөчү» семаларына ээ историзм.

Каган – байыркы жана Орто кылымдардагы Кыргыз, Түрк жана Уйгур каганаттарындагы өлкөнүн жогорку башкаруучусунун жана башкы аскер жетекчисинин даражасы (титулу). *Каган* – негизги политемалардын бири. *Каган* термини биринчи жолу кытайлык жылнаамаларда 312-ж. окуяларга байланыштуу эскерилет. IV кылымдын ортосунан тарта Түрк кагандыгынын бийлик ээлери да *каган* наамын алышкан. Кийин аварлар, Эне-Сай кыргыздары, печенегдер, хазарлар, караханиддер ж. б. туркий элдер мамлекет башкаруучуларын *каган* деп атаган. VIII кылымдын акыры IX кылымга чейин киевдик княздар да *каган* титулун пайдаланышып, саясат жактан өздөрүн азар кагандарына тең экендигин көрсөтүүгө аракеттенишкен. Феодализм доорундагы түрктөр *каган* терминин *хакан/хан* түрүндө да пайдаланышкан. Монгол

жапырыгынан кийин *каган* термини *хан* формасын алган [Акунов, 2015:174-175].

Каган – каган, верховный правитель, главный хан; *qagan qan* верховный правитель. Энчилүү аттардын компоненти: *altun qagan, bilge qagan* [ДТС, 1969: 405]. *Qan* – хан, правитель; повелитель; предводитель [ДТС, 1969: 417]: *хан, правитель* [ДТС, 1969: 436]. Аталган термин Орхон-Эне-Сай эстеликтеринде жана Махмуд Кашгаринин «Девану лугат-ит турк» эмгектеринде жогорку мааниде жолугат. Авар, печенег, хазар, орус элдери жана караханиддер бул саясий терминди алышкан.

Кан – жол башчы, башкаруучу. Тюрк.: др.-тюрк. *qan* хан, предводитель, правитель, повелитель. Монгол тилдеринде да жолугат [ЭСМЯ, 3. 19; 29]. *Кан* – негизги политемалардын бири.

Qagan/Qan терминин Р. А. Бейбутова кыргыз тилиндеги согуштук (аскердик)-администрациялык термин-титул [М., 1988], Р. Рахимов кытай тилинен уйгур тили аркылуу бир топ түрк тилдерине кирген термин-титул [М., 1970] катары далилдешкен. Аталган термин В. У. Махпиров [1960], А. А. Боронов [1988] жана А. Б. Вороновдун [1989] эмгектеринде да каралган.

Жогорку маалыматтарга таянсак, *qagan* термини семантикалык филиацияны башынан кечирген: «башкы кан, кандардын каны» > «мамлекеттин жогорку башкаруучусу жана башкы аскер жетекчиси» > «урук-уруу башчысы». *Каган* жана *кан* лексемалары привативдик оппозицияда турат, б.а., жогоркулардын биринчиси «кандардын каны», ал эми экинчиси «кан».

Кан Дыйканбай үйүндө жүргөнүңдү ырдадың. ...Кан Дыйканбай ырчысы болгонуңду ырдадың. (Токтогул).

Кайсар – жан-дили менен иш кылбаган жалакай. «Манас» эпосунда эпизоддук кейипкер, кытай баатыры [МЭ, 2: 256]; 1. «решительный, смелый и сильный»; 2. «легкомысленный» [Юдахин, 1965:322]. Жогорку аныктамадагы биринчи маани казак тилине мүнөздүү.

Немис тилиндеги *кайзер*, ал эми орус тилиндеги *царь* рим императору Цезарь лексемасынан келип чыккан. Түрк султандары Византия империясын кулаткандан кийин, *Kayser-i Rum* титул аркылуу атала башташкан.

Калпа (арабча *халифа* — орун басар, жардамчы) — 1) эшендин жолун жактоочу; 2) дин үгүтчүсү; 3) медресенин кенже окуучуларына көз салган окуучу. 1. 2019:674]. *Эшен менен энчилеш калпа болот дечү эле*//*Аркасында асынган калта болот дечү эле* [Токтогул]. *Калпа* лексемасынын курамындагы семаларды «динчил» интегралдык семасы туташтырып турат. Аталган лексема өзгөрүп, келин-кыздардын аттарына негиз болгон: *Калипа, Калийпа, Калыйпа, Халипа*.

Кеңеш – элдик бийликтин эл шайлаган өкүлдөрүнүн органы, социологема.

Байыркы түрк тилинде: *кеңәш/кеңиш* – совет; *кеңәшчи* – советчик; *кеңә* – советоваться [ДТС, 1069: 298-299]; *кеңеш* – мамлекеттик бийликти уюштуруунун бир бутагы, органы [КТТС, 1, 2019: 755]. К. К. Юдахин *кеңеш* – совет саясий терминин эскирген сөз катары эсептейт [1965: 374].

Эгемендик жылдары *кеңеш* лексемасы тил айлампасына кирип, тийиштүү саясий терминдер жаралууда: *Жогорку Кеңеш, айылдык кеңеш, райондук кеңеш*.

Бул сөз *кеңешчи, кеңешме* терминдеринин негизинде жатат.

Конституция (лат. *constitutio* – орнотуу, түзүлүш) – белгилүү бир мамлекеттин коомдук жана мамлекеттин түзүлүшүн, андагы шайлоо системасын, мамлекеттик органдарынын уюштурулуш жана иш жүргүзүү принциптерин, жарандардын негизги укуктары менен милдеттерин белгилеп, аныктап көрсөтүүчү негизги мыйзам [КТТС, 2019. 2: 10].

А. Б. Барихиндин аныктамасы боюнча, *конституция* – бийлик кылуучу таптын же жалпы коомдун эркин туюнткан, ошондой эле коомдук жана мамлекеттик түзүлүштүн, адамдын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктерин бекиткен мамлекеттик негизги мыйзам [Барихин, 2010: 346].

Жогоркулардын ичинен кыргыз юристтеринин *конституция* терминине берген аныктамасы өзүнүн толуктугу менен башкалардан айырмаланып турат [ЮАТОКТС: 286-287].

Эң алгач *конституция, баш мыйзам (башмыйзам)* жана *мыйзам* терминдеринин айкашы тууралуу сөз козгогон оң. Жогорку терминдердин биринчиси – *конституция* – эл аралык термин; экинчиси – жаңы сөз, ал эми

үчүнчүсү – кадыресе закон. Ошондуктан мамлекеттин негизги мыйзамын *Кыргыз Республикасынын Мыйзамы, Баш мыйзамы* дебей, *Кыргыз Республикасынын Конституциясы* деп атаган максатка ылайыктуу. Публицистикалык жанрларда, оозеки кепте бул эреже сакталбай келет.

К. Н. Лоскутова РСФСРдин (1918) Конституциясында бир нече ачкыч сөз бар экендигин белгилейт: 1) адам, социалдык топтор, алардын өкүлдөрүнүн аттары; 2) мамлекеттик бийлик органдарынын, алардын өкүлдөрүнүн аталыштары; 3) мамлекет, мамлекеттик башкаруу; 4) саясий укуктар [Лоскутова, 2012: 18].

«Кыргыз Республикасынын Конституциялык мыйзамы» (2021-жылдын 11-октябры № 122) ишке кирип, Конституциядагы саясий терминдердин семантикалык-функциялык талаасын чагылдырган терминологиялык системаны байытты.

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстанда демократиялык режим өткөн кылымдын 90-жылдарынын башында саясий аренадан орун алып, коомдун саясий турмушу бир топ трансформацияланган. Саясий окуяларды коштогон социалдык-экономикалык процесстер саясий коммуникациянын түрүн, риторикасын жана стилистикасын түп тамырынан бери өзгөртүп, расмий бюрократиялык тил эркин катнашка орун бошотту. Советтик болмушту вербалдаштырган саясий лексикалык катмардын, бир катар терминдер системасынын маанисин жоготушу, алардын ордун жаңыдан саясатташкан лексиканын басышы, айрым заманбап семантикалык моделдердин жанданышы, саясий дүйнөнүн жаңы картинасын (кайра куруу, шайлоо//чу//лар, жалпы элдик добуш берүү, электорат, президент, партия, референдум, рейтинг, укуктук//социалдык мамлекет ж.б.) таасын чагылдырууга жарамдуу тилдик мүмкүнчүлүктөрдүн ачылышы жаңы доордун белгилеринин бирине айланды.

Саясий реалия өзгөргөндө бийлик ээлери өздөрүнүн орундарын сактап калуу, саясий жүздөрүн каралатпоо максатында көпчүлүккө жагуу, өздөрүнүн программаларынын артыкчылыктарын көрсөтүү, коомдук аң-сезимди манипуляциялоо, элдин кызыкчылыктарын көздөгөн саясий, социалдык-экономикалык инновациялык реформаларды жүзөгө ашырууга аракеттенишет.

Кул – 1) раб, невольник; 2) раб божий, человек [ДТС, 1969: 464].

Байыркы түрк тилиндеги *кул-күң, кул, кара баш «жалгыз баш»* сөздөрү азыркы кыргыз тилине өзгөрүүсүз жеткен [Юдахин, 1969: 439-440; 452]. *Кутан* лексемасы «рабы, прислужники, чернь» туюнтат [Юдахин, 1969: 452]. *Кул* жана *пенде* лексемалары – диний дискурста толук синонимдер. Аталган лексемалар элдик фольклордук чыгармаларда кездешет.

Кул – саясий жана экономикалык укуктардан ажыраган адам. Ал – «бай – укуксуз» оппозициясынын бир компоненти.

Кун – өлтүрүлгөн адам үчүн төлөнүүчү каражат. Аталган лексеманын негизинде байыркы түрк тилиндеги *кун* «талап-тоноо» семасы жатат: грабить, похищать [ДТС, 1969: 466; ЭСТЯ, 2000: 140-141]; плата за убийство и увечье [Радлов, 2,1, 1899: 908]; вира, пеня за убийство, за увечье; перен. цена, стоимость [Юдахин, 1965: 445; КТТС, 2, 2019: 94]. Алгач келтирилген чыгым, себепсиз өлтүрүлгөн жигит үчүн күнөөлүү жак таланган, тонолгон. Бул көрүнүш улам нормага салынып, маселе сүйлөшүү жолдору (элчи жиберүү, анын сүйлөшүү чеберчилиги, чечендиги, мамилелерди жөндөө методдору) менен ишке ашып, элдик дипломатия калыптанган. *Кун* лексемасынан *кункор* жана *кунсуз* сөздөрү жаралган.

Курултай – (<монгол *хуралдай, хурал*) – монгол жана түрк бийлик ээлеринин олуттуу маселелерди чечкен тарыхый съезди; монгол жана кээ бир түрк элдеринде эл өкүлдөрүнүн органы, жалпы кызыкчылыгы бар маселелерди талкуулоо максатында жергиликтүү жамааттардын өкүлдөрүнүн жыйыны. *Курултай* – негизги социологемалардын бири.

Азыркы саясий реалияда Элдик Курултай – коомдук-өкүлчүлүктүү жыйын. Элдик Курултай кеңешүүчү, байкоочу жыйын катары коомдун өнүгүү багыттары боюнча сунуштамаларды берет [КРдин Конституциясы, 2010, 52-берене]. Тигил же бул саясий партиянын, коомдук уюмдун же башкаруу органдарынын съездин, конференциясын, же жыйынын да *курултай* деп атаган учурлар кездешет. Кийинки мезгилдерде коомчулук арасында биздин мамлекеттик бийликтин үч бутагынын үстүнөн көзөмөлдөй турган бийлик укуктары бар *курултай* тутумун

киргизүү жөнүндөгү ой-пикирлердин талаш-тартыштары орун алууда. Демек, *курултай* лексемасы «жамаат өкүлдөрүнүн жыйыны», «жалпы чогулуш» - деген кош маани туюнтат. Жогоркулардын экинчиси – элдик саясий термин. Эми биз алардын биринчи маанисине кененирээк токтололу. Кыргыз коомчулугунда курултай институтун жогорку деңгээлге көтөрүү аракети күч алып жаткандыктан, тарыхый экскурс жасоо максатка ылайыктуу.

Курултай термининин синоними – европалык парламент (Башкортостан Республикасынын Курултайы). Монгол элинин тарыхында 1206-, 1229-, 1235-, 1246-, ал эми түрк элдеринде: Казахстанда – 2007-жылы, Венгрияда – 2008-, 2010-, 2012-, 2014-, 2018- жылдары тарыхый курултайлар өткөн. Кыргыздарда 1-курултайды 1785-жылы Атаке баатыр, ал эми 2-син 1842-жылы бир топ кыргыз уруу башчылыгынын катышуусунда Ормон өткөрүп, өзүн хан көтөргөн. 1992-ж. (30-31.09) кыргыздардын бүткүл дүйнөлүк 1-курултайы, 1994-ж. (21-23.01) Кыргызстан элинин биринчи, 1996-ж. февралда 2-курултай болуп өткөн. 2010-жылы жарандык ынтымакты жана мамлекеттик маанилүү чечимдерди кабыл алууда кызыкчылыктардын тең салмактуулугун камсыз кылуу үчүн Курултай институту түзүлүп, биринчи ынтымак курултайы ошол жылдын 23-мартында өткөн.

Кыргыз Республикасынын Президент С. Жапаров 2023-жылдын 24-июлунда «Элдик курултай жөнүндөгү» мыйзамга кол койду. Ага ылайык эки жолу Элдик курултай өтүп, аларда саясий-экономикалык учурдагы курч маселелер каралды (2023, 2024).

Курултай институтун жактоочулар кээ бир райондордон депутат жоктугуна, аталган институт президентке, бийликтин үч бутагына калыс баа берет жана алардын ишмердиктери талапка жооп бербесе, аларга ишенбөөчүлүк көрсөтөт деген принципке таянышат.

Курултай саясий термини «эл өкүлдөрүнүн жыйыны», «жалпы чогулуш», «парламент» өңдүү реалдуу семаларын туюнтат.

Мамлекет – бийликтин саясий-аймактык суверендүү уюму, социологема.

Н. Макиавелли *государство* (латын *stato*) терминин илимий айлампага

киргизген. «Мамлекет» түшүнүгү ага чейин *шаар, империя, королчулук, республика, княздык, султанат, каганат* терминдери аркылуу туюнтулган. Орус тилиндеги *государство* (< *государь* – башкаруучу князь) сөзү байыркы орус тилиндеги *господарь* (< *господь*) лексемасы менен өзөктөш.

Мамлекет лексемасы арабдын *مملكة* mamlakat (империя, мамлекет, падышачылык, королдук) сөзүнүн өздөштүрүлгөн түрү. Жогорку лексема бир топ саясий терминдерге уюткулук милдет аткарат: *Мамлекет башчысы*, мамлекеттен ажыратуу, мамлекеттердин өз ара көз карандылыгы жана дүйнөнүн бүтүндүгү анын биримдиги ж.б.

Мамлекеттик политемасынын жардамы менен төмөнкү терминдер жаралган: *мамлекеттик аппарат, мамлекеттик башкаруу, мамлекеттик бюджет*, мамлекеттик бийлик органдары, мамлекеттик бюджет, мамлекеттик ички карыз ж.б.

Совет өкмөтүнүн алгачкы жылдары жаралган *мамлекеттештирүү* (мамлекеттин карамагына өткөрүү) саясий термини акыркы жылдары *улутташтыруу* лексемасы менен алмаштырылды. Тилекке каршы, кыргыз тилинде *улут* лексемасынын «мамлекет» семасы жок, ал эми англис жана орус ж.б. тилдерде «улут» түшүнүгүн вербалдаштырган лексемалардын «мамлекет» семалары бар. Ошондуктан саясий тексттерде *мамлекеттештирүү* терминин пайдаланган оң. Коррупцияга каршы күрөш курчуган маалда ММКларда, интернет мейкиндигинде *мамлекеттештирилди, мамлекеттин карамагына өттү* терминдери жыш учуроодо.

«Мамлекет» түшүнүк талаасы саясий тилде үч терминологиялык система аркылуу куралат: *мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот*. Мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигинин органдарынын номинациялары Конституция тарабынан бекитилет.

Мамлекет лексемасынын валенттүүлүгү кенен, башкача айтканда, ал көп саясий терминдерин жаратууда уюткулук милдет аткарат: *мамлекет башчысы, мамлекеттен ажыратылган, мамлекеттик бийлик органдары, мамлекеттик сый-акылар, мамлекеттик сыйлыктар* жана *мамлекеттик тил* ж.б.

КРдин Баш мыйзамында «мамлекет» түшүнүгүнүн жыштыгы төмөнкүдөй: *Кыргыз Республикасы* (115), *Кыргыз Республикасы (Кыргызстан)* (1), *мамлекет* (35). *Кыргыз Республикасы* менен *Кыргызстан* саясий терминдерин толук синонимдер катары кароого негиз бар. *Кыргызстан* лексемасы – Кыргызстан эли социалдык-этностук терминин компоненти.

Мамлекеттик аппарат (англ. the machinery of government – мамлекеттик аппарат) – мамлекеттик бийликти, анын милдеттерин ишке ашырган мамлекеттик органдар менен кызматкерлердин көп баскычтуу системасы. Ага 1) парламент; 2) мамлекет башчысы, өкмөт, министрликтер, мамкомитеттер, ведомстволор, мэриялар, муниципалитеттер, префектуралар, мамлекеттик ишканалардын, мекемелердин администрациялары ж.б.; 3) сот жана прокуратура кирет.

Мамлекеттик башкаруу – мамлекеттик бийлик органдарынын жана анын кызматкерлеринин иштелип чыккан саясаттын максаттарын ишке ашыруу боюнча администрациялык ишмердиги. Мамлекеттик башкаруу теориясында укуктук (укуктун өктөмдүгү, жарандардын укуктарын коргоо), саясий (эл мүдөөсүн жогорку деңгээлде ишке ашыруу) жана башкаруу (эффективдүүлүк, үнөмдүүлүк, иш жыйынтыгы, социалдык жоопкерчилик) мамилелер бар.

Мамлекеттик башкаруу процессинде саясий дискурс социалдык-экономикалык, укуктук, аскердик-согуштук, философиялык жана көркөм-эстетикалык дискурстар менен белгилүү даражада байланышта болору далилденген. Саясат таануу жана юриспруденция илиминдериндеги маанилүү категориялардын бири – *мамлекетти//мамлекеттик башкаруу* боюнча бир пикир жок.

КРдин жаңы Конституциясында «мамлекеттик башкаруу» түшүнүгүнүн лексика-семантикалык тобун чагылдырууга төмөнкү саясий терминдер катышат: *Президент, мамлекет башчысы, жогорку кызмат адамы, аткаруу бийлигинин жетекчиси, Жогорку Кеңеш, Министрлер Кабинети, Элдик курултай, аткаруу бийлиги, жергиликтүү мамлекеттик администрация, Коопсуздук кеңеш, балдар*

укугу, депутат, референдум, жергиликтүү кеңеш, сот адилеттиги, Конституциялык сот, Жогорку сот, судья, Судьялар кеңеши, Башкы прокурор, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү, эл аралык келишим, ратификациялоо, чет мамлекет, дипломатиялык өкүлчүлүк, эл аралык уюмдар, туруктуу өкүлдөр, өзгөчө абал киргизүү, жалпы же жарым-жартылай мобилизациялоо, баскынчылык, баскынчылык коркунучу, согуштук абал, коопсуздук кызыкчылыктары, мамлекеттик сыйлык, ардак наамдар, жогорку аскердик наам, дипломатиялык рангдар, ырайым кылуу, жарлык, тескеме, жазык жоопкерчилиги, кылмыштын белгилери, статус.

«Мамлекеттик башкаруу» саясий түшүнүгүн вербалдаштырууда төмөнкү эл аралык терминдер катышат: *координация, программа, администрация, референдум, судья, ратификация, грамота, дипломатия, мобилизация, экс-президент, статус, демократия, принцип, аудит, денонсация, орган, партия, узурпация ж.б.* Биздин сунуш: *судья – сот, Эсептөө палатасы – Эсеп палатасы.*

Жогорку мисалдар даана көрсөтүп тургандай, структуралык жактан да саясий терминдер ар кыл: *уңгу* (статус, ранг, судья ж.б.), *туунду* (жарлык, тескеме, шайлоо, баскынчылык ж.б.), *татаал* (мамлекеттик тил, ырайым кылуу, согуштук абал, эл аралык келишим ж.б.).

Манап (араб. < *маннаф*) – 1) түндүк кыргыздарда: феодалдык-уруулук билермандардын өкүлү (жеке менчиги болгон эмес); 2) манап; манап жоруктарын туураган адам [Юдахин, 1969: 515], куу чирен, бекерпоз [КТТС, 2, 193].

Манаптар ата-тегине, байлыгына жана кадыр-баркына жараша бөлүнгөн: *чоң//орто//чала манап, чынжырлуу манап (мураскор), букара манап (манаптын тууганы).* Манап саясий термини – *бий, кашка* терминдери менен толук синоним. *Кедейлерди барып калса шайлоого, бай, манаптар таякташып сабашкан* (Барпы).

Манап саясий термини төмөнкү семантикалык филиацияларга дуушар болгон: «жогорку бийликтин буйруктарын аткаруучу > ак сөөк > бай > бекерпоз». 1-2-семалар тарыхый аренадан чыккан, ал эми акыркы сема кийин

жаралган.

Министрлер Кабинети – мамлекеттик башкаруу системасында администрациялык-жөндөө милдетин ишке ашырган жогорку аткаруу бийлигинин органы, социологема. СССР маалында Министрлер Совети деп аталган. Министрлер Кабинетинин төрагасы Президенттин администрациясынын жетекчисинин милдетин аткарат. Кыргыз Республикасында аткаруу бийлигин аткаруу Президентке жүктөлгөн [КРдин Конституциясы, 89-93-беренелер].

Партия (фр. *partie* < латын. *pars, parti* - бөлүк топ) – кандайдыр бир таптын, саясий топтун уюмдашкан жогорку формасы; ошолордун таламдарын талашып, идеологиялык күрөш жүргүзгөн саясий уюм [КТТС, 2, 2019: 336-337].

Учурда Кыргызстанда 250дөн ашык партия бар. Кыргызстандын республикалык элдик саясий партиясы, «Ар-Намыс» (Партия Достоинства) саясий партиясы, «Ата-Мекен» саясий социалдык партиясы ж.б. *Партия* – негиги политемалардын бири. *Партия* термини – негизги политемалардын бири.

Президент – (латын. *praesidens, praesidentis* – алдыда, баш жакта отурган) – башкаруунун республикалык формасы бар өлкөлөрдө мамлекет башчысы [КТТС, 2, 2019: 347]. Президент лексемасы – башкы политема, социологема.

President жана *президент* концепттери *praesidins* жана *ргаетез* латын сөздөрү менен уңгулаш. *Praesideo* (алдыда отуруу, төрагалык кылуу, башкаруу, коргоо) этиши алардын мотивациялоочу касиеттерин аныктоочу ачкыч лексема милдетин аткарган: Латын тилиндеги *praesidins* жана *ргаетез* концепттеринин жаралышы Байыркы Римде жогорку мамлекеттик кызматкерлердин ишмердиктери менен байланыштуу. *President* жана *президент* концепттери англис жана орус тилдерине өтүп, администрациялык башкаруу системасынын өнүгүшү жана жаңы реалиялардын пайда болушу менен маанилик жактан байып отурган.

Учурда АКШда жана Россияда «мамлекет башчысы» семасы басымдуулук кылат (*president* - 88,9%; - президент - 92,8%) [Хренова, 2017: 7, 14]. Түшүндүрмө

сөздүктөрдүн, энциклопедиялардын, тезаурустардын жана АКШ менен Россиянын Конституцияларынын маалыматтарына таякпак, *president* жана *президент* концепттеринин курамында 21 жана 13 семасы бар жана алар «жогорку бийлик ээси» интегралдык семасы аркылуу бир тутумга кирет.

Президент саясий термини – көп функцияны камтыган супер семема, башкача айтканда, анын курамында 37 сема бар, тактап айтканда, аталган саясий термин 81 жолу кезигет. Алардын ортолорундагы семантикалык мамилелер ар түрдүү: *нөлдүк* (толук синонимдер) – президент – аткаруу бийлигинин жетекчиси, жогорку кызмат адамы; *эквиваленттик* (антонимдер) – кызматка дайындайт жана бошотот (толук эмес синонимдер) – чараларды көрөт, кызматка дайындайт, шайлоону дайындайт, чечим кабыл алат) *привативдик* (гипонимия, квазиантонимия) – мамлекет башчысы, жогорку кызмат адамы жана Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигин жетектейт, маселелерди чечет); *дизъюнктивдүү* (полисемия) – президент – төрага, башчы, бийлик органынын башчысы, мамлекет башчысы, жогорку кызмат адамы.

Президенттин функциясын чагылдырууга адабий тилдеги тийиштүү жаңы лексемалар катышат: *сунуштайт, сунуштаган, сунуш, сунуштама, атынан чыгат, кайрылуу жасайт, чыгып сүйлөйт, түзүм, курам, элдик курултай, Жогорку Кеңеш, Коопсуздук кеңеши, ырайым кылуу, аймак, жарлык, тескеме, кепилдик, кабарлама, талапкер, ыйгарым укукта, расмий чечмелөө берет, баяндама; интернационалдык терминдер: президент, администрация, конституция, конституциялык мыйзам ж.б.* кездешет.

Конституцияда *дайындайт жана бошотот, бекитет же жокко чыгарат, отчётун угат, отчёт берет* – антитезалар, ошондой эле *контролду жүзөгө ашырат* конструкциялары да жолугат.

Акыркы конституцияга ылайык Президент жергиликтүү мамлекеттик администрациялардын башчыларын кызматка дайындайт жана бошотот (70-берене; 2021). Бул ыйгарым укук мурунку Баш мыйзам боюнча Премьер-министрге таандык эле (89-берене, 2016). Ушул жаатта айрым синонимдик көрүнүштөр байкалат: *облустун башчысы – губернатор, Премьер-министрдин*

облустагы өкүлү, облустук администрация башчысы; Президенттин ыйгарым укуктуу өкүлү, райондун башчысы – райондук администрация башчысы, аким.

Ордо – кандын турагы, кан сарай.

Ордо – ставка, резиденция, дворец [ДТС, 1969: 370]; палатка хана, дворец, ханская ставка, лагерь хана [Радлов, 1, 1898: 1072].

Ордо – 1) ист. ханская ставка, ханский дворец, ханская юрта; богатая юрта феодала; 2) богатая юрта [Юдахин, 1965: 577]; кандын сөөлөт үйү, бийлик үй [КТТС, 2, 2019: 295].

К. К. Юдахин *ордо* лексемасын эскирген сөз катары белгилесе, эгемендик алган соң, ордо сөзү кайра активдүү лексиканын катарына кошулду. *Ордо* сөзү катышкан жаңы аталыштар пайда болду: «Ак-Ордо», «Алтын-Ордо», «Өскөн-Ордо» конуштары, «Ордо» каттедж шаарчасы, «Эл Ордо» курулуш компаниясы ж.б. Жогорку контексттерде ордо лексемасы «эл жашаган жер» семасына ээ.

«Ынтымак Ордо» – КРдин Президентинин резиденциясы. Мында ордо лексемасы «президенттин сарайы» маанисин берет.

Өкмөт – мамлекеттик бийликтин аткаруу жана башкаруу органы: 1) правительство; 2) *разг.* власть [Юдахин, 1965: 589]. Ушул эле маанилер КТТСте да белгиленген [2, 2019: 312]. Саясий айдында өкмөт жетекчиси *премьер-министр, канцлер, Министрлер Кабинетинин төрагасы, мамлекет башчысы* (АКШ) ж.б. варианттарда атала берет. Биздин Республикада аткаруу бийлигинин башында Президент турат. Демек, Президент жана Өкмөт башчысы – терминдери толук синонимдер. Өкмөт термини аркылуу *Өкмөттөр аралык эл аралык уюмдар, Өкмөттүк эмес эл аралык уюмдар* татаал аталыштары жаралат. *Өкмөттүк эмес* сөз айкашы *бейөкмөт* лексемасы менен да алмаштырылып айтылып жүрөт. Мунун да туура жагы бар, анткени кийинки термин биринчиге караганда кыска. Бул, биринчиден, экинчиден, *бей* префикси бир топ сөздөрдү жаратууга катышат: *бечара, бейбаш, бейкүнөө, бейтап* ж.б. **Өкмөт** – негизги политемалардын бири.

Жыргатты кеңеш өкмөтү//Кыргызстан калаасын (Барпы).

Өлкө – саясий, физика-географиялык, маданий жана тарыхый чектерге ээ

аймак. Өлкө мамлекеттик суверенитетке ээ же бөлөк мамлекетке көз каранды болушу мүмкүн.

Өлкө жана мамлекет терминдеринин маанилери жакын, бирок алар толук синонимдер эмес. Ошентсе да кээде биринин ордуна экинчиси пайдаланыла берет. Мисалы, кыргыз өлкөсү// кыргыз мамлекети//кыргыз жери ж.б.

«Мамлекет» түшүнүгү белгилүү бир аймактагы бийлик структурасын билдирсе, «өлкө» концепти маданий-тарыхый, социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрдү (менталитет, үрп-адат, тил) чагылдырат. Өлкө таануу жогорку бөтөнчүлүктөрдү иликтейт.

Саясий революция – (латынча *revolutio* – бурулуш, төңкөрүш) 1) саясий системанын алмашышы; баштапкы саясий элитаны бийликтен четтетилип, анын ордуна башка саясий күчтөрдүн келиши; 2) жаңы өкмөт түзүү максатында эл жана партиялар күч колдонуу менен катышкан социалдык-саясий, экономикалык жана идеологиялык процесс.

Жогорку терминдин «бурулуш, төңкөрүш» эки семасын «өзгөрүү» архисемасы бириктирет, ал эми алардын биринчисине «өзгөрүү», экинчисине «кескин өзгөрүү» айырмалоочу семалары мүнөздүү.

Саясий революция сарай төңкөрүштөр, путчтар жана кутумчулук (заговор) сыяктуу көрүнүштөрдөн кескин айырмаланат.

Саясий революцияларды аталыштары арбын: Чехословакиядагы (17.11 – 29.12, 1989) *Бархатная/Нежная революция* – *Баркыт/Назик революциясы*; Кыргызстандагы *Жоогазын революциясы* (20. 03. – 11. 04, 2005); *Апрель (Коон/Элдик апрель революциясы)* (06.04. – 15.04, 2010). Кыргыз тилиндеги жогорку төрт лексеманын бири да А. А. Акунов менен Г. С. Мамбеталиеванын энциклопедиялык сөздүгүнө термин катары кирбегендиги терминдер али предтерминдик абалда экендигинен кабар берет.

Түстүү революциялар терминин негизинде «түс» жана «гүл» түшүнүктөрү жатат. Анткени каршылык кыймылдарынын символу – элге жаккан бул же тиги гүл же түс. *Гвоздика* (Португалия, 1974), *Роза (Атыр гүл)* (Грузия, 2003), *Саргыч*

кызыл (оранжевый) (Украина, 2004-2005) революциялары. КМШда онго жакын түстүү революция болуп өткөн.

Марксизм-ленинизм классиктеринин саясий революция жөнүндөгү теориясынын туурунан кыргыз тарыхына кайрылсак, 1990-2013-жж. бийлик системасы 5 этаптан турган баскычты башынан өткөрдү [Акунов, 2021: 104-105], СССР маалындагы өндүргүч күчтөр жеке менчикке өтүп, мурунку жумушчу жана дыйкан таптары социалдык мазмундарын өзгөрттү. Ушул позициядан караганда, 2005-, 2010-ж. саясий элитанын алмашышын кадыресе саясий революция деп атоо бир жактуулук сыяктанат.

Саясат (политика: байыркы грекче πολιτική «мамлекетти башкаруу ишмердиги» < πόλις - «шаар, мамлекет») – мамлекеттин, коомдук институттардын жана айрым жактардын максаттары менен кызыкчылыктарынын бийлик мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу аркылуу ишке ашуусу. *Саясат* термини – түйүндүү политемалардын бири.

Сийасәт лексемасы Ж. Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанында бир нече жолу кездешет [ДТС, 1969: 499]. К. К. Юдахин саясат терминин «политика» – деп которот [1965: 639]. КТТСте да жогорку лексемага так илимий аныктама берилген [2, 2019: 383].

Саясий сын атоочу аркылуу кыргыз тилинде 80ден ашуун термин жаралган: *саясий режим, саясий аң-сезим, саясий тарбия, саясий партия, саясий этика* ж.б.

Саясат таанууда *саясат* лексемаларынын жардамы менен 20дан ашуун илимий термин пайда болгон: *саясаттын максаттары, методдору, саясаттын философиясы, саясаттын социалдык көзөмөлү, саясаттын формасы жана мазмуну, саясаттын функциялары* ж.б.

Оозеки кепте *саясат* сөзү «куулук, амалкөйлүк, айлакерлик, манипуляция» семаларында кеңири жолугат.

Суверенитет (нем. Souveränität < фр. Souveraineté – жогорку бийлик) – мамлекеттин тышкы иштерде көз карандысыздыгы, ал эми ички иштерде үстөмдүгү. Саясатта, саясат таанууда элдин/улуттун/мамлекеттин/инсандын

суверенитети түшүнүктөрү бар. Ааламдашуу заманында мамлекет менен мамлекеттердин башын кошкон жогорку союздардын (мисалы, Евросоюз) ортосундагы мамилелер жеке мамлекеттик суверендүүлүктү чектейт, бир топ бай мамлекеттер өз ыктыярлары менен тийиштүү функцияларын шериктештикке өткөрүп берет. *Суверенитет – Эгемендүүлүк, Суверенное равенство государство – Мамлекеттердин эгемендүү теңчилиги* [РКТСЮТП, 2006: 655].

Султан – (ар. 1. ист.) султан; 2. ист. член ханского рода; 3. (в эпосе) благородный [Юдахин, 1965: 663]; 1) феодалдык коомдо бийлик жүргүзгөн аким, мусулман элдеринде монарх титулу, ушул титул ээси; 2) төрө, мырза [КТТС, 2, 2019: 412]. «Бийлик ээси» реалдуу маанисинин негизинде жаткан «сыйлуу, кадыр-барктуу» семасы «төрө, мырза» жаратканында шек жок.

Султан (араб. سلطان *sulṭān*, от *арам.* שולטנא *šulṭānā* - бийлик) – ислам мамлекеттеринде башкаруучунун жогорку титулу, бир топ мааниге ээ. *Султан* башкарган мамлекет *султанат* деп аталган. Куранда *султан* «бийлик» деген жалпы түшүнүктү, ал эми кийин имамга, диний авторитетке каршы светтик бийликтин жеке өкүлүн туюнта баштаган. Адам аттарында: *Султан (бек), Бексултан, Султаналы/али ж.б.*; макал-лакаптарда: *бирөөнүн элинде султан болгуча, өз элинде ултан бол; султандын жайы так болот* сыяктуу сөздөр көп жолугат.

К. К. Юдахин эпоско таянып, *султан* лексемасынын «благородный» семасын *султан кыргыз элим* сүйлөмү аркылуу тастыктайт. Биринчиден, аталган сема өтө сейрек кездешүүсү мүмкүн, экинчиден, ал азыркы кыргыз тилинде жок.

Тегин – титул, присоединяемый к именам младших членов ханской семьи; принц: *alp tegin, küil tegin* [ДТС, 1969: 547]. *Эсән тегин, Йарук тегин, Тоңа тегин ж.б.*

Тегин кытай тилинде *тек* – «улуу урматтуу, тектүү, жогорку» + *hin* «адам» же «жогорку тектүү адам». Азыркы учурда кыргыз жарандарынын аты-жөнүн туюнтууда атасынын атына уланууда: *Култегин, Чоротегин, Шамшы тегин ж.б.*

Төрө – титул, ири башкаруучу, ак сөөк, уруу башчысы. *Tör* «почетное место», «ценность», *törä* 1) «почетное место в юрте»; 2) «закон, обычай»; *törä-toqa*

«правила, закон» [ДТС, 1969: 580]. Мисалдар даана көрсөтүп тургандай, «сыйлуу орун, баалуулук, мыйзам, адат» семаларын «баалуу» архисемасы бириктирип турса, алардын ар бири ажыраткыч семаларга ээ.

Төрө 1) господин (в эпосе); 2) так киргизы называли всех царских чиновников; 3) бюрократ [Юдахин, 1969:759].

Төрө 1. Колунда бийлиги бар ак сөөк адам, кадырлуу мырза, баатыр (эпосто); 2. Эң мыкты, кадырлуу (аялдарга да карата айтылат) [КТТС, 2. 2019: 527]; *төрага* – башчы, башкаруучу [КТТС, 2. 2019: 526].

Төрө – моралдык-этикалык, саясий семаларды вербалдаштырган татаал термин. *Төрө* лексемасынан *төрага*, *төрайым* саясий-администрациялык термин жаралды. *Төр* жер-суу аттарын (Кум-Төр, Төр-Жайык ж.б.), *төрө* адамдардын аты-жөнүн (Төрөгелди, Төрөбай, Төрөбек ж.б.) туюнтууда кеңири жолугат. Тарыхый жактан *төрө*, *султан*, *кан* («Манас» эпосунда) ноён лексемалары – маанилеш терминдер.

Бул термин метонимиялык жол аркылуу жасалган: «боз үйдөгү ардактуу жер – төр» = «ошол жерде отурган адам». Анын функциялары катары «мыйзам, каада-салт» семалары жаралган.

Большевик туу көтөрдү ай ааламга, падыша, төрөлөр кетти качып (Тоголок Молдо).

Туу – мамлекеттин, аскер бөлүгүнүн, уюмдун жана башкалардын расмий символу.

туг: 1. «Знамя, бунчук»; 2. «Барабан». *Туг* уңгусунун негизинде *тугчы* «барабанщик» (?), *тугдук* «имеющий бунчук, знамя» лексемалары жаралган [ДТС: 584]. Байыркы түрк тилиндеги *туг* лексемасы Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-турк» лексикографиялык туундусунда жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанында жогорку маанилерде жолугат.

Туу -китай. знамя, стяг, [Юдахин, 1965:771]; 1) аскер бөлүгүнүн, бирикмесинин, мамлекеттин, кандайдыр бир уюмдун ж.б. эмблемасы катарында, бир нече түстүү, бетинде жазуусу бар, кооздуктары ж.б. бар, жыгачка бекитилген кездеме;

2) кандайдыр бир топтун, уюмдун ж.б. бирдиктүү аракети болгон жетекчинин идеясы [КТТС, 2.2019: 554]; асаба, байрак, желек; мамлекеттик аскер бөлүгүнүн ж.б. символу [Акунов, 2015: 406-407].

Туу жана анын элементтери – *бунчук, байрак, түпөк, желек* жөнүндө академик А.Ч. Какеевдин [2001, 2016] жана филолог К. Саматовдун [2019: 67-72] эмгектеринде кенен сөз болот.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик туусу ортосуна кырк нуру тегиз чачыраган алтын түстөгү күн алкагынын, күн алкагынын ичине кыргыз боз үйүнүн кызыл түстөгү түндүгүнүн сүрөтү түшүрүлгөн тик бурчтуу кызыл кездемеден жасалган.

Кыргыз Республикасынын 1992-жылдын 3-мартында кабыл алынган Мамлекеттик туусу жөнүндөгү электрондук материалда «красный цвет флага символизирует доблесть и смелость. Красный цвет флага был цветом флага великодушного Манаса», -деп жазылган [Флаг Киргизии. URL: <https://www.google.com/search?q=UTF-8>].

Үркүн – кыргыз элинин орус падышалыгынын колониялык саясатына каршы улуттук-боштондук күрөшү. Бул терминдин төркүнү байыркы түрк тилиндеги *үрк* этишине барып такалат. *Үрк* лексемасы айбандардын жана адамдардын «коркуу» сезимин туюнткан [ДТС, 626]. *Корк* лексемасы – анын толук синоними [ДТС, 458].

Үрк сөзү азыркы түрк тилдеринде төмөнкү семаларга ээ: 1) (ис)пугаться; 2) вздрогнуть, вздрагивать; 3) испуг, боязнь. Аталган лексема эки бөлүктөн турат: *үрк* < *үр* + (*ы*) *к*. Акыркы компонент – кыймыл-аракетти күчөтүүнүн көрсөткүчү [Севротян, 1984: 635-636].

Чындыгында, *үркүн* – элдик термин. Ошондуктан ал илимий, илимий-популярдуу, публицистикалык адабияттарда жана оозеки кепте (1916-жылкы саясий окуя) ар түрдүү аталып келет: *үркүн, 16-жылкы көтөрүлүш, улуттук-боштондук кыймыл, Кыргызстандын улуттук-боштондук үчүн күрөшү, мунт (Рахима эже) ж.б.*

Кытайлык кыргыздар 1916-жылкы окуяны – Чоң качкын, ал эми 1924-1927-жж. Совет бийлигинин жер-суу реформаларынын маалында Кытайга жер оодарган окуяны Кичи качкын деп шарттуу түрдө аташат [Супер-инфо, №727 07-октябрь-13-октябрь, 2016].

Чоро (< байыркы фарси *чур*, *чура* – жоокер, баатыр) – Кыргыз каганатындагы аскердик-администрациялык башкаруу титулу, хан менен бектин ортосундагы мансаптык даража. *Чоро* термини «кожоюн, башкаруучу, ээлик кылуучу» жана «биримдик, бир жамаат» маанилерин да вербалдаштырат. Фарси тилиндеги формасы адам аттарында кеңири жолугат: *Бек чур*, *Ил чур*, *Моюн чур* ж.б. *Чоро* лексемасы «Манас» эпосунда жыш кездешет (Манастын кырк чоросу), ал эми азыркы учурда кыргыз тилиндеги «жоокер, баатыр» маанилеринде адам аттары коюлат.

Шайлоо – жашыруун добуш берүүнүн жардамы менен мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын түзүү ыкмасы. *Шайлоо* лексемасынын негизинде *шай* «сила, дух» зат атоочу жатат. *Шайла* этиши «духунду, күчүндү көрсөт» маанилерин берет. – ла мүчөсү аркылуу шайлоо зат атоочу жаралган.

Шайлоо болсо, басып аял келбеген, анда аял теңдик күнүн көрбөгөн (Барпы). *Кубанычта шайлоо күнүн баштаган, жашырын добуш – бюллетенди тааштаган* (Барпы).

Эгемендик – суверенитет, суверендүүлүк. Бул саясий термин казак тилинен алынган: *егеменді* «суверенный»: *егеменді мемлекет* «суверенное государство»; *эгемендик* «суверинетет; суверенный; суверенность» [Бектаев, 1995: 153].

Эгемендүүлүк – лексемасы туунду сөз: *эгä/igä/ijä* «хозяин, дух, божество» [ДТС, 165; 204; 205;] + *дүү* + *лук*. *Ийе* зат атоочу түрк тилдеринде «хозяин», «господин», «содержание, сущность», внутренняя таинственная сила, имеющаяся в каком-л. предмете», «зародыш», «воля», «подлежащее» [Севортян, 1974: 237-241].

Кыргыз тилинде *эге/ээ* «хозяин», «бог», «дух, покровитель», *эгем* «бог мой, мой господин» [Юдахин, 1965: 942; 971; Орузбаева, 2004: 171], «кожоюн»,

«башкаруучу», «сүйлөм мүчөсү» [КТТС, 2019, 2: 788] семаларына ээ. *Ээси эки кылам десе, эгем бирди кылам дейт*, - деген макалдын курамында жолугат.

Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамынын (2021) 1-беренесинде «Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – көз карандысыз, эгемен, демократиялык, унитардык, укуктук, светтик жана социалдык мамлекет» катары сыпатталат. Кыргыз мамлекетин 7 сын атооч мүнөздөйт. Жогорку 7 сын атоочту «мамлекет» архисемасы бириктирет. 1-2-сын атоочторду толук синоним катары эсептөөгө негиз бар.

Орус мамлекети – 3, Өзбек мамлекети – 5, Кыргызстан 7 сын атооч (көз карандысыз, эгемен, демократиялык, унитардык, укуктук, светтик жана социалдык) менен сыпатталат. Биздин оюбузча, Баш мыйзамда мамлекеттин мүнөзүн сыпаттоодо сакралдуу 7 саны бекеринен алынган эмес.

31-Август – *Эгемендүүлүк күнү, Кыргыз Республикасынын Эгемендүүлүк күнү, Кыргыз Республикасынын Көз карандысыздыгынын күнү* (расмий аталышы). Демек, бир датаны 3 синонимдик айкаш вербалдаштырып, алардын ортолорунда күрөш жүрүп жаткандай.

Көз карандысыздык – саясий өз алдынчалык, суверенитет. Танапташ коомдук илимдердеги көз карандылык теориясынан улам кыргыз тилинде «көз карандысыздык – көз карандылык» оппозициясы жаралган. Аталган оппозиция *эркиндик* жана *азаттык* лексемаларын валенттүүлүгүн чектегендиктен, публицистикалык адабияттарда жана саясат таанууда *көз карандылык*, *көз карандысыздык* терминдери гана жашап келет. Совет мамлекети жаралган чакта, *эркиндик*, *азаттык* жана *уруят* элдик терминдери саясий мүнөз алып, илимий термин статусуна жетишкен.

Өзгөрүш жолу ачылды, азаттык нуру чачылды,

Он жетинчи жылында, эркиндик чыкты кылымга.

Ургаачы, эркек баарыңды, бирдей кылды эркиндик,

Бай-манапты аркансыз, байлап салды эркиндик. (Тоголок Молдо).

Жогорку мисалдар даана далилдеп тургандай, саясий абал «көз карандысыздык – көз карандылык» оппозициясынын субъекттеринин ордун

алмаштырган.

Эл 1) племенной союз, племенная организация; 2) народ; 3) государство, административная единица [ДТС, 1969: 168-167]. Жогорку семалар кыргыз тилинде ушул турпатында жолугат [Юдахин, 1965: 946]. КТТСте «мамлекет» семасы белгиленген эмес [2: 740]. Эл лексемасынын маанилери элдин тарыхый өнүгүүсүнө жараша өнүгүп турган: «уруулук биримдик > элдик биримдик > саясий-экономикалык биримдик». Жогорку саясий терминдин семаларын «адамдардын биримдиги» архисемасы кураштырса, «уруулук», «элдик» жана «саясий-экономикалык» ажыраткыч семалары айырмалайт. Азыркы кыргыз тилинде эл элдик термини «эл, мамлекет, өлкө» семаларын реализациялай берет. Мисалы, кыргыз эли «кыргыз мамлекети, кыргыз өлкөсү» ж.б.у.с.

Эрен – сильный, мужественный; герой, молодец (может относиться и к женщине) [Юдахин, 1965: 960]; эр, баатыр, эр жүрөк, шер [КТТС, 2, 2019: 775]. **Эрен** лексемасы *эр* «муж, мужчина» - *ен* бөлүктөрүнөн куралган. Бул сөз түрк тилдеринде «мужчина», «герой», «дворянин, сановник», «человек», «деловой мужчина», «юноша», «муж, супруг» семаларын вербалдаштырат [Севортян, 1974: 290-291]. Жогорку семеманын тутумундагы компоненттерди «күчтүү» архисемасы бириктирет. *Эр* лексемасын «рыцарь», «витязь» - деп которуу керек деген да ой бар [Кызласов, 1985].

Эшен – *ир. рел.* ишан – духовный наставник, духовный руководитель суфийской общины: Ак Эшен, Белый Ишан (выступающий в позднейших вариантах эпоса в качестве духовного наставника) [Юдахин, 1965: 970].

Эл ичинде кыдырган эшен болот дечү эле, элден алдап жебесе, кесел болот дечү эле (Токтогул).

Эшикчи: *ак эшикчи* *ист.* исполнитель поручений должностного лица местной администрации [Юдахин, 1965: 970].

И. А. Батманов, З. Б. Арагачи, К. Ф. Бабушкин эмгегинде да бир катар чиндер, наамдар жана титулдар тизмеленет [Современная и древняя Енисеика. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1962. – 350 с.: 98-101].

3.3. Кыргыз тилиндеги мамлекеттик бийлик терминологиясы, лексикасы жана номендери (КРдин Конституциянын негизинде. 05.05.2021)

3.3. 1. Мамлекеттик бийлик терминологиясы

О. И. Воробьеванын ою боюнча, мамлекеттик бийлик терминологиялык системасынын администрациялык укук терминологиясы негизги үч топко бөлүнөт: 1) расмий-ишкер мамилелерде жактарды функциясы боюнча туюнткан терминдер: *губернатор, администрация башчысы, мэр, мамлекеттик кызматкер* ж.б.; 2) аткаруу бийлигинин органдарын туюнткан терминдер: *администрация, департамент, коллегия* ж.б.; 3) мамлекеттик документтер, бийлик администрациясынын тескемелери (распоряжения) атаган терминоиддер: *устав, акт, закон, приказ* ж.б. Автор Россияда демократиялык режим калыптануу процессин башынан кечирип жаткандыктан, көптөгөн терминдердин аныкталарында кемчиликтердин бар экендигин даана байкайт. Терминдердин уюткусун политемалар жана идеологемалар түзүшсө да, бирок саясий тилди калыптандырууда аксиологиялык модалдуулукту жараткан периферия алга чыгарын танбайт [Воробьева, 2008: 70-79].

Алтай тилинин коомдук-саясий тезаурус төмөнкүдөй бөлүнөт: администрациялык-саясий (номенклатура: жак (чиновник); б) ведомство, орган ж.б.; в) иш кагаздар; г) саясий партиялардын, кыймылдардын, идеологиялык агымдардын жана алардын мүчөлөрү (катышуучулары); укук, экономика, дин, этнография, согуш, аскер терминдери [Туткушева, 2018: 364-369].

К. Б. Шадыбеков менен А. А. Исраилов тарабынан түзүлгөн сөздүккө мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу жаатындагы 1533 термин киргизилип, алардын маанилери максатка жараша чечмеленген [2011, 322 с.].

Бул бөлүмдө Кыргыз Республикасынын Конституциясынын (05.05. 2021) негизинде иликтөөнү жогоруда аталган саясий документтин лексика-семантикалык катмарына жана котормо маселерине назар салынат. Конституциянын кабыл алынышы менен кыргыз тилинин саясий терминологиясы байыганы баш мыйзамдын текстинен, аны кабыл алууга байланыштуу жаралган терминдер системасынан даана көрүнөт.

Саясий терминология төрт топко бөлүнүп каралат.

1. **«Адам, социалдык топтор, алардын өкүлдөрүнүн аттары».** Бул лексика-семантикалык топ адам, жаран, эркек, аял, үй-бүлө, ата-эне, балдар, кызмат адамдары, кызматкер, инсан, депутат, акыйкатчы (омбудсмен), комитет, фракция, жыйналыш, жамаат (кесиптик, жергиликтүү), бирлик (кесиптик, коомдук), кошуун (аскердик), бирикме (диний), сот (аксакалдар), партия (саясий), уюм (коомдук, коммерциялык, эл аралык) ж.б. лексемалардын тутумунан турат.

Аталган топто адам (человек) – негизги уюткудук милдет аткарат. Жаран (гражданин) – саясий термин, ал эми инсан (личность) – моралдык-философиялык термин. Лексемалары уюткудук милдет аткарышат жана алардын өз ара семантикалык катнаштарын привативдик оппозиция байланыштырат. Тагыраак болуш үчүн КТТСке кайрылуу керек. «Адам. 1) акылы, ойлоо, сүйлөө жөндөмдүүлүгү бар, өндүрүш куралдарын жасап жана эмгек процессинде пайдалана билген жан, киши»; 2) жогорку моралдык жана интеллектуалдык касиеттерди өзүнө топтогон, жакшы сапаттары бар киши: 3) Бой тарткан акыл-эси, билими бар, колуна иш келген киши» [КТТС, 2019. 1: 30]. Жаран – 1) расмий түрдө мамлекеттин туруктуу тургуну, бардык укуктарга ээ жана мыйзамдуу милдеттерди аткарууга тийиш адам; 2) адам, эл [КТТС, 2019. 1: 468]. Инсан – жеке адам [КТТС, 2019. 1: 606].

Адамдардын биргелешкен топтору кайра тилдик айлампага кирген (жамаат) же совет мезгилинде жаралган терминдер (бирлик, биримдик) аркылуу чагылдырылган. *Кошуун* социалдык термини мурдагыдай эле, учурда да жоокерлердин бирикмесин билдирет. Эл лексемасы – Кыргызстан эли (3) сөз айкашынын экинчи компоненти. Кыргыз эли сөз айкашы конституциянын текстинде жолукпайт. Демек, *Кыргызстан эли* термини аталган мамлекеттин аймагында жашаган адамдардын чоң тобун туюнтат. Эгемендик жылдары жаралган атуул термини конституциянын текстинде учурабайт.

2. Мамлекеттин аталышы: *Кыргыз Республикасы (Кыргызстан)* – көз карандысыз, эгемен, демократиялык, унитардык, укуктук, светтик жана социалдык мамлекет (1-бер.: 1).

Жогорку тексттен көрүнүп тургандай, бир денотат эки аталышка ээ, анын касиети жети саясий лексема менен чечмеленет. *Көз карандысыз жана эгемен сөздөрү* – толук синонимдер. *Казахстан Республикасы – демократиялык, светтик, укуктук жана социалдык мамлекет* – 4 (1.1.), *Россия Федерациясы – демократиялык, федерациялык, укуктук, республикалык башкаруудагы мамлекет* - 4 (1.1.).

Кыргызстан саясий термин катары бул жерде бир гана конкреттүү семаны – мамлекетти туюнтат. Башка контексттерде «өлкө, мамлекет, аймак, эл» сыяктуу полисемантты вербалдаштыра берет.

3. «Мамлекеттик бийлик органдарынын, алардын өкүлдөрүнүн аталыштары» аттуу лексика-семантикалык топту төмөнкү номендер түзөт (статистикасы менен): *мамлекет* (аталган терминдин мааниси «Мамлекет» аттуу макалада каралган – 35) *Президент* (81), *Жогорку Кеңеш* (72), *Жогорку Кеңештин төрагасы* (8), *Министрлер Кабинети* (22) *Министрлер Кабинетинин төрагасы* (11), *Жогорку Кеңештин жыйналышы* (6), *Элдик Курултай* (6), *Президенттин Администрациясы* (1), *Президенттин Администрациясынын Жетекчиси* (1), *Коопсуздук кеңеш* (1), *Мамлекеттик катчы* (1), *Конституциялык сот* (15), *Конституциялык соттун төрагасы* (6), *Жогорку сот* (9), *Жогорку соттун төрагасы* (6), *Судьялар кеңеши* (6), *Башкы прокурор* (7), *жергиликтүү мамлекеттик администрация* (4), *жергиликтүү өз алдынча башкаруу* (7), *жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары* (13) ж.б.

Конституция термини кыргыз тилинде *конституция*, *баш мыйзам* жана *мыйзам* терминдери аркылуу туюндурулуп келет. Биздин оюбузча, *конституция* – *мамлекеттик баш мыйзам* болгондуктан, жогорку эл аралык терминди *баш мыйзам* термини аркылуу вербалдаштыруу максатка ылайыктуу. Анткени оозеки кепте *президент* – *эл/журт башчысы*, *ажо* сыяктуу лексемалар аркылуу туюнтулуп да келген.

Конституцияда Президенттин ыйгарым укуктары жана милдеттери кеңири болгондуктан, бул бапта политемалар, социологемалар, идеологемалар, укуктук (саясий, мамлекеттик-укуктук) терминдер жыш кездешет.

4) *Укуктар жана милдеттер.*

«Саясий укуктар» лексика-семантикалык тобун чагылдырган саясий терминдер конституциянын «Саясий укуктар» аттуу 3-главасында (37-39-беренелер) 11 пунктунда даана сыпатталган.

Жогорку концепти тилдик чагылдыруу *орган, референдум, муниципалдык, республикалык, бюджет* сыяктуу интернационалдык терминдер, *жаран, шайлоо, шайлануу, өкүлдөр, мыйзам, чечим, талкуулоо, кабыл алуу, кызмат адамдары, кайрылуу, катышуу, маалымат алуу, тынч чогулуш, мажбурлабоо, кабарлама* өңдүү кыргыз тилинде Совет доорунда жана эгемендик жылдары жаралган терминоиддер аркылуу жүзөгө ашат.

«Укук – милдет – ...» конструкциясынын тексттеги предикаттык статистикасы төмөнкүдөй: аныкталат (31), аткарат (4), атынан чыгат (3), бекитет (2), берилбейт - (2), саналат (14), бошотот (4), дайындайт (9), дайындалат (4), жокко чыгарат (4), жол берилбейт (8), жол берилет (9), жүзөгө ашырат (16), жүзөгө ашырылат (9), жүргүзүлөт (5), ишке ашырат (5), кабыл алат (5), кабыл алынат (10), кабыл алынышы мүмкүн (3), камкордук көрөт (3), камсыз кылат (25), камкордук көрөт (3), кепилденет (3), кепилдик берет (3), кепилдик берилет (2), киргизет (4), киргизилет (3), кол коёт (4), колдонулат (3), колдоого алат (2), контролдойт (2), коргойт (3), корутунду берет (4), көмөк көрсөтөт, (2) күчүнө кирет (3), кызмат ордуна бошотот (4), кызматка дайындайт жана бошотот (6), кызматтан бошотот (2), макулдук берет (6), милдеттүү (5), мүмкүн эмес (15), мүмкүн (8), аныкталат (2), негиз болот (2), саналат (2), отчет берет/беришет (3), сактап калат (5), сунуштайт (2), таандык (3), токтотулат (4), түзөт (8), тыюу салынат (12), укуксуз (3), укуктуу (51), уюштурат (3), чараларды көрөт (2), чектелиши мүмкүн (2), чечет (4), чечим кабыл алат (3), шайлайт (3), шайлана алат (2), шайланат (5), ээ (2), аткарууну улантат (1), аткарылат (1), тартпоого тийиш (1), аткарылууга тийиш (1), чечмеленбөөгө тийиш (1), жол берилбейт (1),

аткара алат (1), контролдойт (1), аудит жүргүзөт (1), ачат (1), жарыяланат (1),
 өткөрүлөт (1), ашырылат (1), бардыгы бирдей (1), болуп саналбайт (1), башкаруу
 иштейт (1), башталат (1), угат (1), бекитет (1), бекитет же жокко чыгарат (1),
 белгиленет (2), берет (1), берилет (1), билдирет (1), кызмат кылат (1), бириге
 алышат (1), боло алат (2), болуп эсептелбейт (1), болушу керек (1), болушу
 мүмкүн эмес (1), болушу мүмкүн (2), бошотулушу мүмкүн (1), колдонулат (1),
 гана баш ийет (1), гана жол берилет (1), гана жүзөгө ашырат (1), даттанууга
 жатпайт (2), даттанылышы мүмкүн (1), денонсациялайт (2), деп сакталсын (1),
 деп эсептелбейт (2), деп эсептелет (1), долбоорлорун киргизет (1), жайылтылат
 (1), жактырат (1), жарандары түзөт (1), жарыялайт (2), умтулат (1), өткөрүлөт (1),
 ээ болот (1), жетектейт (1), жиберилет (2), баалуулуктарына кирет (1), чыгууга
 укуктуу (1), кызматтан бошотот (1), жоопкерчилигин карайт (1), жоопкерчилик
 тартат (2), жоопкерчилик тартпайт (1), жоопкерчилик тартышат (1),
 жоопкерчиликке алып келет (1), жоопкерчиликтүү болушат (1), жүзөгө ашыруу
 (1), камсыз кылууга тийиш (1), жүктөлөт (1), жүргүзөт (2), аныктайт (1), иштейт
 (1), иштеп чыгат (2), (1), кайра каралат (1), кайра кароого кайтарат (1), кайра
 чакыртып алынышы мүмкүн (1), кайрылуу жасайт (1), кайтарат (1), камсыз
 кылынат (2), камсыздоо көрсөтүлөт (3), камтыйт (1), карайт (1), каралат (1),
 каралууга жатат (1), карата колдонулбайт (2), каржыланат (1), кароосуна
 киргизет (1), каттала алат (1), катталат (1), кепилдейт (1), чагылдырылат (1),
 чакырылат (1), чектелбейт (1), чектелүүгө жатпайт (1), чектөө коюлбайт (1),
 чектөөгө жатпайт (1), четке кагылат (1), чечмеленет (1), чогулат (1), чыгарат (1),
 чечмелеп берет (1), чечмелөө берет (1), шайлана албайт (1), шайлоону дайындайт
 (1), шарт түзөт (2), ишке ашырат (1), токтотот (1), ылайык келтирсин (1), ылайык
 түзүлөт (1), эсептелет (1), жарыялайт (1), эскертет (1), ээ болушат (1), саналат (1),
 ээ (4), укуктуу болот (1), убактылуу четтетет (1), саналат (1), кепилденет (2),
 таанылбайт (1), укугу жок (1), түзүлөт (1), түзүлүшү мүмкүн (1),
 түшүндүрмөлөрдү берет (1), кабыл алынбайт (1), кабыл алынышы мүмкүн эмес
 (1), керек (2), киргизилиши мүмкүн (1), кире албайт (1), кол коюлат (1), кол
 коюуга тийиш (1), кол тийгис (1), кол тийгистикке укуктуу (1), колдойт (1),

колдонулбайт (1), колдонулбайт (1), колдоого алынат (1), координациялайт (1), коргойт (3), таанылат (1), корголот (1), көзөмөл жүргүзөт (1), көзөмөлдөйт (1), көмөк көрсөтөт (1), көрсөтүлөт (1), деп табылсын (1), кызмат ордуна бошотулат (1), кызмат өтөшөт (1), маалымат берет (1), максаттарды көздөбөйт (1), максатында карайт (1), мамлекет башчысы, мамлекеттен ажыратылган (1), маселелерин чечет (1), маселени чечет (1), милдети (2), милдеттери (2), милдеттүү эмес (1), белгиленет (1), ыйгарат (2), белгилейт (1), жүзөгө ашырат (1), белгиленет (1), токтотулат (1), окутат (1), органдарынан турат (1), сунуш киргизет (1), сунуштайт (1), сунуштамаларды берет (1), суроо-талапты жиберет (1), сөздөрүн угат (1), таанылат жана кепилденет (1), таанылат жана корголот (1), таанылат (1), тыюу салынат (1), корголот (1), тарбиялайт (2), тартылат (1), тартылбашы керек (1), таянат (1), токтото турат (1), токтотот (1), төрагалык кылат (1), турат (1), түздөн-түз колдонулат (1).

Жогорку статистика даана көрсөтүп тургандай, предикаттардын жыштыгы 1ден 51ге чейин: укуктуу (51), аныкталат» (31), камсыз кылат (25), жүзөгө ашырат (16), саналат (14), макулдук берет (6), чечет (4), чечим кабыл алат (3), түзүлөт (1) түзүлүшү мүмкүн (1) ж.б. Көп предикаттардын жыштыгы сейрек.

Баяндоочтук милдетти көбүнчө этиштер аткарышат, алардын арасында чанда гана атоочтуктар, кыймыл атоочтор, чакчылдар (преамбулада) жолугат.

Зат атоочтор да предикаттык милдет аткарышат: *элдик курултай (1), эркиндиктери (1), укуктары (2), укуктук байланышы (1), даттануу укугу (1), өзгөчө оор кылмыш (1), укугу (1)* ж.б.

Сын атоочтор: *укуктуу, укуксуз, эгемен.*

Мыйзам чыгаруу тексттери расмий-ишкер стилде (ачыктык, тактык, конкреттүүлүк, деталдуулук, бүткөндүк, баяндоонун стереотиптүүлүгү) жазылгандыктан, Конституцияда *жай сүйлөмдөр* арбын, ал эми *татаал (тең жана багыныңкы)* байланыштагы) сүйлөмдөр өтө сейрек кездешет. Чечмелеме сүйлөмдөрдүн катышы белгилүү өлчөмдө.

Конституциянын текстиндеги номендердин жыштыгы анын мазмунунун негизин түзүшү мүмкүн деген божомол менен тексттеги терминдердин жана номендердин статистикасына кайрылуу зарыл.

Демек, текстте жыш жолуккан номендер белгилүү даражада доминанталык милдет аткарат.

Кыргыз саясий картинасындагы референттер, репрезанттар ономазиологиялык жактан алганда лексикалык (сөз маанисинин өнүгүшүнүн ар кыл жолдору), морфологиялык (мүчөлөрдүн жалганышы, кыскартуу), морфосинтаксистик (композиция, эллипсис жана аббревиация), синтаксистик (сөз айкаштары) жана кабыл алуу жолдору аркылуу вербалдашат. Аткаруу бийлигинин функциясы жана укуктары кең болгондуктан, анын терминологиялык системасы да ага жараша өтө көп тармактуу. Анда көп тармактуу экономикалык, юридикалык, аскердик, руханий-маданияттык, администрациялык, дипломатиялык ж.б. терминдер жана номендер жыш.

Конституциянын текстинин референциялык аспекти, грамматикалык, морфологиялык, лексикалык каражаттары расмий-ишкер стилинин касиеттери иликтенди. Ошондой эле текстте коомдун саясий, укук, экономикалык абалы чагылдырылып, ал прескриптивдүү мүнөз алгандыгы каралды. Конституцияда укуктар, милдеттер, субъекттер, объекттер аныкталды, келер чак этиштик предикат аркылуу вербалдаштырылган «кызмат кылуу – мүмкүнчүлүк» модалдуулук чек алкактары орун алгандыгы далилденди. Тексттин курамын публицистикалык, расмий жана саясий тил түзүп, анын мазмунун таасын чагылдырууда нагыз/өздөштүрүлгөн лексемалар, эл аралык жана жаңы терминдер жыш пайдаланылгандыгы аныкталды.

Орус тилиндеги *надзор*, *контроль*, *отчёт* лексемаларын кыргыз тилине которуу бир топ кыйынчылыктарга дуушар кылат. Биздин оюбузча, *надзор* – *көзөмөл*, *контроль* – *текшерүү*, *отчёт* – *эсеп-кысап* деп алынса, терминдердин орус тилиндеги чектери так сакталмак.

Текстте синонимдер которулбаган, туура, же туура эмес которулган жана аныктама термин катары берилген терминдер жолугат.

Синонимдердин катарына булар кирет: *референдум* (бүткүл элдик добуш берүү), *Акыйкатчы* (Омбудсмен), *каторуу* (ротация), *Кыргыз Республикасы* (Кыргызстан).

Которулбай алынган терминдер: *узурпациялоо*, *цензура*, *моралдык*, *контроль*, *референдум*, *аналогия*, *орган*, *администрация*, *дипломатия*, *ранг*, *парламент*, *функция*, *фракция*, *депутат*, *отчет*, *бюджет*, *этнос*, *экспанция*, *агрессия*, *ратификация*, *демонстрация* ж.б.

Туура которулган терминдер: *нормативный* – *ченемдик*, *официальный* – *расмий*, *кесиптик* – *профессиональный*, *проблема* – *көйгөй*, *гарантия* – *кепилдик*, *система* – *тутум*, *структура* – *түзүм*, *состав* – *курам*, *мирный митинг* – *тынч чогулуш*, *уведомление* – *кабарлама*, *пособие* – *жөлөк пул*, *личность* – *инсан*, *третейские суды* – *бейтарап соттор*, *территория* – *аймак*, *государственные награды* *сыйлыктар*, *государственные премии* – *мамлекеттик сыйакеылар*, *указ* – *жарлык*, *распоряжение* – *тескеме*, *амнистия* – *мунапыс* (< манифест), *представление* – *сунуштама*, *надзор* – *көзөмөл*.

Туура эмес которулган терминдер: *интеллектуалдык* (*туурасы* – *интеллектуалдык*), *альтернативдик* (*аскерден тышкары*) (*туурасы* – *альтернативалык*), *деятельность* – *иш* (*туурасы* – *ишмердик*, *административдик/администрациялык-аймактык* (*туурасы* – *администрациялык-аймактык*).

Аныктама термин катары берилген: *Мамлекеттин менчигине өткөрүү* (*улутташтыруу*). Совет доорунда *национализация* – *мамлекеттештирүү* деп алынган. Эгемендик маалында ал термин *улутташтыруу* деп которулган. Биздин оюбузча, Совет доорундагы варианты туура, анткени бул же тиги мүлк мамлекеттин карамагына өтөт. Демек, *мамлекеттин менчигине өткөрүү* – *национализация*. Кыргыз тилинде *улут* (*нация*) термининин «мамлекет» семасы азырынча жок [Караңыз: КТТС, 2019: 679].

Мындай чактарда адабий тилдин стилдик ченемдери сакталбайт, тилдик боштуктар (лакуналар) чет тил лексемалары менен толтурулат, саясий дискурста экономикалык жана финансылык терминдер жыштыктарын жогорулатат,

массалык-маалымат каражаттарында *терминоиддер* (так аныкталбаган атоолор: *эл башы, журт башы, бузукулар, ж.б.*), *прототерминдер* (илимге чейинки элестерди туюнткан лексемалар, элдик терминдер: *падыша, ак падыша, ажсо, атка минер ж.б.*), *предтерминдер* (жаңы түшүнүктөрдү атаган, бирок терминдик талаптарга жооп бербеген убактылуу атайын лексемалар: *прихватизация, кустуризация ж.б.*), *паратерминдер* (өткөөл лексемалар: *тандем* - «эки жактын конкреттүү саясий кырдаалдагы союзу»; *парламентаризм (кыргыз саясий аренасында болгон), чоң жыйырма, чоң сегиз, Азия жолборстору ж.б.*), *псевдотерминдер* (жалган теориялардагы түшүнүктөрдү чагылдырган лексемалар).

Кыргызстанда 1991-жылы орногон демократиялык режимдин улануусу кыргыз тилинин саясий лексикасына, анын ичинде терминологиясына дагы жаңылыктарды алып келерине шек жок.

3. 4. Кыргыз тилиндеги саясий терминдеринин жасалуу жолдору

3.4.1. Лексика-семантикалык жол аркылуу жасалган саясий терминдер

Термин жасоонун жолдору В. П. Даниленконун «Русская терминология» [1977: 141-156], А. В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н. В. Васильевалардын «Общая терминология: Вопросы теории» [2012: 192-224], С. В. Гринев-Гриневичтин «Терминоведение» [2008: 122-179], С. Д. Шеловдун «Очерк теории терминологии: состав, понятийная организация, практические приложения» [2018: 9-198] аттуу эмгектеринде так-даана сыпатталган.

Түркологияда аталган саясий терминдердин жасалуу маселесине Х. А. Дадабаев [1991], М. С. Харланова [1965], М. И. Скворцова [1972], Р. Барлыбаев [1978], А. К. Пирниязова [1986], С. Н. Халилова [1989], Р. Я. Бабаева [2006], Г. Г. Кагарманов [2005], Г. Н. Мухамедьянова [2005], Г. У. Алеева [2009], А. С. Акимова [2013], С. М. Лабазанова [2014], Д. А. Абдувалиева [2016], С. А. Угдыжеков [2000] ж.б. илимпоздор кайрылышкан.

Кыргыз тил илиминде К. Тыныстанов, Х. Карасаев, К. К. Юдахин,

Б. Ө. Орузбаева, А. Б. Исабекова, В. И. Закирова, Т. А. Дүйшеналиева жана Г. А. Абдувалиеванын [2015] эмгектеринде терминдердин, анын ичинде, саясий терминдердин жасалуу жолдору иликтенген.

Биз кыргыз тилиндеги саясий терминдердин жасалуу жолдорун иликтөөдө жана аларды топтоого ажыратууда академик Б. Ө. Орузбаеванын «Кыргыз терминологиясы» [Ф.: Мектеп, 1983. - 168] жана академик С. Ж. Мусаевдин «Кыргыз тилинин котормо сөздүктөрүн түзүүнүн илимий-практикалык негизи» [Б.: 2020. - 20] эмгектериндеги принциптерге таянабыз.

Адатта бул же тиги тилдеги терминдер *семантикалык* (кадыресе сөздүн терминге айланышы, жалпы сөздүн маанисинин кеңейиши, метафора, метонимия, жалпы сөздүн адистеши, лексемалардын система аралык мамилеси, чет тилден лексемаларды жана терминдерди кабыл алуу), *морфологиялык* (суффикс, префикс, префикс-суффикс аркылуу жасалуу, конверсия, фонетика-морфологиялык, кыскартуу – усечение), *синтаксистик*, *морфологиялык-семантикалык* (кураштыруу, эллипс, аббревиация) жолдор аркылуу жасалары баарына маалым.

Жалпы адабий тилдин, анын ичинде термин лексикасынын лексика-семантикалык жол менен жасалышы чабал изилденгени белгилүү. Бул ыкма, биринчиден, сөз жасоо менен байланышта, экинчиден, полисемия кубулушу менен танапташ. Кыйыр маанилер дайыма метафоралык жана метаномиялык жол аркылуу өрүш алып келет.

Термин жасоонун семантикалык жолу аркылуу (метафора, метонимия, синекдоха) жалпы эл пайдаланган тилдеги белгилүү сөздөр терминдешет, маанилерин кеңейтишет, тарытышат (адистешет).

Адатта, семантикалык жол менен жасалган терминдер абдан аз. Бирок алар терминологиянын өзөгүн түзүшөт, деривация жана синтаксистик ыктар аркылуу термин жаратууда маанилүү орунда турушат, тексттерде жыш кездешет, гиперонимдин милдетин аткарышат, термин топторунун аталыштары да болуп саналышат.

Байыркы жана Орто кылымдардагы саясий терминдер семантикалык жол

менен өнүгүп, жаңы семаларга ээ болууда: *ордо, курултай, аманат, ажо, аким, атка минер, баатыр, бай, бек, бий, букара, датка, кан, манап, султан, төрө, чоро* ж.б.

Метафора – адам ойломунун жана тилдин ажырагыс бир бөлүгү. Чындыгында, сөз ичиндеги деривация – семантикалык неологизмдердин жасалуусунда маанилүү орунда турат. Адатта *метафорада* сөздүн семаларынын өнүгүшү 1) форманын, сырткы кебетенин, элес таасирлердин; 2) жайгашкан орундун; 3) кыймыл-аракеттин структурасынын; 4) белгилердин, касиеттердин сапаттары; 5) функциянын окшоштугу боюнча ишке ашат [Новиков, 1982;198; Прхорова, 1996: 40-49; Языкознание: Энциклопедия: 1998: 206 -297]. Метафоранын – өтө татаал жана көп кырдуу кубулуштун түрлөрү Н. Д. Арутюнованын [1978:333-343] жана В. П. Москвиндин [2006:122-154] эмгектеринде ар тараптан терең изилденген.

Метафоралык моделдөөнүн теориясы жана анын конкреттүү түрлөрү тууралуу изилдөөлөр XX кылымдын аягында – XXI кылымдын башында өзгөчө жанданган. Метафоралык моделдөөнүн теориясы биринчи жолу англис тилиндеги изилдөөдө өзөктөнгөн. [Ж. Лакофф, М. Жонсон, 1980]. Аталган теория орус саясий тексттерин изилдеген илимпоздордун (А. Н. Баранов, Ю. Н. Караулов, А. П. Чудинов, Е. И. Шейгал ж.б.) эмгектеринде кенен чагылдырылган жана өнүктүрүлгөн.

Саясий лингвистика боюнча белгилүү илимпоз А. П. Чудинов «Политическая лингвистика» аттуу окуу куралынын «Метафорическая модель и ее компоненты» аттуу бөлүмүндө саясий метафоралардын жаралуу жолдорун иликтейт. Метафоралык моделдердин системасы – бул дүйнөнүн улуттук тилдик картинасынын, улуттук менталдуулуктун маанилүү бөлүгү, ал тийиштүү элдин жана заманбап социалдык-саясий кырдаал менен тыгыз байланышта. *Метафоралык модель* – бул тилди алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде жашап жаткан жана//же жаралып жаткан түшүнүк чөйрөлөрдүн ортолорундагы байланыштын «X – бул Y» формуласы аркылуу ишке ашуу схемасы. Формуланын компоненттеринин арасындагы мамиле түз мааниде эмес (не

отожествление), болгону – окшоштуруу (подобие). Демек, саясий ишмердик согушка метафоралык жактан окшоштурулат. Аталган формулага ылайык бир менталдык чөйрөнүн (башат чөйрөлөрдүн) фреймдер системасы (слоттор, концепттер) башка чөйрөнүн (магнит чөйрөнүн) менталдык системасын моделдөө үчүн негиз катары кызмат кылат. Мындай моделдөөдө магнит чөйрөдө башат чөйрөгө мүнөздүү касиет – коммуникациялык ишмердикте адресаттын эмоциялык-эргтик абалына таасир берүүчү эмотивдик потенциал сакталып кала берет. Метафоралык моделдерди сыпаттоо салтына ылайык анын төмөнкү белгилери мүнөздөлүүгө тийиш. Илимпоз метафораларды 4 топко бөлөт: *антроморфтук, табиятморфтук, социоморфтук жана артефактморфтук* [Чудинов, 2006: 130-140].

Окумуштуу Е. В. Курасова тарабынан жогорку ойлор белгилүү даражада улантылат: 1) «Саясат – Согуш. Экономика – Согуш»; 2) «Саясат – Театр»; 3) «Саясат - Спорт. Экономика – Спорт»; 4) «Саясат - Экономика. Экономика – Саясат»; 5) «Саясат – Медицина. Экономика – Медицина»; 6) «Саясат – Өндүрүш. Экономика – Өндүрүш»; 7) «Саясат – Илим. Экономика – Илим»; 8) «Саясат – Механизм». Илимпоз ар бир моделди топчолорго ажыратат.

1. «Саясат – Согуш. Экономика – Согуш» метафоралык модели.

Согуштук метафора советтик жана постсоветтик мезгилдерде татаал учурларда алдыга чыгып, коомдук-саясий дискурстарда гана өтмө сема алган: *согуш (маалымат согушу, компроматтар согушу), жарылуу, бомба, блокада, диверсия, террор, кармашуу, баталыя, интервенция, детонатор ж.б.*

2. «Саясат – Театр» метафоралык модели: *сцена, спектакль, сценарий, аншлаг, пролог, декорация, бек кеп (маска), актер, цирк, шоу (саясий шоу), шоумен, парад, ж.б.*

3. «Саясат – Спорт. Экономика – Спорт» метафоралык модели: *арбитр, пат (пат абалы), рокировка, допинг, гамбит, офсайд, марафон, тайм-аут ж.б.*

4. «Саясат – Экономика. Экономика – Саясат» метафоралык моделинде экономикалык кубулуштарды чагылдырууда саясий терминдер пайдаланылат: *девальвация, конвертирлөө, дивиденддер, амнистия/мунапыс, маркетинг*

(саясий маркетинг) ж.б.

5. «Саясат – Медицина. Экономика – Медицина» метафоралык модели: *кан куюу, идиш, адреналин, наркоз, пациент, хирург, вирус, донор, коллапс* ж.б.

6. «Саясат – Өндүрүш. Экономика – Өндүрүш» метафоралык модели: *архитектор «адис» – «демилгечи, идеялык жетекчи»; демонтаж «жарак-жабдыктарды ажыратуу» -«коомдук структураны жоюу»* ж.б.

7. «Саясат – Илим. Экономика – Илим» метафоралык модели: *вектор, вертикаль, горизонталь, пирамида, борбор, амплитуда, спектр, вакуум, катализатор, лакмус кагазы, аура, система, парадигма* ж.б.

8. «Саясат – Механизм» артефакттык метафоралык модели: *амортизатор, барометр, буксир, тандем, толкун* ж.б. [Курасова, 2006: 81-102].

Метонимия – полисемиянын негизги типтеринин бири. Бул жол аркылуу да семантикалык неологизмдер жасалат: *Единороссы* «партия» – «партиянын мүчөсү»; *радикалдар* – «чукул аракеттерди жактоочу» – «радикализмдин жактоочусу»; *кызыл* «коммунисттик багыттагы кыймылдардын, уюмдардын жыйындысы» – «ушуларын өкүлдөрү»; *мэрия* – «шаардын аткаруу бийлиги» – «ал жайгашкан имарат»; *глобализм* «башка мамлекеттердин ички саясатына кийлигишүү» – «дүйнөнү бирдиктүү саясий, экономикалык социомаданий система катары жаратуу принциби»; *рынок* «товар жүгүртүү чөйрөсү» – «жогорку чөйрөдөгү эркин баа жана пайданын негизинде өндүрүштү жөнгө салып турган экономикалык мамилелер» ж.б.

Коомдук-саясий чөйрөдөгү семантикалык неологизмдер сөз маанисинин кеңейиши, тарышы жана семантикалык жылышы аркылуу да жаралат. Саясий тилде «уруу > түр» формуласы боюнча семантикалык деривациянын эки түрү – сөз маанисинин кеңейиши жана тарышы ишке ашып турат.

3.4.2. Морфологиялык жол аркылуу жасалган саясий терминдер

3.4.2.1. Саясий терминдердин мүчөлөр аркылуу жасалышы

Морфологиялык жол аркылуу жасалган саясий терминдер мүчө, префикс, конверсия, фонетика-морфологиялык жана кыскаруу ыктары аркылуу ишке ашат:

- чы (- чи, -чу, - чү): *саясатчы, серепчи, шайлоочу, жактоочу, үгүтчү, террорчу, акыйкатчы* ж.б.

- лык (-лик, -лук, -лүк); - дык (-дик, -дук, -дүк); -тык (-тик, -тук, түк): *улуттук, баалуулук, мамлекеттик, жамааттык, авторитардык, революциялык, аң-сезимдик, агенттик, можаритардык, аймактык* ж.б.

- чыл (-чил, -чул, -чүл): *саясатчыл, ойчул, оңчул, солчул, путинчил, бакиевчил* - *акаевчил* ж.б.

- чылык (-чилик, -чулук, -чүлүк): *кызыкчылык, кыргызчылык, уруучулук, мальтузчулук, кутумчулук, путинчилик (путиновицина), бакиевчилик, акаевчилик* ж.б.

- лаш: *замандаш, партиялаш, чектеш, тилектеш, жамаатташ* ж.б.

- кор – гер: *жемкор (коррупционер), илекор, соодагер (саясий соодагер)* ж.б.

- ма (-ме, -мо, -мө): *сунуштама, нускама, тиркеме, буйрутма, башкарма, көрсөтмө* ж.б.

- ым (-им, -ум, -үм): *басым (саясий басым), токтом* ж.б.

- гын/ - кын: *кыргын, качкын, сүргүн, туткун* ж.б.

3.4.2.2. Саясий терминдердин префикс-суффикс аркылуу жасалышы

Кыргыз тилиндеги саясий терминдер бей- префикси аркылуу да жасалат: *бейрасмий, бейтараптык, бейөкмөттүк, бейформалдык.*

Эл аралык маанидеги *ре-, де-, поли-, суб-, нео-* ж.б. префикстери кыргыз тилине көбүнчө которулбайт: *неоклассицизм, полиэтилен, субподрядчы, неонационализм, денацификация, демилитаризация, детерминологизация, ретерминологизация, делимитация, деморкация* ж.б. Айрым учурларда которуулар байкалат: *полифункциональный – көп функциялуу, децентрализация – борбордон ажыратуу, детерминологизация – терминдик касиетин жоготуу* ж.б.

Кыскаруу (усечение) саясий кептин оозеки жана жазма формаларында жолугат: *парт.* – партиялык, *комм.* – коммунисттик, *мамл.* – мамлекеттик, *финанс.* – финансылык, *сов.* – советтик ж.б.

3.4.2.3. Саясий терминдердин конверсия жолу аркылуу жасалышы

Конверсия – морфологиялык жол менен термин жасоонун эң байыркы ыгы.

Сөздөр атайын сөз жасоочу аффикстерсиз эле лексика-грамматикалык ык – *конверсия* аркылуу бир формада бир сөз түркүмүнөн экинчисине өтөт [Ахманова, 1966: 202; Языкознание, 1998: 235; Стариченок, 2008: 256-257]. Ошону менен катар эле конверсияда эки сөздүн ортосундагы семантикалык байланыш үзүлбөйт, туунду сөздүн семалык курамы, валенттүүлүгү жана парадигмасы өзгөрөт.

1. *Кыймыл атооч > зат атооч:*

билдирүү «сообщить» – *билдирүү* «объявление, кулактандыруу, жарыялоо»;

үндөө «агитировать» – *үндөө* «агитация»;

текшерүү «исследовать» – *текшерүү* «исследование»;

жактоо «защищать» – *коргоо* «защита»;

шайлоо «избрать» – *шайлоо* «выборы» ж.б.

2. *Зат атооч > сын атооч:*

жардамчы «помощник» – *жардамчы* «вспомогательный» (жардамчы фонд);

жетекчи «руководитель» – *жетекчи* «руководящий» (жетекчи партия);

эркиндик «свобода» – *эркиндик* «свободный» (эркиндик жылдар);

эгемендик «свобода» – *эгемендик* «свободный» (эгемендик мезгил) ж.б.

3. - *ган атоочтук мүчөсүнүн жардамы аркылуу жасалышы:*

бириккен «кошулган» – *бириккен* «уюмдашкан» (бириккен саясатчылар);

жалданган «нанятый» – *жалданган* «наемный» (жалданган саясатчылар);

тыюу салынган «запрещенный» – *тыюу салынган* «запретный» (тыюу салынган саясий агым) ж.б.

4. – *ма мүчөсүнүн жардамы аркылуу жасалышы:*

жалданма «нанятый» – жалданма «наемный»;

көз карама «не имеющий своего мнения» – көз карама «без политической позиции» (көз карама депутаттар) ж.б.

3.4.3. Синтаксистик жол аркылуу жасалган саясий терминдер

Термин жаратуунун синтаксистик жолу – термин лексикасын жасоонун эң өнүмдүү ыкмасы. Европа тилдериндеги терминдердин 60-95 пайызы аталган ыкма аркылуу жасалат [Гринев-Гриневиц, 2008: 135].

Кыргыз тилинин саясий терминдеринин көпчүлүк бөлүгүн эки же андан ашык компоненттүү терминдер түзөрү бышык. Адатта, компоненттер өз ара багыныңкы байланышта (ыкташуу, таандык, башкаруу) болушат. Биринчиден, татаал конструкцияларда ар бир компонент өз маанисин сактайт, экинчиден, алардын семалары тактыкка умтулат. Биз иштин максатыны ылайык, татаал моделдердин белгилүүлөрүнө гана тактолобуз.

1. Ыкташуу байланышы аркылуу жаралган татаал саясий терминдер.

А) Жалаң атоочтордун айкашынан турган татаал саясий терминдер.

-A+N→N: *саясий кырдаал, саясий экстремизм, саясий тартип, саясий күрөш, мамлекеттик бюджет, демократиялык режим* ж.б. Кыргыз тилинде бул модель боюнча түзүлгөн саясий терминдер арбын.

Аталган модель орус тилинен калькалоо аркылуу кабыл алууда кенири пайдаланылат. *Верховный Совет – Жогорку Кеңеш, Верховный Суд – Жогорку Сот.*

Бул модель азыркы учурда да өз маанисин жогото элек: *Жогорку Кеңеш, Жогорку Сот* ж.б.

- N+N→N: Бул модель боюнча жаралган татаал саясий терминдердин курамындагы компоненттер бир лексикалык бирдикти түзөт. Аталган моделдин тутумундагы терминдер эне тилдин жана чет тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн эсебинен жаралат. Мисалы, *ыйгарым укук, кыямат кайым, аза гүл, жазалуу, кол тийбестик, донор мамлекет, инвестор мамлекет* ж.б.

-A+A+N→N: Мындай моделде түзүлгөн татаал саясий терминдер кыргыз тилинде өтө аз. Адатта алар 3 компоненттен турат: *атуулдук баш ийүүчүлүк, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, массалык маалымат каражаттары, алыскы чет өлкөлөр, жакынкы чет өлкөлөр, өнүгүп келе жаткан өлкөлөр, көп партиялуу система, жалпы элдик шайлоо, эркин экономикалык аймак ж.б.* Жогорудай түзүлүштөгү түзүлүштөгү татаал саясий терминдер көбүнчө которуунун негизинде жаралат.

- N+аралык+N→N: *мамлекеттер аралык байланыштар, мамлекеттер аралык макулдашуулар, эл аралык байкоочу, улуттар аралык диалог, улуттар аралык тил, өкмөттөр аралык конвенциялар ж.б.*

Б) Атоочтор менен этиштердин айкашынан турган татаал саясий терминдер:

- N+V→V: *ички иштерге кийлигишүү, өкүм чыгаруу, чабууга өтүү, мыйзам чыгаруу, кол салуу, каргышка калуу ж.б.*

2.Таандык байланыш жолу аркылуу жаралган татаал саясий терминдер сөздөр: *бийлик бутактары, базар экономикасы, басым көрсөтүү тобу, басма сөз эркиндиги, демократия толкундары ж.б.*

3. Башкаруу байланышы менен уюшулган татаал саясий терминдер: *демократияга багыт алуу, демократияга каршы туруу, саясий системаны колдоо, саясий чечимди жокко чыгаруу, добушту колго салуу, саясаттан алыстатуу, саясий жөнгө салуу, саясий макулдашуудан чыгуу, терроризмди колдоо ж.б.*

Ар кыл тилдердеги иликтөөлөр эки компоненттүү терминдер жалпы терминдердин жарымынан ашык пайызын түзөрүн, эки компоненттүүлөрдүн негизинде үч компоненттүүлөр жараларын далилдеди. Пайыздык катышта төрт, андан соң беш, алты компоненттүүлөр турат. Демейде, татаал конструкцияларда интегралдык компонент түшүнүктүн уруулук (родовой) белгисин туюнтуп, аларды тематикалык топ бириктирет, ал эми дифференциялык компонент түшүнүктүн өзгөчө түрлүк (видовой) белгисин чагылдырат [Гринев-Гриневиц, 2008: 135-146].

3.4.3.1. Саясий терминдердин аббревиация жолу аркылуу жасалышы

Аббревиатура (итал. *abbreviatura* ← лат. *abbrevio* - кыскартам) – баштапкы сөз айкашынын кыскартылган сөздөрүнөн турган же баштапкы татаал сөздүн кыскартылган компоненттеринен куралган зат атооч. Бул тилдик кубулуш 20-кылымда европа тил илиминде түптөлүп, орус аңызында 1917-жылкы Октябрь революциясынан кийин өрүш алган. Орус тилинде аббревиатуранын төмөнкү типтери бар: 1) «инициалдык»; 2) муундук; аралаш.

1-тип төмөнкү түрчөлөрдөн турат: 1) тамгалык, т.а., баштапкы сөз айкашынын биринчи тамгаларынын аталышынан куралат: СССР (эс-эс-эс-эр); КПСС (ка-пэ-эс-эс); 2) тыбыштык, т.а., баштапкы сөз айкашынын биринчи сөздөрүнүн тыбыштарынын куралып, кадыресе сөз катары окулат: жож – жогорку окуу жайы; 3) тамгалык-тыбыштык, т.а., баштапкы сөз айкашынын биринчи сөздөрүнүн тамгаларынын аталыштарынан жана тыбыштарынан куралат: ЦДСА (*цэ-дэ-са*) – *Центральный дом Советской Армии*. 2-тип сөздөрдүн башкы бөлүктөрүнөн, б.а., башкы муундарынан куралат: *совхоз* – *советское хозяйство*, *партком* – *партийный комитет* ж.б. 3-тип аралаш, б. а., сөздөрдүн башкы тамгаларынан, тыбыштарынан турат: *гороно* – *городской отдел народного образования*, *районо* – *районный отдел народного образования* ж.б. 4-тип сөздүн башкы муунунан жана толук сөздөн турат: *запчасти* – *запасные части*. 5-тип башкы сөздүн биринчи бөлүгү менен кийинки компоненттин айкашынан турат: *завкафедрой*, *завотделом* ж.б. 6-тип биринчи сөздүн башкы бөлүгү менен экинчи сөздүн башкы же акыркы (же акыркы гана) бөлүгүнүн айкашынан куралат: *мопед* – *мотоцикл* – *мотоцикл-велосипед* [Языкознание, Энци., М., 1988: 9].

Орус тил илиминде К. А. Левковская, Д. И. Алексеев, Р. И. Могилевский ж.б. тилчилердин бул маселе арналган эмгектери белгилүү. А. Ю. Куткина саясий аббревиатура – экинчи номинациянын баштапкы сөзүнүн же сөз айкашынын жеке элементтеринен турган лексикалык бирдиги жана ал кыскалыгы, ортоктугу, бир маанилүүлүгү менен айырмаланат. Ал – саясий дискурстун ажырагыс бир бөлүгү, - деп эсептейт [Куткина, 2001:3].

Атайын (адистик) лексикада терминдер менен катар номендер жаралып, тийиштүү терминология жана номенклатура калыптанат. Термин түшүнүктү чагылдырса, номен затты туюнтат.

Кыргыз адабий тилинде кыскартылган сөздөр орус тилинин таасиринде жаралды. Ушундан улам алардын жасалуу үлгүлөрү кыргыз тилинде уюткулук милдет аткарып калды [Давлетов, 2010: 350].

А. А. Анапияеванын «Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки неологизмдер» [2015: 152] аттуу монографиясында кыскартылган сөздөр атайын проблема катары каралат [65-71] жана алардан жаралган неологизмдердин сөздүгү берилет [128-150].

Кыргыз тилиндеги саясий терминдердин талаасында аббревиациянын төмөнкү түрлөрү белгилүү.

1. Тамгалык – баштапкы сөз айкашынын биринчи тамгаларынын аталышынан куралат: *КДК* – Кыргызстан демократиялык партиясы, *БСУ* – Бүткүл дүйнөлүк соода уюму ж.б.; 2) тыбыштык – баштапкы сөз айкашынын биринчи сөздөрүнүн тыбыштарынын куралат жана кадыресе сөз катары окулат: *ДАП* – Диалог Евразия платформасы, *КЭР* – Кытай Элдик Республикасы, *КЭДР* – Корея Элдик Демократиялык Республикасы, *ТААС* – Соеттер Союзунун Телеграф Агенствосу; 3) аралаш: *ЮНЕСКО* – *UNESCO* (англ. UNESCO; United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – БУУнун Билим берүү, илим жана маданият маселелери боюнча уюму) ж.б.

2. Сөздөрдүн башкы муундарынан куралат: *Боршайком* – Борбордук шайлоо комиссиясы, *райатком* – райондук аткаруу комитети ж.б.

3. Татаал терминдердин биринчи мууну кыскартылып, кийинки бөлүгү толук жазылат. *Мамкатчы* – мамлекеттик катчы, *Облюстиция* – областтык юстиция, *Соцфонд* – социалдык фонд, *Мамдума* – мамлекеттик дума, *Раймамадминистрация* – райондук мамлекеттик администрация, *Мамагенттик* – мамлекеттик агенттик, *Облгубернатор* – областтык губернатор, *Башпрокурор* – башкы прокурор, *маммүлк* – мамлекеттик мүлк, *мамкомиссия* – мамлекеттик комиссия ж.б. [Апышова, 2016: 187-188].

Кыскасы, саясий аббревиатурага кыскалык, бейтараптык жана бир маанилүүлүк мүнөздүү. Ушул касиеттери аркылуу ал кепти үнөмдөйт, текстти компресстейт [Апышова, Шаимкулова, 2023]. Адатта, алар атайын белгилүү контекстте аныкталат жана публикалык, интернационалдык, идеологиялык белгилери аркылуу өзгөчөлөнөт.

Эгемендүүлүк жылдары жаңы мамлекеттик саясий системанын түзүлүшүн, эл аралык байланыштардын калыптануусун, жаңы көрүнүштөрдү, кубулуштарды чагылдырган саясий терминдердин ичинен кыскартылган терминдердин өз орду бар. Кыскартылган саясий терминдердин арасында баш тамгаларынын кыскартылышынан түзүлгөн саясий терминдер басымдуулук кылат. Алар көбүнчө мамлекеттик бийлик бутактарынын, ведомстволордун, улуттук жана эл аралык уюмдардын аталыштарын билдирген саясий терминдер болуп саналат. Мындай саясий терминдер бүгүнкү күндө массалык маалымат каражаттарында жыш кезигет, басма сөз беттеринен кеңири жолугат.

Кыргыз тилиндеги саясий кептердеги жана тексттердеги бир топ аббревиатуралардын маанилери жалпы карапайым окурмандарга түшүнүксүз болуп, алардын кабылдоосуна терс таасирин тийгизүүдө.

3.4.4. Кабыл алуу жолу аркылуу жасалган саясий терминдер

Ар бир эл тарыхый басып өткөн доорлорунун мезгилдеринде коомдук-тарыхый шартка жараша коомдук-саясий лексиканын тутумунда өзгөрүүлөр болуп турган. Лексикадагы жаңыланууларды 3 топко ажыратууга негиз бар: жалпы алтай; 2) жалпы түрк; 3) өздөштүрүлгөн пласттары.

1. Жалпы алтай терминдери: *байлык*, *кабала* «өмүр бою карыз; толук экономикалык күнкордук»; *төлө*; *хан*.

2. Жалпы түрк терминдери: *акча* «кагаз пул; капитал, каражат»; *байрак*, *башлык*, *баа*, *жер* «өлкө, мамлекет»; *ил//эл* «жер, аймак; мамлекет»; *илче* «элчи», *илчелек//элчилик* «дипломатиялык өкүлчүлүк; анын имараты»; *кеңеш* «совет», *курултай* «съезд; көбүнчө жамааттын, коомдун салтанат чогулуш; мамлекеттердин өкүлдөрүнүн жыйыны», *шайлоо* «депутаттарды,

кызматкерлерди добуш берүү аркылуу тандоо»; *салык*; *суроо* «сурамжылоо»; сүйлөшүүлөр «дипломатиялык акт»; *тилмеч* «котормочу»; *теңге* «монета», *төрө* «чиновник», *жумушчу* «жалданган киши», *буйрук* «приказ».

3. Өздөштүрүлгөн терминдер

1). *Араб тилинен өздөштүрүлгөн терминдер*: *дөөлөт* «мамлекет, держава», *өкмөт* «правительство», *акимият* «бийлик», *саясат* «политика», *дүйнө* «мир», *заман* «мезгил, доор», *жамаат* «коом, топ», *идарэ* «управление», *назарият* «ведомство, министерство», *калк* «население, жители той или иной страны, государства», *раис* «председатель», *секретарь* «катчы», *кайыр* «благотварительность», *мүлк ж.б.*

2). *Парсы тилинен өздөштүрүлгөн терминдер*: *шаар* «эл жыш жашаган жер; администрациялык, маданий борбор); *парман* «приказ, указ, повеление», *базар* «соода жайы», *кагаз* «расмий кат, документ», *зындан* «абак, караңгы жер», *кызматкер*, *өнөр* «профессия», *зыян* «ущерб», *чара* «бир максатты ишке ащырчуу кыймыл-аракет же каражат», *дос(т)* «жолдош, коргоочу», *душман* «враг», *максат* «цель», *устакана* «мастерская» ж.б.

3). *Орус тилинен өздөштүрүлгөн терминдер*: *дума* «борбордук жана жергиликтүү башкаруу органдарынын аты», *округ* «мамлекеттин администрациялык-саясий милдет аткарган бир бөлүгү, администрациялык округ, шайлоо округу», *район* «администрациялык-аймактык бирдик», *ведомство* «мамлекеттик башкаруунун бир тармагы», *совет* «шайлоо же дайындоо жолу түзүлгөн мамлекеттик органдардын аты», *закон* «мыйзам», *грамота* «сый барак», *граждан* «жаран», *доклад* «оозеки же жазуу түрүндөгү расмий кабар», *отставка* «өз каалоосу менен, ишеничтен чыкканы үчүн же мамлекет башчысы алмашкандан улам кызматтан кетүү», *листовка* «агитациялык-саясий же маалымат мүнөзүндөгү баракча», *буйрук* «аткаруу үчүн берилген буюртма» ж.б.

4). *Француз тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер*: *министр* «министрликтин башчысы», *премьер-министр* «өкмөт башчысы», *мэр*

«муниципалитеттин башчысы», *дипломатия* «өкмөттүн мамлекеттин тышкы, эл аралык саясатын аткаруу боюнча ишмердиги», *реформа* «мамлекеттин негизине таасир этпеген саясий өзгөрүү», *партия* «бул же тиги таптын, социалдык катмардын кызыкчылыктарын жактаган саясий уюм», *бюджет* «мамлекеттин, уюмдун белгилүү мөөнөттөгү киреше-чыгаша эсеби», *блок* «мамлекеттердин, партиялардын уюмдардын бирикмеси», *арбитраж* «мамлекеттердин жана жеке ишкерлердин, партиялардын ортолорундагы талаш-тартыштарды чечүүчү орган», *бюрократ* «бюрократиянын өкүлү, чиновник», *бюллетень* «расмий кыска кабар; жашыруун добуш берүү кагазы», *комитет* «ишти жетектөөчү шайланма орган», *компания* «белгилүү бир мезгилде өтүүчү коомдук-саясий иш», *революция* «коомдук-экономикадык чөйрөдөгү кескин өзгөрүш; элдик//мандалак революциясы», *коммюнике* «мамлекеттик расмий билдирүү», *дебат* «жарыш сөз, ой бөлүшүү» ж.б.

5). *Грек тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер*: *автономия* «өзүн өзү башкаруу», *демократия* «эл – бийликтин булагы принцибин тутунган саясий түзүлүш», *гимн* «мамлекеттин биримдигинин символу катары кабыл алынган салтанаттуу ыр»; *базис* «коомдун экономикалык түзүлүшү», *демография* «эл жөнүндөгү илим», *монополия* «мамлекеттин ишмердигиндеги өзгөчө укук», *амнистия* «жазадан бошотуу», *кризис* «саясаттагы кескин абал», *символ* «түшүнүктүн шарттуу белгиси», *система* «коомдук түзүлүш», *идеология* «идеялар системасы», *демократ* «демократияны жактоочу; демократиялык партиянын мүчөсү»,

5) *Латын тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер*: *консул* «мамлекеттин башка өлкөнүн кайсы бир шаардагы туруктуу өкүлү»; *депутат* «шайланма өкүл, мамлекеттин шайланма мекемесинин мүчөсү»; *декларация* «мамлекеттин атынан кандайдыр бир принциптерди расмий жарыялоо; ошолор чагылдырылган документ»; *референдум* «мамлекеттин маанилүү маселеси боюнча жалпы элдик добуш берүү»; «*вето*» көпчүлүк тарабынан кабыл алынган мыйзам долбооруна мамлекет башчысынын кол коюудан баш тартышы»; *мандат* «өкүлдүн бул же тиги ыйгарым укуктарын күбөлөндүргөн документ»;

канцелярия «мекеменин иш кагаздарын жүргүзгөн бөлүмү; ошол бөлүм ээлеген жай»; коалиция «жалпы максатты көздөгөн мамлекеттердин (партиялардын) бирикмеси, макулдашуусу».

7). Немис тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер: парламент — «мыйзам чыгаруучу жогорку мамлекеттик чогулуш»; саммит «мамлекет башчыларынын эл аралык маанилүү маселерди жогорку деңгээлдеги чечүүчү жолугушуусу»; муниципалитет «жергиликтүү өзүн-өзү башкаруучу орган»; диктат «эл аралык укукта: бир мамлекеттин экинчи мамлекетке укук ченемдерине сыйбаган келишимдерди таңуулоо»; күчтүү жактын алсыз тарапка өз шарттарын таңуулоо»; лозунг «жетектөөчү идеяны кыска формада туюнтуу»; путч «кутумчулардын чакан тобу тарабынан ишке ашкан мамлекеттик төңкөрүш; ушул максатты көздөгөн аракет»; парламентаризм «баш мыйзамга ылайык парламенттин жетектөөчү ролун тааныган саясий система», курс «саясаттагы багыт», штаб «жалпысынан, бир нерсени жетектөөчү орган»; тенденция «көз караштардагы багыт»; приоритет «өктөм маани».

8). Англис тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер: регион «өлкөнүн бир бөлүгү»; спикер «парламенттин төрагасы»; капитализм «өндүрүш каражаттары ишкерлер классына таандык коом»; капитал «кожоюнга кошумча нарк алып келген нарк»; бойкот «мамлекетти колдобогон саясий, экономикалык күрөштүн ыгы»; блокада «кандайдыр бир мамлекетке басым көрсөтүү максатында аны изиоляцияда кармоого багытталган иш-чаралар системасы»; инаугурация «мамлекет башчыны расмий (салтанаттуу) кызматка коюу»; импичмент «парламент тарабынан мамлекеттин жогорку кызмат адамдарын сот жообуна тартуу»; инфляция «товар жүгүртүүнүн талабынан ашык чыгарышынан улам кагаз акчаларынын баасын жоготуусу»; импорт «капиталдын өлкөгө кириши; чет өлкөдөн товар алып келүү»; экспорт «капиталды чет өлкөдө жайгаштыруу; чет өлкөдөн товар алып келүү»; бизнес «пайда алып келген экономикалык ишкердик».

9). Италий тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер: валюта

«бөлөк мамлекеттин акча бирдиги; акча бирдигинин түрү: алтын, күмүш, кагаз»; *газет* «күндөлүк кабарларды чагылдырган басылма»; *мемориал* «кимдир бирөөнүн элесине арналган архитектуралык курулма».

10). *Поляк тилинен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн терминдер*: *регламент* «отурумдун өткөрүүнүн тартиби»; *ратуша* «өзүн-өзү башкаруу органы»; *герб* «мамлекеттин, шаардын тууларда, монеталарда, мөөрлөрдө ж.б.-ларда чагылдырылган өзгөчө белгиси»; *аренда* «башка бирөөнүн мүлкүн убактылуу пайдалана алуу».

Кыскасы, саясий терминдер кыргыз тилине араб, парсы жана орус тилдеринен түз кирсе, француз, грек, латын, немис, англис, италий, поляк тилдеринен орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн.

Терминдерди кабыл алуу кабыл алуучу тилдин негиздерин бузбайт, бирок бул процесске ашкере кызыгуу жыйынтыгында терс таасирин тийгизет. Кабыл алуунун *экстралингвистикалык* (маданий таасир; мамлекеттердин оозеки жана жазуу контакттары; булак тилдин авторитети; социалдык катмардын чет маданиятка кызыгуусу) жана *лингвистикалык* (эне тилде жаңы түшүнүктү туюнтуучу лексеманын жоктугу; сыпаттама туюнтманын ордуна кабыл алынган бир сөздү пайдалануу; эне тилдеги омонимияны, полисемияны четтетүү; тийиштүү маанини деталдаштыруу; эне тилдеги терминдерден туунду терминдерди жасай албастык) себептери бар.

Адатта кабыл алынган материалдардын мүнөзүнө негизделген классификация бир топ маанилүү. Кабыл алуунун биринчи түрү – *материалдык кабыл алуу* үч бөлүктөн турат: *лексикалык* (форма, маани кабыл алынат); *формалык* (жаңы мааниге ээ форма гана кабыл алынат); *морфологиялык* (уңгу же сөз жасоочу морфема кабыл алынат).

Кабыл алуунун экинчи түрү *калькалоодо* лексикалык бирдиктин материалдык формасы кабыл алынбайт, болгону анын структурасы же мааниси кабыл алынат. Бул түр төмөнкүдөй үч бөлүкчөдөн турат: *сөз жасоочу* (чет сөздүн структурасы кабыл алынат); *фразеологиялык* (чет сөз айкашы сөзмө-сөз

каторулат); *семантикалык* (эне тилдин сөзүндө кошумча маани жаралат).

Кабыл алуунун мындан башка да *гибриддик* (материалдын бир бөлүгү кабыл алынып, экинчи бөлүгү калькаланат: *теле* (лат.) + *видение* (vision); *жарым-жартылай кабыл алуу* (бир бөлүк кабыл алынат, экинчи бөлүк эне тилден алынат: *монтаж* (фр.) + *чы*; *политический режим* – *саясий режим*) түрлөрү белгилүү.

Кыргыз тилинин саясий лексикасында *калькалоо* ыкмасынын дээрлик бардык түрлөрү кездешет. Булар: *толук калькалар*: *государственный язык* – *мамлекеттик тил*, *внешняя политика* – *тышкы саясат*, *внутренняя политика* – *ички саясат* ж.б.; *жарым жартылай* же *толук эмес калькалар*: *демократический строй* – *демократиялык түзүлүш*, *аграрная политика* – *агрардык саясат* ж.б.; *семантикалык калькалар*: *источник* – *булак*, *развитие* – *өнүгүү*, ж.б.

Транскрипция (лат. transkriptio; сөзмө-сөз кайрадан жазуу) – чет тил сөздөрүн алардын айтылыштырын эсепке алуу менен улуттук алфавит аркылуу жазуу. Адатта *транскрипция* бир тилдеги графемаларды жана графикалык айкалыштырды экинчи тилдеги адекваттуу бирдиктер менен берет [Куткина, 2011, 19]. Ошол эле маалда *транслитерациядан* айырмаланып, графемалар менен графикалык айкалыштырдын ар бир тилдеги айтылыштары четте калбайт [Лин.ЭС, 1998: 518]. Мисалдар: *Бредли/Брадли*, *абсурдист*, *скейтбординг*, *боулинг*, *тренинг*, *бодибилдинг*, *шоу*, *шейпинг*, *картинг* ж.б.

Транслитерация (лат. trans – аркылуу, littera – тамга) – бир графикалык системада жазылган тексттерди жана сөздөрдү башка графикалык системада тамгалап берүү [Лин.ЭС, 1998: 518-519]. Мисалы: *мэр*, *имидж*, *брэнд* (*англис*), *гидальго*, *коррида*, *тореро* (*испан*), *аул*, *кишлак*, *сакля*, *ашуг*, *саз* (*орус тилине кирген*) [Абдиев, Котормо илимине киришүү, Бишкек, 2022: 89].

III баптын жыйынтыктары

1. Кыргыз саясий терминологиясы жана лексикасы VI-X кылымдардагы алгачкы феодалдык мамлекеттерде – [Түрк (552-744), Батыш түрк (603-704), Түргөш (704-766) жана Карлук (756-940)] каганаттарында калыптана баштап, Каракандар доорунда (840-1212) нормага салынып, кадыресе заманбап түс алган.

2. Кыргыз каганатыда (V-XIII к.) жогорку бийлик ээси (*ажо, каган*) саясий жана аскердик маселелерди чечип, өкмөт 7 вазирден, мамлекеттик кеңеш да 7 вазирден турган. *Каган* – эл тарабынан шайлаган. *Каган* согуш маалында армияны жетектеген, *жогорку жрең* жогорку соттун милдетин аткарган. *Улук, кичик каган* – бийлик өкүлдөрү, *бойла* «өкүм бекитүүчү», *йарган* «буйрук аткаруучу», *саңундар* (генералдар) «аскер башкаруучулар». Администрация 3 *тутуктан* куралган, чоң уруктук топторду элтеберлер бийлеген. Башкаруу аппаратынын кызматкерлери: *ябгу, шад, тегин, элтебер, тутук, тархан, буюрук*.

3. *Ажо* бийлик өзөгүн түзсө, *вазирлер, элтеберлер* бийлик концептинин борборунда турушкан. *Иналдар* менен *чорлор* бийлик айлампасын толукташкан.

4. *Каракандар каганатында* (840-1212) бийлик концептинин борборун төмөнкүлөр түзгөн: *улуг хажиб (таяну)* (канга баш ийген даражадагы чин) – кан бийлигинин таянычтары. *Вазир (югрушка), бей, тархан, текин*. Жан-жака белде *раис, ак/көкчүн сакал, чубан, иликхан, муширф, имга, бек*.

5. Кыргызстан Монгол мамлекеттеринин (XII-XIV кылымдын биринчи жарымы) курамында турганда төмөнкү саясий тезаурус пайдаланылган: 1) *кан, амир ал-умар*; 2) *нойон, тархан, яргу, ясылык, тамгажы, баи кам, боорчу, мухали, наая, усбеги, дафтары, везир, аталык*; 3) *даруга, ишик ага, йатишбеги, тавачи, даруга, хан, бий* (кыргыз башкаруучуларынын титулдары, наамдары), *аталык, кашка, чоң/ордолуу бай, сопи*. 1 – өзөк, 2- борбор, 3) жан-жака бел.

6. *Кокон хандыгында* (1709-1876) чексиз бийлик ээси кан администрациялык, соттук жана финансылык кызматкерлерди дайындаган. Бийлик концептинин өзөгүн *кушбеги, датка, аталык//серкер*) *кансадбаши, парваначи, миңбаши, кушбеги, шейх-уль-ислам, кази-калян, кази-аскар, (мехтер //зекетчи, дастарханчи*; борборун *расылчы, раис, кушбеги, хаким; хаким, бек, аталык,*

датка, раис, корбашы, серкер, мирапбашы, казы; жан-жака белин арык аксакал, миршап, мырза ж.б. түзгөн. Манапчылык башкаруу системасы: манап, бий, чоң манап, чала/майда/чолок/жакыр манап.

7. Кыргызстандын Орус империясынын курамында (XIX кылымдын экинчи жарымынан – 1917-жылга чейин) Туркестан крайындагы башкаруу системасындагы өзөк: *башкы (генерал-губернатор, канцелярия, чиновниктер аппараты), аскер губернатору, орус армиясынын полковниги, болуштук съезд;* борбор: *датка, бек; чоң бий;* жан-жака бел: *айылдык жыйын, айылдык старшина, аксакал, арык аксакалы, молдо, казы, атка минер.*

8. Кыргызстан Монгол мамлекеттеринин (XII-XX кылымдын биринчи жарымы) курамында турганда саясий тезаурус араб, иран, кыргыз лексикасынан куралып, жогорку лексика-семантикалык топтун өзөгүн, борборун жана жан-жака белин толук вербалдаштырган.

9. Кыргызстан Орус империясына күнкор болгон чакта (XIX кылымдын экинчи жарымынан – 1917-жылга чейин) мурунку саясий терминология империянын саясий, экономикалык жана социалдык башкаруусунун лексика-семантикалык тобуна орун бошоткон.

10. Улуу Октябрь революциясынан (октябрь, 1917-ж.) – эгемендикке чейин (31.08.1991) кыргыз тилинин саясий тезаурусу коммунисттик идеологиянын алкагында күн кечирген.

11. Кыргыз Республикасынын жогорку саясий бийлик субъекттеринин жана объекттеринин номинацияларын семантикаларын иликтөө саясий тезаурусту кураган үч жүздөй лексикалык бирдиктер бар экендигин даана көрсөттү. Бул жаатта жүргүзүлгөн тарыхый-этимологиялык жана семантикалык анализ терминдердин чыгыш тегин, полисеманттык касиетин, семантикалык градациясын, синонимдик катарын далилдеди, мамлекеттик символдорунун (туу, герб, гимн) семантикасы да ачылды.

12. Кыргыз тилиндеги мамлекеттик бийлик терминологиясы, лексикасы жана номендери Кыргыз Республикасынын жаңы Конституциянын негизинде

(05.05.2021) лексика-семантикалык топторго бөлүнүп, лингвистикалык жактан иликтенди.

13. Кыргыз тилиндеги саясий терминдердин лексика-семантикалык, морфологиялык-синтаксистик, синтаксистик жана кабыл алуу жолдору аркылуу жасалары каралды. Кыргыз тилинин саясий терминологиясы заман агымына жараша жаңы жолдор, терминдер жана терминоиддер менен баюуда экендиги аныкталды.

КОРУТУНДУ

1. Изилдөөнүн теориялык концепциясын тилдин лексикалык системасындагы сөздөрдү алар туюнткан предметтердин жана кубулуштардын өздөрүнүн классификацияларына жараша айрым-айрым топторго (тематикалык топ – ТТ; лексика-семантикалык топ – ЛСТ; лексика-семантикалык талаа – ЛСТ) ажыратуу принциби түздү.

Кыргыз элинин *саясий ойлому* байыркы доорлордо жаралып, төмөнкү этаптарды басып өткөн: 1) байыркы доор; 2) Орхон-Эне-Сай доору (VI-IX); 3) орто доор (X-XII); 4) монгол доору (XIII-XVIII); аралаш доор (XIX-XX); Совет доору (1917-1991); эгемен доор (1991-жылдан). Кыргыз элинин коомдук-саясий, философиялык-этикалык жана маданий ойлору Орхон-Эне-Сай эстеликтеринен баштап, орто кылымдардагы адабий-тарыхый эстеликтерде, фольклордук чыгармаларда чагылдырылган. Кыргыз элинин XIX кылымдын 2-жарымында Россия Империясынын курамына өтүшү анын коомдук-саясий ойлорун өзгөрткөн, кылым аягында Империядагы коомдук-саясий абалдын курчушу кыргыз элинин саясий аң-сезимин ойготуп, алардын боштондукка чыгуу аракеттерин шарттаган. 1917-жылкы Октябрь революциясы социалисттик аң-сезимди калыптандырып, революциячыл-коммунисттик идеологияны орноткон. Кыргыз эли эгемендикке жетишкен соң (1991) капиталисттик жолго түшүп, ага жараша саясий аң-сезим да өзгөрдү.

2. Кыргыз тилинин *саясий терминологиясы жана лексикасы* VI-X кылымдардагы алгачкы феодалдык каганаттарда калыптана баштап, Кыргыз

каганатыда (V-XIII к.) саясий, экономикалык жана социалдык чөйрөлөрдү толук туюнтууга жетишкен. Каракандар каганатында (840-1212) саясий терминдер нормага салынып, кадыресе саясий терминология түзүлгөн. Жусуп Баласагын (1017-1070) менен М. Кашгаринин эмгектеринде катталган бир топ саясий терминдер лексиканын бул тобунун бай экендигинен кабар берет. Кыргызстан Монгол мамлекеттеринин (XII-XX кылымдын биринчи жарымы) курамында турганда, саясий тезаурус араб, иран, кыргыз лексикалык бирдиктеринен куралып, жогорку лексика-семантикалык топтун өзөгүн, борборун жана жака белин толук вербалдаштырган. Кокон хандыгы маалында (1709-1876) саясий терминологиянын өзөк, борбор жана жака белин иран, кыргыз лексикалык бирдиктери чагылдырган. Кыргызстан Орус империясына күнкор болгон чакта (XIX кылымдын экинчи жарымынан – 1917-жылга чейин) мурунку саясий терминологиянын бир бөлүгү империянын саясий, экономикалык жана социалдык башкаруусунун лексика-семантикалык тобуна орун бошоткон. Жогорку саясий бийлик субъекттеринин жана объекттеринин номинацияларынын семантикаларын иликтөө саясий тезаурусту кураган үч жүздөй лексикалык бирдик бар экендигин даана көрсөттү. Бул жаатта жүргүзүлгөн тарыхый-этимологиялык жана семантикалык анализдер терминдердин чыгыш тегин, полисеманттык касиетин, семантикалык градациясын, синонимдик катарын, алардын иретке салынгандыгын жана системалуулугун ж.б. касиеттерин аныктады.

3. Коомдук-саясий шарт кескин өзгөргөндө, саясий терминдердин лексика-семантикалык топторунда кескин трансформация жүрсө, ага жараша өзөк, борбор жана жака белдерде өзгөрүүлөр байкалат.

Мамлекеттик башкаруу системасын чагылдырган терминдердин лексика-семантикалык тобунда жогорку бийликти – *өзөк*, андан ортоңку – бийлик баскычын борбордук бөлүк, ал эми *төмөнкү* даражаларды (титулдарды, наамдарды) жан-жака бели түзөт.

Коомдук-саясий тезауруста өтө маанилүү лексика-семантикалык блоктор бар: мамлекет – *мамлекеттик бийлик, мамлекеттик түзүлүш, мыйзам чыгаруу,*

аткаруу, саясий-администрациялык бөлүштүрүү; титулдар, наамдар; саясат жана идеология – коомдук-саясий ишмердик, тышкы саясат ж.б.; коом – социалдык абал, экономика-каржылык кудурет, дин, чарба проблемалары ж.б.

4. Кыргыз тилинин саясий терминологиясы жалпы лингвистикалык постулаттардын негизинде жаралган мыйзамдардын алкагында өнүгүп отурган: ал ар бир этапта синхрониянын мыйзамдарына ылайык терминдер парадигматикалык байланыштарын жоготпой, өзөк, борбор жана жака бел өз ара карым-катнашын үзгөн эмес; диахронияда терминдердин семалары байып же жардыланып, өзөк, борбор жана жан-жака белде элементтердин секириктери жүрүп турган. Атап, айтсак, Кыргыз каганатыда (V-XIII к.): каган (улук, кичик каган), ажсо, бойла, йарган, саңун тутук, элтебер, ябгу, шад, тегин, тархан, буюрук, инал, чор; Каракандар каганатында (840-1212): улуг хажиб (таяну), вазир (югрушка), бег, тархан, текин, раис, ак/ көкчүн сакал, чубан, иликхан, муширф, имга, бек; Кыргызстан Монгол мамлекеттеринин (XII-XIV кылымдын биринчи жарымы) курамында: кан, амир ал-умар, нойон, тархан, яргу, ясылык, тамгажы, баш кам, боорчу, мухали, наая, усбеги, дафтары, везир, аталык, даруга, ишик ага, йатишбеги, тавачи, даруга, хан, бий (кыргыз башкаруучуларынын титулдары, наамдары), аталык, кашка, чоң/ордолуу бай, сопи; Кокон хандыгында (1709-1876): өзөгүн датка, аталык//серкер) кансадбаши, парваначи, миңбашы, кушбеги, шейх-уль-ислам, кази-калян, кази-аскар, (мехтер//зекетчи, дастарханчи; борборун расылчы, раис, аким; хаким, бек, аталык, датка, раис, корбашы, серкер, миранбашы, казы, жан-жака белин арык аксакал, миришан, мырза, манап, бий, чоң манап, чала/майда/чолок/жакыр манап; Кыргызстандын Орус империясынын курамында (XIX кылымдын экинчи жарымынан – 1917- жылга чейин): башкы (генерал-губернатор, канцелярия, чиновниктер аппараты), аскер губернатору, орус армиясынын полковниги, болуштук съезд, ортоңку датка, бек; жан-жака бел чоң бий, айылдык жыйын, айылдык старишина, аксакал, арык-аксакалы, молдо, казы, атка минер.

5. Эгемендик жылдары кыргыз тилинин саясий терминдери коомдогу саясий көрүнүштөрдү белгилүү даражада так чагылдырууда.

Негизги лексика-семантикалык топтун саясий-экономикалык жана укуктук терминологиялык системасы КРдин Президентинин – мамлекет башчысынын, аткаруу бийлигинин, мыйзам чыгаруу жана сот бийликтеринин семантикалык-функциялык талаасын туюндурат.

Кыргыз ССРинин жана Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамдарында, «Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө» «Кыргыз Республикасынын Конституциялык Мыйзамы» (2021) жана «2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасында» жаңы саясий тезаурус тийиштүү реалияларды толук туюнтууда.

Изилдөөлөр мамлекеттик башкаруу процессинде саясий дискурс социалдык-экономикалык (экономикалык система, мамлекеттик жана жеке менчик, базар экономикасы), укуктук (сот акыйкаттыгы, прокурордук көзөмөл, мыйзамдуулук, тең укуктуулук ж.б.), аскердик-согуштук, философиялык жана көркөм-эстетикалык дискурстар менен белгилүү даражада байланышта болорун да бир ирет далилдеди. Саясий документтердеги саясий тезаурус (лексика, номен, термин, терминоид ж.б.) аткаруу процессинде өзгөрүүгө учурашы, же башка термин менен алмаштырылышы, же пайдалануудан толук чыгып калышы мүмкүн.

Администрациялык укук терминологиясы үч топтон куралат: 1) жактарды милдети боюнча расмий туюнткан терминдер: *губернатор, администрация башчысы, мэр, мамлекеттик кызматкер* ж.б.; 2) аткаруу бийлик органдарын билдирген терминдер: *администрация, департамент, коллегия* ж.б.; 3) администрациялык бийликтин мамлекеттик документтерин, тескемелерди вербалдаштырган терминоиддер: *устав, акт, мыйзам, буйрук* ж.б. Аткаруу бийлигинин майда структураларын билдирген терминдер: *башкармалык, коллегия, комитет, ведомство, департамент, аппарат*.

Кыргызстанда 1991-жылы орногон демократиялык режимдин улануусу кыргыз тилинин саясий лексикасына, анын ичинде терминологиясына дагы жаңылыктарды алып келишине шек жок.

Кыргыз тилиндеги саясий терминдер лексика-семантикалык (метафоралык моделдер, метонимия), морфологиялык (аббревиация, суффикстер, префикс-суффикс, конверсия), морфологиялык-синтаксистик, синтаксистик жана кабыл алуу жолдору жасалат. Кыргыз тилинин саясий терминологиясы заман агымына жараша жаңы жолдор, терминдер жана терминоиддер менен баюуда.

6. Саясий реалия өзгөргөндө бийлик ээлери өздөрүн орундарын сактап калуу, саясий жүздөрүн каралатпоо максатында көпчүлүккө жагуу, өздөрүнүн программаларынын артыкчылыктарын көрсөтүү, коомдук аң-сезимди манипуляциялоо, элдин кызыкчылыктарын көздөгөн саясий, социалдык-экономикалык инновациялык реформаларды жүзөгө ашырууга аракеттенишет. Мындай чактарда адабий тилдин стилдик ченемдери сакталбайт, тилдик боштуктар (лакуналар) чет тил лексемалары менен толтурулат, саясий дискурста экономикалык жана финансылык терминдер жыштыктарын жогорулатат, массалык-маалымат каражаттарында *терминоиддер* (так аныкталбаган атоолор: *эл башы, журт башы, бузукулар, ж.б.*), *прототерминдер* (илимге чейинки элестерди туюнткан лексемалар, элдик терминдер: *падыша, ак падыша, ажсо, атка минер ж.б.*), *предтерминдер* (жаңы түшүнүктөрдү атаган, бирок терминдик талаптарга жооп бербеген убактылуу атайын лексемалар: *прихватизация, кустуризация ж.б.*), *паратерминдер* (өткөөл лексемалар: *тандем* - «эки жактын конкреттүү саясий кырдаалдагы союзу»; *парламентаризм* (кыргыз саясий аренасында болгон), *чоң жыйырма, чоң сегиз, Азия жолборстору ж.б.*), *псевдотерминдер* (жалган теориялардагы түшүнүктөрдү чагылдырган лексемалар) басымдуулук кылат.

XX кылымдын экинчи жарымында гана лингвистика менен саясат таануунун кесилишинде саясий лингвистика өз алдынча илимий багыт катары калыптанды, ошону менен бирге эле заманбап саясий лингвистиканын өзүнө тийиштүү түшүнүк аппараты жана терминологиясы, бирдиктүү теориялык базасы, методологиясы түптөлө баштады.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абдувалиева, Г. А. Азыркы кыргыз тилинин саясий лексикасынын калыптануусу жана өнүгүүсү (түрк тили менен салыштырма планда) [Текст]: филология илим. канд. ... дис. автореф. / Г. А. Абдувалиева, – Бишкек, 2015. – 24 б.
2. Абдувалиева, Д. А. Общественно-политическая лексика в исторических произведениях Алишера Навои [Текст] / Д. А. Абдувалиева // Вестн. Челябин. гос. ун-та. – 2016. – № 13 (395). – С. 7–15.
3. Абдыкадырова, С. Р. Номинанты межкультурных концептов в тексте "БАБУР-НАМЕ"» [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / С. Р. Абдыкадырова. Бишкек, 2022. – 245 с.
4. Авербух, К. Я. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты [Текст] / К. Я. Авербух // Вопр. языкознания. – 1986. – № 6. – С. 38–49.
5. Азыркы кыргыз адабий тили [Текст]: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, тексттаануу, лингвистика / түз. Б. Орузбаева. – Бишкек: Аврасия Пресс, 2009. – 704 б.
6. Айтбайұлы, Ө. Основы казахской терминологии [Текст] / Ө. Айтбайұлы. – Алматы: Изд-во Абзал-Ай, 2014. – 384 с.
7. Акунов, А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2021) [Текст] / А. Акунов. – Бишкек: Калем бас., 2021. – 1040 б.
8. Акунов, А. Адам укуктары, демократия, бийлик [Текст]: энцикл. сөздүк / А. Акунов, Г. С. Мамбеталиева. – Бишкек: Maxprint, 2015. – 496 б.
9. Алеева, Г. У. Общественно-политическая лексика татарского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. У. Алеева. – Казань, 2009. – 28 с.
10. Алексеева, Л. М. Медицинский дискурс [Текст]: теорет. основы и принципы анализа / Л. М. Алексеева, С. Л. Мишланова. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2002. – 200 с.
11. Анапияева, А. А. Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки неологизмдер [Текст] / А. А. Анапияева. – Каракол: [б-сыз], 2015. – 152 б.

12. Аристов, А. А. Усуны и кыргызы или кара кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии [Текст] / Н. А. Аристов; отв. ред. В. М. Плоских. – Бишкек: Илим, 2001. – 582 с.
13. Аристов, Н. А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен [Текст] / Н. А. Аристов; отв. ред. В. М. Плоских. – Бишкек: Илим, 2003. – 460 с.
14. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 607 с.
15. Бабаев, Р. Я. Общественно-политическая лексика азербайджанского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Р. Я. Бабаев. – Махачкала, 2006. – 167 с.
16. Бабур, З. М. Бабур-наме [Текст]: зап. Бабура / З. М. Бабур; пер. М. А. Салье; общ. ред. и дораб. С. А. Азимджановой. – Ташкент: Глав. ред. энцикл., 1993. – 464 с.
17. Бактыгулов, Ж. С. История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней [Текст] / Ж. С. Бактыгулов, Ж. К. Момбекова. – Бишкек: Кыргызстан, 2001. – 344 с.
18. Баранов, А. Н. Политический дискурс: методы анализа тематической структуры и метафорики [Текст] / А. Н. Баранов, О. В. Михайлова, Г. А. Сатаров. – М.: Фонд ИНДЕМ, 2004. – 94 с.
19. Баранов, А. Н. Русская политическая метафора (материалы к словарю) [Текст] / А. Н. Баранов, Ю. Н. Караулов. – М.: Просвещение, 1991. – 184 с.
20. Барихин, А. Б. Большая юридическая энциклопедия [Текст] / А. Б. Барихин. – М.: Кн. мир, 2010. – 960 с.
21. Барлыбаева, Р. Общественно-политическая лексика в современном казахском языке [Текст] / Р. Барлыбаева. – Алматы: Мектеп, 1978. – 144 с. – (На каз. яз.)
22. Бартольд, В. В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана [Текст] / В. В. Бартольд. – Бишкек: Шам, 1996. – 608 с.

23. Батманов, И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности [Текст] / И. А. Батманов. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1959. – 218 с.
24. Батманов, И. А. Современная и древняя Енисейка [Текст] / И. А. Батманов, З. Б. Арагачи К. Ф. Бабушкин. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1962. – 350 с.
25. Бачаева, С. Е. Общественно-политическая лексика современных монгольских языков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / С. Е. Бачаева. – Элиста, 2004. – 220 с.
26. Бейбутова, Р. А. Стратификация киргизской военной лексики досоветского периода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. А. Бейбутова. – М., 1988. – 22 с.
27. Бектаев, К. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь [Текст] / К. Бектаев. – Алматы: Казах. проект, 1995. – 705 с.
28. Бельчиков, Ю. А. Общественно-политическая лексика В. Г. Белинского [Текст] / Ю. А. Бельчиков. – М.: Учпедгиз, 1962. – 132 с.
29. Бернштам, А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана [Текст] / А. Н. Бернштам. – Бишкек: Айбек, 1997. – Т. 1. – 560 с.
30. Бернштам, А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана [Текст] / А. Н. Бернштам. – Бишкек: Айбек, 1998. – Т. 2. – 704 с.
31. Бичурин, Н. Э. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена [Текст]: в 3 т. / Н. Э. Бичурин. – Алматы: Жалын баспасы, 1998. – Т. 1, ч.1: Центральная Азия и Южная Сибирь. – LLXIV, 3888 с.; Т. 2, ч.2/3: Маньчжурия, Корея и Япония; Средняя Азия и Восточный Туркестан. – 349 с.; Т. 3: Географический указатель мест на карте к истории древне Среднеазиатских народов. – 1999. – 349 с.
32. Блакар, Р. М. Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирические исследования языка и его использования в социальном контексте) [Текст] / Р. М. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия: сб. ст. – М., 1987. – С. 88–125.
33. Большая советская энциклопедия [Текст]: в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров.

– 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1974. – Т. 18: Никко-Отолиты. – 631 с.

34. Боронов, А. А. Антропонимы в киргизском героическом эпосе “Манас” [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. А. Боронов. – Алма-Ата, 1988. – 19 с.

35. Борубашов, Б. И. История государства и права Кыргызской Республики [Текст]: учеб. / Б. И. Борубашов. – Бишкек: Тип. КРСУ, 2015. – Т. 1: С древнейших времен до начала XX в. – 358 с.

36. Будагов, Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст]: в 2 т. / Л. З. Будагов. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – Т. 1. – 816 с.

37. Будагов, Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий [Текст]: в 2 т. / Л. З. Будагов. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – Т. 2. – 416 с.

38. Современная политическая лингвистика [Текст] / Э. В. Будаев, М. Б. Ворошилова Е. В. Дзюба, Н. А. Красильников. – Екатеринбург: ФГБЩУ ВПО УрГПУ, 2011. – 252 с.

39. Будаев, Э. В. Современная политическая лингвистика [Электронный ресурс] / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов. – Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics1/budaev-chudinov-06a.htm>. – Загл. с экрана.

40. Бутанаев, В. Я. История енисейских кыргызов [Текст] / В. Я. Бутанаев, Ю. С. Худяков. – Абакан: ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2000. – 272 с.

41. Буянова, Л. Ю. Термин как единица логоса [Текст]: моногр. / Л. Ю. Буянова. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 224 с.

42. Васильев, Л. М. Теория семантических полей [Текст] / Л. М. Васильев // Вопр. языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105–113.

43. Виноградов, В. В. Русский язык [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Высш. шк., 1972. – 616 с.

44. Виноградов, В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1977. – 312 с.

45. Виноградов, В. В. История слов [Текст] / В. В. Виноградов; отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Толк, 1994. – 1138 с.

46. Винокур, Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской тех-

нической терминологии [Текст] / Г. О. Винокур // Тр. Моск. ин-та истории, философии и лит. им. Н. Г. Чернышевского. – М., 1939. – Т. 5: Сборник ст. по языковедению. – С. 5–30.

47. Водак, Р. Язык. Дискурс. Политика [Текст] / Р. Водак. – Волгоград: Перемена, 1997. – 139 с.

48. Володина, М. Н. Когнитивно-информационная природа термина и терминологическая номинация [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 / М. Н. Володина. – М., 1998. – 345 с.

49. Воробьева, О. И. Политическая лингвистика. Современный язык политики [Текст] / О. И. Воробьева. – М.: Изд-во ИКАР, 2008. – 296 с.

50. Гаврилова, М. В. Лингвокогнитивный анализ русского политического дискурса [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / М. В. Гаврилова. – СПб., 2005. – 38 с.

51. Гаджиева, И. Г. Общественно-политическая терминология азербайджанского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. Г. Гаджиева. – Баку, 1998. – 25 с.

52. Гак, В. Г. К проблеме семантической синтагматики [Текст] / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. 1971. – М., 1972. – С. 367–395.

53. Гейко, Н. Р. Закономерности и критерии перевода общественно-политической лексики в публицистическом дискурсе (на материале русского и английского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Н. Р. Гейко. – Уфа, 2020. – 25 с.

54. Герд, А. С. Основы научно-технической лексикографии: Как работать над терминологическим словарем [Текст] / А. С. Герд. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 73 с.

55. Глазунова, Н. И. Государственное и муниципальное (административное) управление: учебник [Текст] / Н. И. Глазунова. – М.: Проспект, 2009. – 560 с.

56. Голованевский, А. Л. Общественно-политическая лексика и фразеология русского языка 1900-1917 гг. [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Л. Голованевский. – М., 1974. – 19 с.

57. Голованова, Е. И. Введение в когнитивное терминоведение [Текст]: учеб. пособие / Е. И. Голованова. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 224 с.
58. Голомидова, М. В. Искусственная номинация в русской ономастике [Текст]: моногр. / М. В. Голомидова. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 1998. – 232 с.
59. Государственная политика и управление [Текст]: учеб.: в 2 ч. / [Л. В. Сморгун, А. П. Альгин, И. Н. Барыгин и др.]; под ред. Л. В. Сморгунова. – М.: РОССПЭН, 2006. – Ч. 1: Концепции и проблемы государственной политики и управления. – 382 с.
60. Государственное управление. Основы теории и организации [Текст]: учеб.: в 2 т. / под ред. В. А. Козбаненко. – изд. 2-е., с изм. и доп. – М.: Статут, 2002. – Т. 2. – 592 с.
61. Гринев-Гриневиц, С. В. Терминоведение [Текст] / С. В. Гринев-Гриневиц. – М.: Изд. центр Академия, 2008. – 304 с.
62. Давлетов, С. А. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери [Текст] / С. А. Давлетов. – Каракол: [б-сыз], 2010. – 461 б.
63. Давыдов, Л. В. Средства массовой информации в современном политическом процессе (опыт политологического анализа) [Текст]: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Л. В. Давыдов. – СПб., 1998. – 18 с.
64. Дадабаев, Х. А. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. [Текст] / Х. А. Дадабаев. — Ташкент: Езувчи, 1991. – 185 с.
65. Даниленко, В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания [Текст] / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
66. Джаныбеков, Ч. Касым Тыныстанов: жизнь и творчество [Текст] / Ч. Джаныбеков. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 292 с.
67. Добрынин, Н. М. Государственное управление: Теория и практика. Современная версия новейшей истории государства [Текст]: учеб. / Н. М. Добрынин. – Новосибирск: Наука, 2010. – Т. 1, разд. 1: Теоретические основы государственного управления. – 407 с.

68. Древнетюркский словарь [Текст] / ред. В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
69. Ермакова, А. В. Сопоставительный анализ структурно-семантических особенностей новой общественно-политической лексики английского и русского языков [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. В. Ермакова. – М., 2019. – 157 с.
70. Жаманкулова, Г.Т. «Кыргыздардын жана кыргыз жазуусунун тарыхы (байыркы замандан б.з Х чейин) [Текст] / Г. Т. Жаманкулова. – Бишкек: Улуу тоолор, 2014. – 1 китеп. – 452 с.
71. Жданова, Л. А. Общественно-политическая лексика: структура и динамика [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Л. А. Жданова. – М., 1996. – 224 с.
72. Жумаганбетов, Т. С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права. VI-XII вв. [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Т. С. Жумаганбетов. – Алматы, 2004. – 50 с.
73. Заварзина, Г. А. Русская лексика государственного управления: история формирования и современные процессы развития [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Г. А. Заварзина. – Воронеж, 2014. – 409 с.
74. Загребельный, А. В. Лексика общественно-политической сферы русского языка начала XX века в семасиологическом и функциональном аспектах [Текст]: моногр. / А. В. Загребельный. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2013. – 248 с.
75. Земцов, И. Советский политический язык [Текст] / И. Земцов. – Лондон, 1985. – 431 с.
76. Зеркин, Д. П. Основы теории государственного управления [Текст]: курс лекций / Д. П. Игнатов, В. Г. Зеркин. – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д.: Изд. центр «МарТ», 2007. – 544 с.
77. Зуев, К. В. Идеологизация языка в политических, авангардистских и научных текстах начала XX века [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / К. В. Зуев. – Ставрополь, 2005. – 20 с.

78. Исабекова, А. Б. Общественно-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопрос ее упорядочения [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Б. Исабекова. – Фрунзе, 1971. – 19 с.
79. История Киргизской ССР. С древнейших времен до середины XIX в. [Текст]: в 5 т. / [В. Д. Горячева, В. П. Мокрынин, В. М. Массон и др.]; гл. ред. А. К. Карыпкулов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – Т. 1: С древнейших времен до середины XIX в. – 798 с.
80. Кагарманов, Г. Г. Башкирская общественно-политическая терминология советского периода [Текст]: моногр. / Г. Г. Кагарманов. – Уфа: БашГУ, 2005. – 186 с.
81. Какеев, А. Ч. Государственные символы в эпосе «Манас» [Текст] / А. Ч. Какеев // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-т. – 2016. – Т. 16, № 10. – С. 159–165.
82. Какеев, А.Ч. Понятие «флаг» в лексикографических изысканиях К.К. Юдахина на кыргызском и русском материале [Текст] / А. Ч. Какеев // Вестн. Кырг. нац. гос. ун-та: Сер. 1: Гуманит. науки. – Бишкек, 2001. – Вып. 3: Филология. Языкознание. Государственный язык. – С. 3–4.
83. Карамова, А. А. Оценочная общественно-политическая лексика и фразеология современного русского языка, вторая половина XX в. [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / А. А. Карамова. – Бирск, 2001. – 250 с.
84. Карасаев, К. Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст] / К. Х. Карасаев. – Фрунзе: Совет энцикл. башкы ред., 1986. – 424 б.
85. Карасик, В. И. Языковой круг [Текст]: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
86. Карцевский, С. И. Язык, война и революция [Текст] / С. И. Карцевский. – Берлин: Рус. универ. изд-во, 1923. – 72 с.
87. Катаева, С. Г. Политолингвистика. Исследование языка политики и политической коммуникации в Германии (1945-2000) [Текст] / С. Г. Катаева. – Липецк: ЛГПУ 2003. – 400 с.
88. Клемперер, В. ЛТІ. Язык Третьего рейха [Текст]: записная кн. филолога / В. Клемперер. – М.: Прогресс-Традиция, 1998. – 168 с.

89. Коготкова, Т. С. Из истории формирования общественно-политической терминологии (по материалам последних десятилетий XIX в.) [Текст] / Т. С. Коготкова // Исследования по русской терминологии. – М., 1971. – С. 114–166.
90. Коготкова, Т. С. Слово в терминологическом и нетерминологическом применении [Текст] / Т. С. Коготкова // Рус. речь. – 1975. – № 1. – С. 62–70.
91. Кодекс Куманикус [Электронный ресурс] = Codex Cumanicus. – Режим доступа: <http://odnapllyazyk.narod.ru/polovtzy.htm>. – Загл. с экрана.
92. Кологривова, И. В. Политический язык как идеологический компонент политического процесса в современной России [Текст]: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / И. В. Кологривова. – Воронеж, 2009. – 30 с.
93. Коновалов, В. Н. Политологический словарь [Текст] / В. Н. Коновалов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2011. – 320 с.
94. Коңурбаева, Р. Э. «CODEX CUMANICUS» (XIII-XIV к.) жазма эстелигигинин кыргыз тилине катышы [Текст]: филология илим. канд. ... автореф. дис. / Р. Э. Коңурбаева. – Бишкек, 2011. – 24 б.
95. Костева, В. М. Лингвистика тоталитаризма в лингвофилософской парадигме XX века [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / В. М. Костева. – Пермь, 2018. – 38 с.
96. Крундышев, М. А. Терминология государственного устройства в постперестроечное время [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М. А. Крундышев. – СПб., 1998. – 16 с.
97. Крыжановская, А. В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков: проблемы унификации и интеграции [Текст] / А. В. Крыжановская. – Киев: Наукова думка, 1985. – 227 с.
98. Крючкова, Т. Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии [Текст] / Т. Б. Крючкова. – М.: Наука, 1989. – 149 с.
99. Крючкова, Т. Б. Специфика изменения значений общественно-политической лексики и терминологии [Текст] / Т. Б. Крючкова // Диахроническая

социолингвистика. – М., 1993. – С. 188–199.

100. Купряшин, Г. Д. Государственный менеджмент: возможности и ограничения [Текст] / Г. Д. Купряшин // Электронный вестн. – 2003. – Вып. 1. – С. 1–9.

101. Курасова, Е. В. Семантические неологизмы общественно-политической сферы в русском языке новейшего периода [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е. В. Курасова. – Воронеж, 2006. – 241 с.

102. Курашвили Б. П. Очерк теории государственного управления [Текст] / Б. П. Курашвили. – М.: Наука, 1987. – 294 с.

103. Кутенева, Т. А. Смысловая динамика лексем пропаганды и агитации в русском языке [Текст] / Т. А. Кутенева // Полит. лингвистика. – 2008. – № 1. – С. 108–114.

104. Куткина, А. Ю. Аббревиация в русской и немецкой политической терминологии как проблема перевода [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. Ю. Куткина. – М., 2011. – 20 с.

105. Кыргыз АССРинин Конституциясы (30.04.1929) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Конституция Киргизской Автономной Советской... ru.wikisource.org/wiki/Конституция_Киргизской_... – Загл. с экрана.

106. Кыргыз ССРинин Конституциясы (23.03.1937) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30311613. – Загл. с экрана.

107. Кыргыз ССРинин Конституциясы (20.04.1978) [Электронный ресурс]. – Режимдоступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/205064/edition/794728/ru?ysclid=m8i9ix4znr495340543>. – Загл. с экрана.

108. Кыргыз Республикасынын Конституциясы (05.05.1993) (06.12.1994; 10.02.1996 - референдумга ылайык өзгөртүүлөр киргизилген; 1998; 2003) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rus.gateway.kg/gosudarstvo/konstituciya/konstituciya-kyrgyzskoy-respubliki-2/?print=pdf>. – Загл. с экрана.

109. Кыргыз Республикасын Конституциясы (21.10.2007) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Конституция Кыргызской Республики 2007 года — Викитека ru.wikisource.org/wiki/Конституция_Кыргызской_... – Загл. с экрана.
110. Кыргыз Республикасын Конституциясы (27.06. 2010; өзгөртүүлөр – 2016, декабрь) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.esep.kg/images/docs/Konstituciya_RU.pdf. – Загл. с экрана.
111. Кыргыз Республикасын Конституциясы (05.05. 2021) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: cbd.minjust.gov.kg/1-2/edition/1202952/ru. – Загл. с экрана.
112. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети жөнүндө (11.10.21) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: cbd.minjust.gov.kg/112301/edition/1411/kg. – Загл. с экрана.
113. Асанов, Э. Кыргыз тарыхы [Текст]: кыскача энцикл.: энцикл. окуу куралы / Э. Асанов. – Бишкек: [б-сыз], 2003. – 285 б.
114. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. – 1 бөлүк. – 800 б.
115. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. – 2 бөлүк. – 800 б.
116. Лабазанова, С. М. Общественно-политическая лексика кумыкского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / С. М. Лабазанова. – Махачкала, 2014. – 22 с.
117. Лейберова, Н. М. Терминология государственного устройства в современном русском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Н. М. Лейберова. – Л., 1984. – 26 с.
118. Лейчи, В. М. Терминоведение [Текст]: предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – М.: ЛИБРОКОМ, 2009. – 254 с.
119. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
120. Лоскутова, К. Н. Ключевые слова советского политического языка (на материале Конституций 1918 и 1936 годов) [Текст]: автореф. дис. ... канд.

- филол. наук: 10.02.01 / К. Н. Лоскутова. – СПб., 2012 – 30 с.
121. “Манас” энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1995. – 1-т. – 440 б.
122. “Манас” энциклопедиясы [Текст] / башкы ред. А. Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., 1995. – 2-т. – 432 б.
123. «Манас» Сагымбай Орозбаков энциклопедиясы [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бийиктик плюс, 2015. – 1416 б.
124. Маник, С. А. Англоязычная политическая лексикография: формирование, развитие, современное состояние [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04 / С. А. Маник. – Иваново, 2019. – 54 с.
125. Маркс, К. К критике политической экономии [Текст] / К. Маркс // Собр. соч. – изд. 2. – Берлин, 1859. – Т. 13. – С. 1–167.
126. Мурадова, Л. А. Семантико-функциональная характеристика общественно-политической лексики современного русского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05 / Л. А. Мурадова. – М., 1986. – 22 с.
127. Мустафин, А. А. Политология: словарь современных терминов и выражений [Текст] / А. А. Мустафин. – Ангарск: Изд-во: АГТА, 2012. – 168 с.
128. Мусаев, С. Ж. Кыргыз тилинин котормо сөздүктөрүн түзүүнүн илимий-практикалык негизи [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек: 2020. – 20-б
129. Мадмарова, Г. А. Межкультурные концепты в тексте художественного произведения [Текст] / Г. А. Мадмарова. – Бишкек: Бийиктик, 2017. – 393 с.
130. Махмуд, Кашгари. Девону лугат ит-түрк [Текст]: индекс-слов. / Махмуд Кашгари. – Ташкент: Фан, 1963. – 542 с.
131. Махмуд, ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк [Текст] / Махмуд ал-Кашгари; пер. пред. и ком. З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.
132. Махмуд, Кошгарий. Туркий сузлар девони (Девону луготит турк) [Текст] / пер. С. Муталлибова; Индекс-лугат. Ғ.Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири остида. – Ташкент: Фан, 1960. – 1т. – 498 б.; 2 т. – 1963. – 428 б.; 3 т. – 1963. – 469 б.

133. Махмұт, Кашкари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лугат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы [Текст] / Махмұт Кашкари; Казак тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылымы түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: Хант, 1997 – Т. 1. – 528 б.; Т. 2. – 1997. – 528 б.; Т. 3. – 1998. – 600 б.
134. Ничман, З. В. К вопросу о лексико-семантических группах слов [Текст] / З. В. Ничман // Проблемы русского языка. Науч. тр. – Новосибирск, 1973. – Вып. 91. – С. 4–19.
135. Погорелый, Д. Е. Новейший политологический словарь [Текст] / Д. Е. Погорелый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2010. – 318 с.
136. Новиков, Л. А. Семантика русского языка [Текст] / Л. А. Новиков. – М.: Высш. шк., 1982. – 272 с.
137. Новиков, Л. А. Избранные труды [Текст] / Л. А. Новиков. – М.: Изд-во РУДН, 2001. – Т. 1: Проблемы языкового значения. – 672 с.
138. Одеков, Р. В. Общественно-политическая лексика русского языка в средневековой истории Туркменистана [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. В. Одеков. – СПб., 1992. – 20 с.
139. Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов. – М.: Рус. яз., 1986. – 707 с.
140. Орузбаева, Б. Ө. Кыргыз терминологиясы [Текст] / Б. Ө. Орузбаева. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – 168 б.
141. Орхон-Енисей тексттери [Текст] / жооп. ред. С. Кудайбергенов, С. Сыдыков. – Фрунзе: Илим, 1982. – 339 б.
142. Осмонов, Ө. Ж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) [Текст]: жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби / Ө. Ж. Осмонов. – Бишкек: Мезгил, 2022. – 592 б.
143. Ошеева, Ю. В. Политическая лексика и фразеология русского языка (1985-2000 гг.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ю. В. Ошеева. – Уфа, 2004. – 22 с.

144. Павлова, Е. К. Гармонизация глобального политического дискурса на сигнификативном уровне (на примере дискурса США и России) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.20 / Е. К. Павлова. – М., 2013. – 36 с.
145. Памятники письменности Востока [Текст]: Publication details: Description. – М.: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1967. – 430 с.
146. Паршина, О. Н. Российская политическая речь [Текст]: теория и практика / О. Н. Паршина. – М.: URSS, 2011. – 227 с.
147. Пирниязова, А. К. Пути формирования и развития общественно-политической лексики современного каракалпакского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. К. Пирниязова. – Ташкент, 1986. – 20 с.
148. Преображенский, И. С. Политические дискурсы постсоветских государств (на примере киргизии, украины и россии) [Текст]: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / И. С. Преображенский. – М., 2009. – 22 с.
149. Политологический словарь [Текст]: в 2 ч. / сост. В. А. Варыдин; науч. ред. А. А. Мигولاتьев. – М.: Луч, 1994. – Ч. 2. – 560 с.
150. Протченко, И. Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи. Социолнгвистический аспект [Текст] / И. Ф. Протченко. – М.: Наука, 1975. – 349 с.
151. Протченко, И. Ф. Развитие общественно-политической лексики в советскую эпоху [Текст] / И. Ф. Протченко // Развитие лексики современного русского языка. – М., 1965. – С. 17–29.
152. Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В. В. Радлов. – СПб.: Изд-во Императ. АН, 1893. – Т. 2, ч. 1. – 1051 с.
153. Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В. В. Радлов. – СПб.: Изд-во Императ. АН, 1905. – Т. 3, ч. 1. – 1259 с.
154. Радлов, В. В. Опыт словаря тюркских наречий [Текст] / В. В. Радлов. – СПб.: Изд-во Императ. АН, 1911. – Т. 4, ч. 1. – 1115 с.
155. Реформатский, А. А. Введение в языковедение [Текст] / А. А. Реформатский; под ред. В. А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
156. Розен, Е. В. Новое в лексике немецкого языка [Текст] / Е. В. Розен. – М.:

Просвещение, 1976. – 174 с.

157. Сайф, ад-дин дамулло Шах Аббас Аксикенти. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму ат-таворих) [Текст] / Сайф ад-дин дамулло Шах Аббас Аксикенти. – Бишкек: Акыл концерни, 1996. – 128 б.

158. Саматов, К. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик атрибуттарындагы түс символу (Туунун мисалында) [Текст] / К. Саматов // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-т. – 2019. – № 10. – С. 67–72.

159. Саматов, К. Саясий тилдеги перцептивдүү түшүнүктөр [Текст] / К. Саматов // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-т. – 2021. – № 10. – С. 73–79.

160. Саматов, К. Саясий лингвистика (жалпы обзор). Кыргыз тилинин саясий лингвистикасына киришүү [Текст] / К. Саматов // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-т. – 2019. – № 2. – С. 126–135.

161. Санжеев, Г. Д. Этимологический словарь монгольских языков [Текст]: в 3 т. / Г. Д. Санжеев, М. Н. Орловская, З. В. Шевернина. – М.: ИВ РАН, 2015. – Т. 1: А-Е. – 224 с.

162. Санжеев, Г. Д. Этимологический словарь монгольских языков [Текст]: в 3 т. / Г. Д. Санжеев, М. Н. Орловская, З. В. Шевернина. – М.: ИВ РАН, 2016. Т. 2: G–P. – 232 с.

163. Санжеев, Г. Д. Этимологический словарь монгольских языков [Текст]: в 3 т. / Г. Д. Санжеев, М. Н. Орловская, З. В. Шевернина. – М.: ИВ РАН, 2018. Т. 3: Q-Z. – 240 с.

164. Саясат таануу илими [Текст]: оку китеби / [туз. М. Т. Артыкбаев, А. Артыкбаев, И. Анарбек уулу ж.б.]. – Бишкек: Айат, 2009. – 196 б.

165. Саясат таануу [Текст]: энцикл. окуу куралы / башкы ред. Ү. Асанов. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2004. – 350 б.

166. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1974. – Т.1. – 766 с.

167. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межатюркские основы на букву «Б» [Текст] / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1978. – 349 с.

168. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “В”, “Г” и “Д” [Текст] / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1980. – 395 с.
169. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Ж”, “Ж” и “Й” [Текст] / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1989. – 291 с.
170. Севортян, Э. В. Пробные статьи к этимологическому словарю тюркских языков (обще- и межтюркские основы) [Текст] / Э. В. Севортян. – М.: Наука, 1966. – 106 с.
171. Селиванова, Е. А. Когнитивная ономазиология: (монография) [Текст] / Е. А. Селиванова; Черкас. гос. ун-т им. Богдана Хмельницкого. – Киев: Фитосоциоцентр, 2000. – 247 с.
172. Селищев, А. М. Язык революционной эпохи [Текст] / А. М. Селищев. – М.: Работник просвещения, 1928. – 263 с.
173. Семкин, М. А. Актуальные термины политической лингвистики [Текст]: слов. современных медиа / М. А. Семкин. – М.: Изд-во ФОРУМ, 2021. – 112 с.
174. Серио, П. Русский язык и советский политический дискурс: анализ номинализаций [Текст] / П. Серио // Квадратура смысла: фр. шк. анализа дискурса. – М., 1999. – С. 337–383.
175. Скворцов, М. И. Старочувашская общественно-политическая лексика [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / М. И. Скворцов. – М., 1972. – 19 с.
176. Словарь современного жаргона российских политиков и журналистов [Текст] / А. В. Моченов, С. С. Никулин, А. Г. Ниясов, М. Д. Савваитова. – М.: Олма-Пресс, 2003. – 443 с.
177. Сморгунов, Л. В. Политология [Текст]: учеб. для вузов / Л. В. Сморгунов. – М.: Гардарики, 2008. – 600 с.
178. Словарь русского языка [Текст]: в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1983. – Т. 2. – 736 с.
179. Советская историческая энциклопедия [Текст] / под ред. Е. М. Жуков. –

М.: Сов. энцикл., 1962. – Т. 2: Баал-Вашингтон. – 517 с.

180. Советский энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: СЭ, 1990. – 1632 с.

181. Современная политическая лингвистика [Текст]: учеб. пособие / [Э. В. Будаев, М. Б. Ворошилова, Е. В. Дзюба и др.]. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2011. – 252 с.

182. Солнцев, В. М. Язык как системно–структурное образование [Текст] / В. М. Солнцев. – 2 – е изд., доп. – М.: Наука, 1977. – 341 с.

183. Сорокин, Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30 - 90 годы XIX века [Текст] / Ю. С. Сорокин. – М.; Л.: Наука, 1965. – 565 с.

184. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / отв. ред. Р. Тенишев. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2001. – Т. 4: Лексика. – 822 с.

185. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] /отв. ред. В. И. Цинциус. – Л.: Наука, 1975. – Т.1. – 672 с.

186. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] /отв. ред. В. И. Цинциус. – Л.: Наука, 1977. – Т. 2. – 652 с.

187. Стасюк, Т. В. Природа термина в когнитивно-антропологической парадигме языкознания [Текст] / Т. В. Стасюк // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія. – 2012. – Вип. 25. – С. 95–100.

188. Суперанская, А. В. Общая терминология: Вопросы теории [Текст] / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М.: Кн. дом Либроком, 2012. – 248 с.

189. Сыдыкбеков, Т. Көк асаба [Текст]: тарыхый роман / Т. Сыдыкбеков. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 464 б.

190. Тенишев, Э. Р. Древнекыргызский язык [Текст] / Э. Р. Тенишев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 56 с.

191. Тён, А. ван Дейк. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации [Текст]: пер. с англ. / Тён А. ван Дейк. – М.: Кн. дом ЛИБРОКОМ, 2013. – 344 с.
192. Тён, А. ван Дейк. Язык • Познание • Коммуникация [Текст] / Тён А. ван Дейк. – Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
193. Ткачева, И. О. Политическая лексика в современном русском языке: семантические особенности и проблемы лексикографического представления [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. О. Ткачева. – СПб., 2008. – 26 с.
194. Толстой, Н. И. Избранные труды [Текст] / И. Толстой. – М.: Яз. рус. культуры, 1997. – Т. 1: Славянская лексикология и семасиология. – 520 с.
195. Трофимова, Ю. В. Концепт «политика» в русской языковой картине мира [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ю. В. Трофимова. – Новосибирск, 2004. – 152 с.
196. Туркин, В. Н. К изучению социальных терминов [Текст] / В. Н. Туркин // Вopr. языкознания. – 1975. – № 2. – С. 62–67.
197. Туткушева, Э. С. Об определении и классификации общественно-политической лексики в алтайском языке» [Текст] / Э. С. Туткушева, Н. Н. Тыдыкова // Филол. науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2018. – № 10, ч. 2. – С. 364–369.
198. У Анна. Стилистические и лингвопрагматические характеристики публичной речи политических лидеров России конца XX и начала XXI веков [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ У Анна. – Ярославль, 2019. – 23 с.
199. Угдыжеков, С. А. Социальная структура раннесредневековых кыргызов [Текст]: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. А. Угдыжеков. – Томск, 2000. – 26 с.
200. Усеев, Н. К. Кыргыз кагандыгы (VII-IX кк.) жазма эстеликтери I: Лексикасы жана тексттер [Текст] / Н. К. Усеев. – Бишкек, КТМУ, 2022. – 678 б.

201. Усеев, Н. К. Кыргыз кагандыгы (VII-IX кк.) жазма эстеликтери II: тили жана тилдик дүйнө бейнеси [Текст] / Н. К. Усеев. – Бишкек, КТМУ, 2022. – 584 б.
202. Уфимцева, А. А. Опыт изучения лексики как системы [Текст] / А. А. Уфимцева. – М.: АН СССР, 1962. – 288 с.
203. Филин, Ф. П. О лексико-семантических группах [Текст] / Ф. П. Филин // Езиковедчески изследования в чест на акад. Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 523–538.
204. Филин, Ф. П. Очерки по теории языкознания [Текст] / Ф. П. Филин. – М.: Наука, 1982. – 336 с.
205. Флаг Киргизии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://www.google.com/search?q=UTF-8> 1. – Загл. с экрана.
206. Флаги постсоветских суверенных республик [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://www.google.com/search?q=17.+UTF-8>. – Загл. с экрана.
207. Халилова, С. Н. Лингвистические основы общественно-политической терминологии [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / С. Н. Халилова. – Баку, 1989. – 53 с.
208. Харланова, М. С. Развитие общественно-политической терминологии туркменского языка в современный период [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. / М. С. Харланова. – Ашхабад, 1965. – 165 с.
209. Хренова, А. В. Историческая динамика концептов president и президент в американских и российских СМИ [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / А. В. Хренова. – Екатеринбург, 2017. – 22 с.
210. Чернявская, В. Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия [Текст]: учеб. пособие / В. Е. Чернявская. – 3-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА, 2017. – 128 с.
211. Чернявская, В. Е. Лингвистика текста. Лингвистика дискурса: уч. пособие [Текст] / В. Е. Чернявская. – М.: ФЛИНТА, 2020. – 208 с.

212. Чудинов, А. П. Политическая лингвистика [Текст] / А. П. Чудинов. — М.: Флинта: Наука, 2006. — 256 с.
213. Чудинов, А. П. Политическая лингвистика [Текст] / А. П. Чудинов. — М.: Флинта, 2008. — 255 с.
214. Шадыбеков, К. Б. Государственное и муниципальное управление [Текст]: слов. терминов / К. Б. Шадыбеков, А. А. Исраилов, А. О. Кожошев. — Бишкек: [б.и.], 2011. — 436 с.
215. Шейгал, Е. И. Семиотика политического дискурса. Семиотика политического дискурса [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01;10.02.19 / Е. И. Шейгал. — Волгоград, 2000. — 432 с.
216. Шелов, С. Д. Очерк теории терминологии [Текст]: состав, понятийная организация, практ. прил. / С. Д. Шелов. — М.: ПринтПро, 2018. — 472 с.
217. Шериев, А. Ж. Титулатура в языке киргизского эпоса "Манас"» [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.06 / А. Ж. Шериев. — М., 1991. — 19 с.
218. Щерба, Л. В. Языковая система и речевая деятельность [Текст] / Л. В. Щерба. — М.: Наука, 1974. — 428 с.
219. Эсен, уулу Кылыч. Древнее кыргызское государство Хагяс. Каганат Кыргыз. Кыргызское Великодержавие (840 — начало X в.) [Текст] / Эсен уулу Кылыч. — Бишкек: Ренессанс, 1994 — 320 с.
220. Кыргызско-русский словарь [Текст]: в 2 кн.: около 40000 слов / сост. К. К. Юдахин. — Фрунзе: КСЭ, 1985. — Кн. 1: А — К. — 504 с.; Кн. 2: Л — Я. Ф. — 480 с.
221. Юнусалиев, Б. М. Киргизская лексикология [Текст] / Б. М. Юнусалиев. — Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1959. — Ч.1: Развитие корневых слов. — 248 с.
222. Юридикалык аталгылары менен түшүнүктөрүнүн орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / [туз. Ч. А. Айдарбекова, М. С. Бакиев, Э. Ж. Бейшембиев ж.б.]. — Бишкек: Учкун, 2005. — 808 б.
223. Язык и моделирование социального взаимодействия [Текст]: переводы / сост. В. М. Сергеева, П. Б. Паршина; общ. ред. В. В. Петрова. — М.: Прогресс, 1987. — 464 с.
224. Языкознание [Текст]: большой энцикл. слов. / гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. — М.: Науч. изд. Большая Рос. энцикл., 1998. — 685 с.

1-ТИРКЕМЕ

БАЙЫРКЫ, ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ЖАНА СОВЕТ ДООРУНА ЧЕЙИНКИ ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ САЯСИЙ ТЕРМИНДЕР

1. **«Альхакания»**, **«ильхандар»**, **«ильханиддер»**, **«Афрасиаб үйү (тукумдары)»** - орто кылымдарда араб жана парсы авторлору Каракандар каганатын ушундайча аташкан. (Каракандар каганаты)
2. **Агычы** – казына башчы. (Жусуп Баласагын).
3. **Адам** – киши.
4. **Ажо** – енисейлик кыргыздардын мамлекет башчысы (Кыргыз каганаты)
5. **Айлас** - Тараз шаарынын башчысы. (Карлук каганаты).
6. **Айыл коому** – көчмөн аймак, болуштуктун бир бөлүгү. (Россия Империясы).
7. **Айылдык жыйын**– айылды тескөөчү орган. (Россия Империясы).
8. **Айылдык старшина** (ыстарчын) – айылда аткаруучу бийликти ишке ашырган расмий жак. (Россия Империясы).
9. **Ак сөөктөр** – аристократиялык топ. (Моголстан мамлекети).
10. **Акалакчын бийлер** – майда-майда уруулардын башчылары. (Моголстан мамлекети).
11. **Аксакал** – айылдарда бийлердин милдетин аткарган жак. (Россия Империясы).
12. **Аксакал** – башчы
13. **Аксакалдык** – отурукташкан район, болуштуктун бир бөлүгү. (Россия Империясы).
14. **Аксөөк** – аристократиялык топ.
15. **Алпагу** – жогорку бектик титулу. (Түрк каганаты).
16. **Амалдар** – миңбашынын кызматындагы чиновник. (Кокон хандыгы).
17. **Амир ал-умара** - башкы эмир; урук эмирлери менен кошо өлкөнү башкарган. (Моголстан мамлекети).
18. **Амлядар//аксакал** – чакан шаарлардын, айыл-кыштактардын башчылары. (Кокон хандыгы).
19. **Апатархан** – жогорку аскер кызматкеринин титулу. (Түрк каганаты).
20. **Арслан-хан** – (арслан > арстан: эпитет) каракандардын кандык титулу. (Каракандар каганаты)
21. **Аскер губернатору** – облустун жарандык жана аскерий башчысы. (Россия Империясы).
22. **Аскердик демократия** – бийликти, байлыкты сактоо жана коргоо зарылчылыгынан чыккан бийлик түрү. Бул кезегинде жалпы жыйынды сактоону, эр жигиттердин баарын жыйынга катыштырууну, элдик кошуундарды түзүүнү камсыз кылган.

23. **Аскердик-элдик башкаруу** – 1867-ж. Россия империясы тарабынан киргизилген башкаруу модели. (Россия Империясы).
24. **Аскердик-элдик башкаруу системасы** – Россия Империясы тарабынан кыргыздарга кирген башкаруу жолу (Россия Империясы).
25. **Аталык** – кандын аскер кеңешчиси. Мурун бул кызматты миңбашы аткарган. (Кокон хандыгы).
26. **Аталык//Атабек** – башкаруучу, тартипти көзөмөлдөөчү, сактоочу; кеңешчи (Кашкарда). (Моголстан мамлекети).
27. **Аталык//Серкер)** – кандын аскер кеңешчиси; башкы кол башы. (Кокон хандыгы).
28. **Атаман** – тайманбаган эр жоокер.
29. **Атлыгдар** – аристократиялык катмардын өкүлдөрү (Түрк каганаты).
30. **Атталак** – аталык
31. **Баатыр** – согуш маалында же малга тийүүдө өзгөчөлөнгөндөр. (Моголстан мамлекети).
32. **Бакши//Тайши//Даруга** – аймактардын жарандык башчылары. (Монгол мамлекети).
33. **Батисхан** – гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
34. **Бахши** – кандын жеке катчысы, кат ташуучусу. (Моголстан мамлекети).
35. **Баш Кам** – башкы жрец; булардын бирөө *бики* титулун алган). (Монгол мамлекети).
36. **Баши** – башчы
37. **Башкы башкаруу** – (генерал-губернатор, канцелярия, чиновниктер аппараты) Түркстан крайындагы башкаруу системасы (Россия Империясы).
38. **Беги** – аристократиялык катмардын өкүлдөрү (Түрк каганаты).
39. **Бейлер (бектер)** – гун мамлекетинде анын чыгыш жана батыш бөлүктөрүн өз алдынча бийлеген расмий чиновниктер.
40. **Бек** – *он ок элинин* бир жебесинин башкаруучусу (Батыш түрк каганаты).
41. **Бек** – титул
42. **Бектер** – жогорку аскер кызматкеринин титулу (Түрк каганаты).
43. **Бектер** – жогорку каганга же жергиликтүү башкаруучуларга баш ийип,
44. **Бектер** – мыйзамдардын бир бөлүгүн *курултайга* сунуш кылган субъект (Түрк каганаты).
45. **Бектер**– урук башчылары (Батыш түрк каганаты).
46. **Бекчилик** – вилайеттердин бөлүктөрү. Алар *хаким, бек, аталык, даткалар* тарабынан башкарылган (Кокон хандыгы).
47. **Бий** – администрациялык жана соттук иштерди жүргүзгөн (Россия Империясы).

48. **Бийлердин** курултайы – каганды шайлаган жана аны иштен четтеткен субъект. (Түрк каганаты).
49. **Билге хан** (оң жана сол колдордун хандары (билге – мудрый, мудрец: ДТС, 99) – гун мамлекетиндеги жогорку бийлик.
50. **Битигчи** – катчы (Жусуп Баласагын).
51. **Бод** – уруу (племя) (Түрк каганаты).
52. **Бодун** - карапайым эл (Батыш түрк каганаты).
53. **Бодун** – урук-уруулук уюм (Түрк каганаты).
54. **Бойла** – өкүм бекитүүчү.
55. **Болуш** – болуштуктун башчысы. (Россия Империясы).
56. **Болуштук** – уезддин бир бөлүгү. (Россия Империясы).
57. **Боорчу** – армиянын оң канатынын (барунгар) башчысы (Монгол мамлекети).
58. **Бугра-хан** – (буура: эпитет) каракандардын кандык титулу. (Каракандар каганаты)
59. **Буйрук** – кеңешчи.
60. **Буйруктар** – белгилүү мөөнөткө дайындалган бектер. (Түрк каганаты).
61. **Буйруктар** – майда аскер кошундарын башкаргандар. (Батыш түрк каганаты).
62. **Вазир** – ихшиттен кийинки титул (Даван мамлекети).
63. **Вазир** – өкмөт мүчөсү (Кыргыз каганаты).
64. **Вазир (югруш)** – борбордук канцеляриянын башчысы (Каракандар каганаты)
65. **Везир** – вазир (Жусуп Баласагын).
66. **Везир** – сот (Моголстан мамлекети).
67. **Вилает** - каганатка караган ээлик (Каракандар каганаты)
68. **Вилайет** – аймактын бир бөлүгү (Каракандар каганаты)
69. **Генерал-губернатор** – жогорку бийлик ээси (Россия Империясы).
70. **Даруга** - борбордук администрациянын өкүлү (Моголстан мамлекети).
71. **Даруга** - кыпчак улусуна башкаруучусу (Моголстан мамлекети).
72. **Дастарханчи** – башкы казына башы (Кокон хандыгы).
73. **Датка** – Кокон каны тарабынан кыргыз бийлерине берилген наам (Кокон хандыгы).
74. **Датка** – согуштук чептин башчысы (Кокон хандыгы).
75. **Датка, бек** – түштүк кыргыздарда сакталып калган наамдар (Россия Империясы).
76. **Дафтары** – мамлекеттик аппараттын каржы жана салык иштерин алып барган бөлүгү (Моголстан мамлекети).
77. **Дербен ойрот** (төрт ойрот) – уруу бирикмеси (бири – ойрот кыргыздары). Алар мамлекет курап, ар бир уруунун өзүнүн көз карандысыз башчысы жетектеген (Моголстан мамлекети).

78. **Дергах** (сарай) – мамлекеттин борбордук аппараттын бир бөлүгү (Каракандар каганаты)
79. **Диван** – каракандардын саманилерден алган башкаруу системасы. (Каракандар каганаты)
80. **Диван** – мамлекеттик аппараттын канцелярияны тейлеген бөлүгү (Моголстан мамлекети).
81. **Жабгу (ябгу)** – карлуктардын бир бөлүгүнүн (күнкор) укуктары кең башчысы (Карлук каганаты).
82. **Жакыр манап** – бар мал-мүлкүнөн айрылган манап (Кокон хандыгы).
83. **Жалпы жыйын** – уруулук түзүлүштөгү жогорку бийлик органы. Анда *жетекчилер* менен *аскер башчылары* шайланган.
84. **Жасаул** – жасоол
85. **Жаувизир** – увазир
86. **Жергиликтүү башкаруу** – жергиликтүү элдин өзүн-өзү башкаруу системасы. Бул система эки тепкичтен турган: көчмөндөрдө – айылдык, болуштук, чукул съезддер; отурукташкан элдерде – айылдык//жеке жыйындар.
87. **Жергиликтүү башкаруу аппараты** – раис, корбашы, серкер, мирапбашы//арык аксакалы, казы, миршап, мырзалардан турган администрациялык топ. (Кокон хандыгы).
88. **Жигит** – эр
89. **Жогорку сот** – *яргучулук* (соттук) жана *ясалык* (мыйзамдардын аткарылышын көзөмөлдөөчүлүк) милдеттерин аткаруучу (Монгол мамлекети).
90. **Иди** – мырза, кожоюн (хакаское - *эзи*) (Кыргыз каганаты).
91. **Ил кусай** – гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
92. **Илбашы** – мамлекет башчы (Жусуп Баласагын).
93. **Илиг кара бодун** – карапайым эл (Түрк каганаты).
94. **Илиг-каган** [*илиг//элиг* – башкаруу; *элигчи* – надзиратель, сторож: ДТС, 170] – Түрк каганатынын башкаруучусу (Түрк каганаты).
95. **Иликхан** – кан тактысына отурбай калган мураскор, ал кичине кан титулун алып, өлкөнүн бир бөлүгүн жетектеген. (Каракандар каганаты)
96. **Имга** – салык жыйноочу, канцелярия кызматкери (Каракандар каганаты)
97. **Инал** – бир кичинекей топтун же автономиялуу аймактардын башчысы (Кыргыз каганаты).
98. **Иркин** – *он ок элинин* батыш бөлүгүнүн башчыларынын бири (Батыш түрк каганаты).
99. **Ихшид** – падыша титулу (Даван мамлекети).

100. **Ичкилик (булгачы)** – ичкилик кыргыздардын тобу. Бул этноним «баш ийбес» жана «козголоңчул» семаларына да ээ (Моголстан мамлекети).
101. **Ичраги** – сарай кызматкери.
102. **Ишик ага** - кан сарайынын кароолу (Моголстан мамлекети).
103. **Йалабач** – элчи (Жусуп Баласагын).
104. **Йарган** – буйрук аткаруучу.
105. **Йасаул** – чогулуштардагы, церемониялардагы тартип сакчысы. (Моголстан мамлекети).
106. **Йатишбеги** – кандын же шаардын түнкү кароолдорунун башчысы. (Моголстан мамлекети).
107. **Каган** – зарыл мыйзамдардын бир бөлүгүн сунуш кылган субъект. (Түрк каганаты).
108. **Каган** – кан
109. **Каган** – уйгур уруктарынын башчысы (Карлук каганаты).
110. **Каган** (кандардын каны) – Караханиддер мамлекетинде саясий бийликтин башында турган расмий инсан (бийлиги мурасталган) (Каракандар каганаты)
111. **Кази-аскар** – аскер соту (Кокон хандыгы).
112. **Кази-калян** – жогорку сот (Кокон хандыгы).
113. **Казначи** – казына башы.
114. **Кан** – саясий бийликтин башындагы абсолюттук монарх. Ал курултайда шайланган (Монгол мамлекети).
115. **Капыг башчы** – ордо башчы (Жусуп Баласагын).
116. **Кара дугуан** – аскердик тартипте тескөөчү (Моголстан мамлекети).
117. **Кара сөөктөр** – карапайым эл (Моголстан мамлекети).
118. **Караванбаши** – кербен башы
119. **Кара-казы, Бача-шабу** – качкындырга, бекер жашап, ушак таратып, тополоң чыгарчууларга көз салуучулар (Моголстан мамлекети).
120. **Кашка** – кыргыздардын өз бийлерин аташы. Кийин бул титул *бий* терминине орун бошоткон (Моголстан мамлекети).
121. **Кашка** – мамлекет башчысы. *Инал* термининин ордуна пайдаланылган (Моголстан мамлекети).
122. **Кедейлер** – мал-мүлкү жоктор (Моголстан мамлекети).
123. **Кембагал** – кедей.
124. **Киракйараг** – аймактардан аскерлерге курал-жарак, тамак-аш жыйноочу (Моголстан мамлекети).
125. **Колбаши** – аскер башы

126. **Кор башы** – түнкү раис (Кокон хандыгы).
127. **Кошбеги** – кан аскерлеринин ордо башчысы (Моголстан мамлекети).
128. **Кукелдаш** – канга жакын чиновниктердин бири (Моголстан мамлекети).
129. **Кул, малай** – коомдун укуксуз катмары.
130. **Кулдар** – күнкорлор (Моголстан мамлекети).
131. **Куртекин** – тухси жана карлук уруктарынын башчысы (Карлук каганаты).
132. **Кут** – саясий бийликтин синоними. Кут. 1. «душа; жизненная сила, дух»; 2. 1) «счастье, благодать, благополучие, удача; успех; счастливый удел»; 2) *перен.* достоинство, величие; 3) *рел.* состояние истинного бытия, благоженства (обычно о будде, орхате) [ДТС, 1969: 472-473].
133. **Кут** – саясий күч, мамлекеттин кубаты.
134. **Кутигу** - гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
135. **Кушбеги** – вилайет башчысы. (Кокон хандыгы).
136. **Кушбеги** – жогорку титул. (Кокон хандыгы).
137. **Кушбеги, датка, кансадбаши, парваначи** - ханга караштуу жеке кеңештин мүчөлөрү. (Кокон хандыгы).
138. **Кызыл туу** – Кыргыз каганатынын мамлекеттик атрибуту (Кыргыз каганаты).
139. **Кыргыз улусу** – кыргыздардын биринчи башкы башкаруучусу – Тагай бийдин – Мухаммед-Кыргыздын титулу. (Моголстан мамлекети).
140. **Кыргыз эли** – *оң, сол канаттардан жана ичкилик урууларынан куралган социум.* (Моголстан мамлекети).
141. **Кыргыздар** – Мухаммед Хайдардын оюнда, «багынбас» жана «тополоңчул» эл. (Моголстан мамлекети).
142. **Кыргыздардын өздөрүн-өздөрү башкаруусу** (Россия Империясы).
143. **Көкчүн сакал** – айыл-кыштактардын башчысы (Каракандар каганаты)
144. **Мажилис** – мамлекеттик аппараттын кандын жакындарынан, тектүүлөрдөн куралган бир бөлүгү. (Моголстан мамлекети).
145. **Майда манап** – бир аз элдин башчысы (Кокон хандыгы).
146. **Мамлекеттик аппарат** – *ябгулар, шаддар жана тутуктардан* куралган (Түрк каганаты).
147. **Мамлекеттик кеңеш** – вазирлерден куралган мамлекеттик аппарат Кыргыз каганаты)
148. **Ман** – киши.
149. **Манап, бий, төрө** – көчмөн элдердин (кыргыз, казак) башкаруучулары (Кокон хандыгы).

150. **Манапчылык башкаруу системасы** – Манап бийдин 5-муунунундагы тукумдары Маматкул менен Тынай бийлердин балдары өздөрүн *манап* (< *манаф* – араб сөзү, байыркы арап идолунун аты, этимологиясы белгисиз) деп атоого өткөн. Кийин титул катары түндүк кыргыздардын башка уруулардын төбөлдөрүнө тараган (Кокон хандыгы).
151. **Мехтер // Зекетчи** – финансы министри (мамлекеттик салыктын төлөнүшүн көзөмөлдөгөн) (Кокон хандыгы).
152. **Миңбаши** – миң жоокердин башчысы.
153. **Миңбашы** – тышкы иштер министри менен мамлекеттик канцлердин ортосундагы кызмат. Ал вазирдин милдетин аткарган, мамлекеттик аппаратты (администрациялык-финансылык, сот-полициялык, аскердик бөлүктөр) жетектеген. (Кокон хандыгы).
154. **Мирз-катчы** – миңбашынын кызматындагы чиновник. (Кокон хандыгы).
155. **Миршаб** – түнкү кароол. (Кокон хандыгы).
156. **Миршикар** – аңчылыктын башчысы. (Моголстан мамлекети).
157. **Мухали** – армиянын сол канатынын (жунгар) башчысы. (Монгол мамлекети).
158. **Мушриф** – каржы иштери боюнча байкоочу-текшерүүчү, канцелярия кызматкери. (Каракандар каганаты)
159. **Наяа** – армиянын борбордук бөлүгүнүн башчысы (Монгол мамлекети).
160. **Нойондор** – мамлекетинде аристократиялык класс (Монгол мамлекети).
161. **Облус** – аймактын бир бөлүгү (Россия Империясы).
162. **Огландар** – аскердик кошундар (Батыш түрк каганаты).
163. **Огуш** – урук (род). (Түрк каганаты).
164. **Он ок урук каганы** – *он ок будун* конфедерациясынын башкаруучусу (Түрк каганаты).
165. **Онбаши** – он аскердин командри
166. **Он** (10 уруу) жана **сол** (5 уруу) **канаттар** – кыргыз урууларынын бөлүнүшү. (Моголстан мамлекети).
167. **Он** (сары) жана **сол** (кара) **канаттар** – мамлекеттик-администрациялык бөлүктөр. (Түргөш каганаты)
168. **Он** жана **сол канат** – мамлекеттик бөлүнүш: *оң* (чыгыш), сол канат (батыш). (Түрк каганаты).
169. **Ордолуу бай** – ордого жакын жашаган бай. (Моголстан мамлекети).
170. **Орду** – ордо
171. **Падыша (царь)** – сактардын мамлекет башчысы.
172. **Парваначи** – даткадан жогорку наам. (Кокон хандыгы).
173. **Полковник** – уезд башчысы. (Россия Империясы).

174. **Раис** – «ишеним колдоочусу», полициялык жана диний иштерди тескеген. (Кокон хандыгы).
175. **Раис** – шаар башчысы. (Каракандар каганаты)
176. **Раистер** – вилаеттер менен провинцияларды башкаруучулар.
177. **Райят** – күнкор эл. (Каракандар каганаты)
178. **Расылчы** – кандын башкы катчысы. (Кокон хандыгы).
179. **Садапиттер** – эң жогорку бектик катмарды түзгөнгөндөр. (Түрк каганаты).
180. **Саңундар** – аскер башкаруучулар (генералдар).
181. **Сатраптар** – сактарда уруктардын, аймактардын башчысылары.
182. **сеңгир** – аксөөк
183. **Сопи** – аскер башынын буйруктарын даректерине жеткирүүчү. (Моголстан мамлекети).
184. **Сүбаш** (аскер, кытайча) – аскер башы. (Жусуп Баласагын).
185. **Сыгин** – каганатка кирген элдердин бектери. (Түрк каганаты).
186. **Табгач-хан** – (кытайлык: *табгач* эл – кытайское государство, Малов, 1951: 425; *табгач//тавгач* – китаи, китаец, китайский, ДТС, 526; 542) – каракандардын кандык титулу. (Каракандар каганаты)
187. **Тавачи** – аскерлерди чогулууга же аңчылыкка чакыруучу. (Моголстан мамлекети).
188. **Тайчи** – ханзаада
189. **Тамга (герб)** – Кыргыз каганатынын мамлекеттик атрибуту (Кыргыз каганаты).
190. **Тамгажы** – мөөрчү. (Монгол мамлекети).
191. **Тамгачи** – мөөрчү.
192. **Тархан** – бек, бий
193. **Тархан** – мамлекеттик ишмер (элден чыккан). (Түрк каганаты).
194. **Тархандар** – бир тор артыкчылыктарга ээ өзгөчө топ. (Монгол мамлекети).
195. **Тархандар** – жогорку каганга же жергиликтүү башкаруучуларга баш ийип,
196. **Тархандар** – салык жыйнашкандар. (Батыш түрк каганаты).
197. **Тархандар** – уруу билермандары. (Батыш түрк каганаты).
198. **Таттар** – чет элдиктер. (Батыш түрк каганаты).
199. **Тегин** – урук бирикмелеринин башчысы. (Түрк каганаты).
200. **Текин** – кан тактысынын мураскору. Ал ата тактысына отурган же отурбай калган. (Каракандар каганаты)
201. **Тексин** – чигилдердин башчысы. (Карлук каганаты).
202. **Тилмеч** – котормочу.
203. **Токмок** – салгылашуу

204. **Токсоба** – кыргыз жергесиндеги кокон чебинин коменданты. (Кокон хандыгы).
205. **Топукчу** – чиновник. (Жусуп Баласагын).
206. **Тугби-бек** – кандын туусун коргоочу, согуш жана майрам маалында аны алып жүрүүчү. (Моголстан мамлекети).
207. **Туземдик администрация** – жергиликтүү элдин өзүн-өзү башкаруусу. (Россия Империясы).
208. **Тукбашы** – кол башы
209. **Тутук** – майда уруу бөлүктөрүнүн башчысы. (Түрк каганаты).
210. **Тутук** (тут – держать, брать, хватать) – гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
211. **Түмөн башы, миң башы, жүз башы, он башы** – гун кандыгындагы аскердик чиндер.
212. **Түмөнбашы** – он миң жоокердин башчысы.
213. **Түрк** – талаанын жаңы башкаруучусу (аскердик аристократиянын өкүлү. туюнткан. Терминдин мааниси кеңейген: «талаа ээси > аскердик аристократиянын өкүлү > алар башкарган уруулар > баш ийген эл>. (Түрк каганаты).
214. **Төрага** – төрага.
215. **Уезд** – облустун бир бөлүгү. (Россия Империясы).
216. **Уләма** – мусулман илимпоздору. (Жусуп Баласагын).
217. **Улаг** – кат-кабар жеткирүүчү, канцелярия кызматкери. (Каракандар каганаты)
218. **Улуг хажиб** – канга баш ийген даражадагы чин. (Каракандар каганаты)
219. **Улуг Хажиб** – улуу хажип. (Жусуп Баласагын).
220. **Улук бий** – урук-уруулук бирикменин башчысы. Ар бир бирикменин *тамгусу* (мөөрү) жана *урааны* болгон. (Моголстан мамлекети).
221. **Улуктардын кеңеши** – мамлекеттик маанилүү маселелерди чечкен жогорку орган (Даван мамлекети).
222. **Улусбеги** – хандан кийинки даража, көбүнчө мамлекеттик бийликти аткарган. (Моголстан мамлекети).
223. **Улуу газна бек** – гун кандыгындагы казына башчы.
224. **Улуу сангун** – гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
225. **Улуу тутук бек** – гун кандыгындагы мамлекеттик кызмат.
226. **Уруңу** – туу
227. **Уруу бийи** – жарандык, кылмыш иштерди жана башка талаштарды чечкен расмий жак. (Россия Империясы).
228. **Үчбеги** – аскердин баш эмири. (Моголстан мамлекети).
229. **Феодалдар** – бийлер, байлар, баатырлар. (Моголстан мамлекети).
230. **Хаким** – вилайет башчысы. (Кокон хандыгы).

231. **Хаким** – шаар башчысы. (Каракандар каганаты)
232. **Хан** – кан
233. **Хан** – мамлекеттин башчысы (Чынгыз уруусунан). (Моголстан мамлекети).
234. **Хан** – чексиз бийликке ээ феодал-деспот башкаруучу. (Кокон хандыгы).
235. **Ханыша//ханышаки** – каныша
236. **Хуанду** – багынтылган элдердин башчысы. (Түрк каганаты).
237. **Чала манап** – кичине уруунун же уруктун бийлөөчүсү. (Кокон хандыгы).
238. **Чарбадарлар** – бир аз мал-мүлктүн ээлери. (Моголстан мамлекети). (
239. **Чолок манап** – келеке сөз. Эл *манап* болом дегендерди ушинтип келекелеген. (Кокон хандыгы).
240. **Чоң бай** – көп мал-мүлктүү бай. (Моголстан мамлекети).
241. **Чоң бий** – ар бир канаттын башчысы. (Моголстан мамлекети).
242. **Чоң манап** – бир же бир нече урууну башкарган, ага бир нече катардагы манаптар баш ийген; чоң манаптык мураскорго өтүп, чынжырлуу манап системасы калыптанган. (Кокон хандыгы).
243. **Чор** – аскер башы (Кыргыз каганаты).
244. **Чорбаши** – чарба башчы
245. **Чоро** – *он ок элинин* чыгыш бөлүгүнүн башчыларынын бири. (Батыш түрк каганаты).
246. **Чубан** – көкчүн сакалдын орун басары. (Каракандар каганаты)
247. **Чыгайлар** – кедей-кембагалдар. (Каракандар каганаты)
248. **Шад** – оң канаттын башкаруучусу (кагандын бир тууганы, тактын мураскору). (Түрк каганаты).
249. **Шайлоо** – 1867-ж. кыргыздарга кирген жаңы система. (Россия Империясы).
250. **Шайлоочулардын болуштук съезди** – болуштуктагы башкы бийлик органы. (Россия Империясы).
251. **Шан-бек** – тамак-аш, чөп-чар даярдоочу. (Моголстан мамлекети).
252. **Шаньюй, теңиркут** – Гун империясында башчылардын титулдары.
253. **Шейх-уль-ислам** – дин башчысы. (Кокон хандыгы).
254. **Шииттер** – Мухаммед пайгамбардан тараганбыз дегендер. (Жусуп Баласагын).
255. **Ынанч//ынанч** – чин, титул, кызмат.
256. **Ышбара** – титул, кызмат.
257. **Эл** – адат укуктарын иштеп чыккан субъект. (Түрк каганаты).
258. **Эл** – аскердик-администрациялык уюм. (Түрк каганаты).
259. **Эл** – каганатка караган ээлик. (Каракандар каганаты)

260. **Эл** – саясий термин: «урук, уруктук бирикме, эл» > «каганга караган бир аймактын эли» > «ар кыл уруктар, элдер жашаган өлкө». (Батыш түрк каганаты).
261. **Эл** – социалдык топ.
262. **Эл башы** – титул.
263. **Эл башылар** – көчмөн элди бийлегендер.
264. **Эл башылар** – элди же вилаеттерди бийлеген. (Каракандар каганаты)
265. **Элдик жыйындар** (гунндарда) – мыйзам чыгаруучу, администрациялык жана аскердик формаларда иш жүргүзгөн орган.
266. **Эли** – аймактын бир бөлүгү. (Каракандар каганаты)
267. **Элик//Илик** – кан. (Жусуп Баласагын).
268. **Элтебер** – багынтылган элдердин башчысы. (Түрк каганаты).
269. **Элтебер** – карлуктардын экинчи бөлүгүнүн (монгол талааларындагы) башчысы. (Карлук каганаты).
270. **Элтебер** – чоң уруктук топтордун башчысы (ажонун уруусуна кирбеген феодалдар) (Кыргыз каганаты).
271. **Элчи** – элчи.
272. **Эрен** – эр.
273. **Эшик агасы** – согуштук чептин башчысы. (Кокон хандыгы).
274. **Ябгу** – гун канынын башкы кеңешчиси.
275. **Ябгу** – кагандан кийинки даража (Түрк каганаты).
276. **Ябгу** – сол канаттын башкаруучусу. (Түрк каганаты).
277. **Ялавач//ялафар** – элчи, канцелярия кызматкери. (Каракандар каганаты)
278. **Ялан-шах** – Суяб шаарынын башчысы. (Карлук каганаты).
279. **Янь-ван** (өтө таасирдүү бий), **лули-ван**, **сянь-ван**, **дули-ван** – гун мамлекетинде акимдиктин иерархиясы.

2-ТИРКЕМЕ

Активдүү пайдаланылган заманбап саясий терминдер

А

1. Ааламдашуу
2. Ааламдашуу жана мамлекет
3. Аболиционизм
4. Аболия
5. Абориген
6. Аброгация
7. Абсентеизм
8. Абсолютизм
9. Абсолюттук бийлик
10. Абсолюттук укук
11. Аванса
12. Авантюризм
13. Авантюрист
14. Автаркия
15. Автократия
16. Автократтык башкаруу
17. Автономия
18. Авторитардык бийлик
19. Авторитаризм
20. Авторитет
21. Автохтондор
22. Агент
23. Агенттик
24. Агитация
25. Агрардык партия
26. Агрегация
27. Агреман
28. Агрессия
29. Адам ата
30. Адам мамилелеринин теориясы
31. Адам укугу боюнча еврапа соту
32. Адам укугу боюнча комиссия
33. Адам укугу боюнча пактылар
34. Адам укугу жана эркиндиги
35. Адам укугунун ажырагыстыгы
36. Адам укугунун жалпы декларациясы
37. Адам укуктары жана негизги эркиндиктери боюнча европалык конвенция
38. Адаптация
39. Адат
40. Адат укугу
41. Адвокат
42. Адвокатура
43. Административдик-аймактык түзүлүш
44. Административдик жаза
45. Административдик жоопкерчилик
46. Административдик-аймактык түзүлүш
47. Административдик укук
48. Административдик юстиция
49. Администрация
50. Ажо
51. Ажы
52. Ажыратуу
53. Азия өнүгүү банкы
54. «Айкөлдүк» эл аралык кайрымдуулук фонду
55. Айкындуулук
56. Айыл башчысы
57. Айыл өкмөтү
58. Академия
59. «Ак жол» саясий партиясы
60. Ак ордо
61. Аким
62. Ак үйлүү
63. Аккредиттөө, аккредитация
64. Аккультурация
65. Аксакалдар кеңеши
66. Аксиология
67. Актив
68. Активация
69. Активист
70. Актор
71. Акты
72. Акционердик коом
73. Акыйда
74. Акыйкатчы
75. Акылга сыярлык жетиштүүлүктүн принциби
76. Акыр заман
77. Акыреттик жар
78. «Алаш» пртиясы
79. «Алга, Кыргызстан» саясий

партиясы

80. Алты арам
81. Альтернатива
82. Альтернативдик кыймылдар
83. Альянс
84. Аманат
85. Америка мамлекеттер уюму
86. Амархизм
87. Аманат
88. Анархизм
89. Англикан чирөөсү
90. Анимизм
91. Анкета
92. Анклав
93. Аннексия
94. Аномия
95. Ант
96. Антагонизм
97. Антикоммунизм
98. Антимилитаризм
99. Антисемитизм
100. Антиутопия
101. Антропоморфизм
102. Антропоцентризм
103. Апатрид
104. Апелляция
105. Аполитизм
106. Аппарат
107. Араб жазы
108. Арбитр
109. Арбитраж
110. Арбитраждык соттор
111. Арргумент
112. Аристократия
113. Армия
114. «Ар-намыс» партиясы
115. Артхашафра
116. Архетип
117. Архиепископ
118. «Асаба» партиясы
119. Асан кайгы
120. Аскер
121. Аскер саясаты
122. Аскердик бийлик органдары
123. Аскердик демократия
124. Аскердик күч

125. Аскердик потенциал/кудурет
126. Аскетизм
127. Ассоциация
128. «Ата-журт» саясий партиясы
129. «Ата-мекен» саясий партиясы
130. Атеизм
131. Атка минер
132. Аткаруучу бийлик
133. Атомдук энергия боюнча эл аралык агенттиги
134. Атташе
135. Аттестация
136. Атуулук баш ийүүчүлүк
137. Атуулдук демилгелер
138. Атуулдук коом
139. Атуулук милдет
140. Атуулдук согуш
141. Африка союзу
142. «Ашар» коомдук-саясий кыймыл

Б

1. Баатыр
2. «Баатырлар» жана «көпчүлүк» теориясы
3. Бага
4. Бажы
5. Бажы биримдиги
6. Бажыкана
7. Базар экономикасы
8. Базарды мамлекеттик жөнгө салуу
9. Бакшы
10. Банкроттук
11. Баптизм
12. Баскынчы
13. Басма сөз эркиндиги
14. Басым
15. Басым көрсөтүү тобу
16. Батышчылык
17. Башкарма
18. Башкаруу
19. Башкаруунун стратегиясы
20. Башкаруучу күчтөр
21. Бектер
22. «Бешинчи колонна»
23. Бизнес
24. Бизнес-план

25. Бизнесмен, бизнесчи
 26. Бий
 27. Бийлик
 28. Бийлик коридорлору
 29. Бийликти борборлоштуруу жана борбордон ажыратуу
 30. Бийликти бөлүштүрүү теориясы
 31. Бийликти дайындоо
 32. Бийликтин активдүүлүгү
 33. Бийликтин легитимдүүлүгү жана эффективдүүлүгү
 34. Бийликтин негизги функциялары
 35. Бийликтин ресурстары жана түрлөрү
 36. Бийликтин субъектилери
 37. Билим берүү, илим жана маданият маселелери боюнча бириккен улуттар уюму
 38. Биосаясат
 39. Бириккен улуттар уюму
 40. Биримдик
 41. Блеф
 42. Блок
 43. Блокада
 44. Бойкот
 45. Бойла
 46. Болуш
 47. Бонапартизм
 48. Борбор
 49. Бошондоо
 50. Бошотуунун теологиясы
 51. Бөкөй
 52. Брахманизм
 53. Брейн-дрейн
 54. Брифинг
 55. Будда
 56. Буддизм
 57. Буйрук
 58. Букара
 59. Буржуазия
 60. БУУнун адистештирилген мекемелери
 61. БУУнун башкы ассамблеясынын чечимдери
 62. Бүйүр кызытуу
 63. Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты

сактоо уюму
 64. Бюджет
 65. Бюллетень
 66. Бюрократия

В

1. Ваканция
 2. Валюта
 3. Валюта курсу
 4. Валюталык интервенция
 5. Вандализм
 6. Ваххабизм
 7. «Веддер»
 8. Ведизм
 9. Ведомство
 10. Вестфал дүйнө системасы
 11. Вето
 12. Виза
 13. Вождизм
 14. Волонтер
 15. Волюнтаризм
 16. Вотум

Г

1. Гаага конвенциялары
 2. Гегемония
 3. Гендер
 4. Гендердик мамилелер
 5. Гендердик саясат
 6. Гендердик тең укуктуулук
 7. Гендердик теңчилик
 8. Геноцид
 9. География
 10. Геосаясат
 11. Геронтокраия
 12. Гимн
 13. Глобалдык проблемалар
 14. Глобалистика
 15. Группа
 16. Группировка
 17. Групповщина
 18. Гуам
 19. Гуманизм
 20. Гуманитардык кызматташтык

Д

1. Даосизм
 2. Датка
 3. Дебат
 4. Девианттык жүрүм-турум
 5. Дезинтеграция
 6. Деидеологизациялаштыруу
 7. Деизм
 8. Декларация
 9. Декрет
 10. Делегат
 11. Делегитимдештирүү
 12. Демагогия
 13. Демографиялык саясат
 14. Демократия
 15. Демократиялаштыруу толкундары
 16. Демократиялаштыруунун үчүнчү толкунун өзгөчөлүктөрү
 17. Демократиялык кыймылдар
 18. Демократиялык принциптер
 19. Демократиялык режим
 20. Демократиялык социализм
 21. Демократиялык транзит
 22. Демократиялык централизм
 23. Демократиянын заманбап теориялары
 24. Демократиянын мүнөздүү белгилери
 25. Демократиянын түрлөрү
 26. Демөөрчү
 27. Демөөрчүлүк
 28. Денонсация
 29. Депортация
 30. Депутатты чакыртып алуу
 31. Депутаттык иммунитет
 32. Депутаттын суроо-талабы
 33. Держава
 34. Деспотия
 35. Децентрализация
 36. Диалог
 37. Дивергенция
 38. Дивесификация
 39. Диктатура
 40. Дин
 41. Дин жана саясат
 42. Дин секталары
 43. Диний идеология
 44. Дипломат
 45. Дипломатия
 46. Дипломатиялык иммунитет
 47. Дискрециялык бийлик
 48. Дискриминация
 49. Дискурс
 50. Диссидент
 51. Диффамация
 52. Добуш берүү
 53. Догматизм
 54. Доктрина
 55. Документ
 56. Дубан
 57. Дүйнөлүк саясат
 58. Дүйнөнүн мамлекеттик-борбордук (вестфалдык) модели
- Е**
1. Ева
 2. Евангелиечилилик
 3. Евангелия
 4. Евразиячылык
 5. Европарламент
 6. Евроцентризм
 7. Елтебер
- Ж**
1. Жадиализм
 2. Жалпы байгерлик
 3. Жамааттык аңсыздык
 4. Жамааттык коопсуздук жөнүндө келишим уюму
 5. Жаңы дүйнөлүк тартип
 6. Жаңы оңчулдар
 7. Жаңы саясий ой жүгүртүү
 8. «Жаңы солчулдар»
 9. Жарандуулук
 10. Жарандык аң-сезим
 11. Жарандык баш ийбөөчүлүк
 12. Жарандык демилгелер
 13. Жарандык коом
 14. Жарандык маданият
 15. Жарандык милдет
 16. Жарандык согуш
 17. Жарандык укук жана эркиндик
 18. Жаштар саясаты

19. Женева конвенциялары (1949-ж.)
20. Жергиликтүү маанидеги иштер
21. Жергиликтүү мамлекеттик администрация
22. Жергиликтүү кеңештер
23. Жергиликтүү коомдоштуктар
24. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу
25. Жердешчилик
26. Жибек жана түстүү революциялар
27. Жихад
28. Жогорку кеңеш
29. Жогорку сот
30. Жума намаз
31. Жумушсуздук
32. Жумушчулар кыймылы
33. Жээренче чечен
34. Жыга

З

1. Заговор
2. Заман
3. «Зар-заман»
4. «Зилзала»
5. Зооморфизм
6. Зордук-зомбулук
7. Зороастризм

И

1. Идеал
2. Идентификация
3. Идеологиялаштыруу
4. Идеологиялык бюрократия
5. Идеялар
6. Иерархия
7. Илимий саясат
8. Имам
9. Имидж
10. Иммигрант
11. Иммиграция
12. Иммунитет
13. Императив
14. Империя
15. Импиachment
16. Инал, энал
17. Инаугурация

18. Инвестициялык саясат
19. Индексациялоо
20. Индивидуалдуулук
21. Индустриалдык коом
22. Ин жана ян
23. Инновация
24. Инсан
25. Инсандын культу
26. Инспекция
27. Инстанция
28. Институттар
29. Институтташтыруу
30. Интеграция
31. Интеллект
32. Интеллигенция
33. Интернационализм
34. Интерпелляция
35. Интрига
36. Инфляция
37. Ипфократия
38. Инцидент
39. Ипотека
40. Ислам
41. Исламизм
42. Истеблишмент
43. Ички саясат
44. Иш таштоо
45. Ишмердүүлүк

К

1. Каган
2. Казы
3. Казына
4. Кайра куруу
5. Кайра меңиктештирүү
6. Кайрымдуулук уюму
7. Кайта чакыртып алуу
8. Камак
9. Канон
10. Кансыз согуш
11. Канчайым
12. Капитализм
13. Кармап туруу саясаты
14. Католицизм
15. Катун

16. Качкын
17. Кашка
18. Кворум
19. Квота
20. Кепил
21. Кепилдик
22. Клака
23. Клан
24. Клерикализм
25. Коалиция
26. Кодекс
27. Кожо, худжа
28. Кожоакмат
29. «Кожожаш»
30. Кокутой
31. Коллегия
32. Коллегиялуулук
33. Коллективдүү пикир
34. Коллективизм
35. Колония
36. Комиссия
37. Комитет
38. Коммунизм
39. Коммунитардык кыймыл
40. Коммунисттик кыймыл
41. Коммунисттик партиялар
42. Компетенция
43. Компромисс
44. Конвенционалдык өз ара аракеттенишуу
45. конвенционализм
46. Конвенция
47. Конвергенция концепциясы
48. Конгресс
49. Кондоминиум
50. Консенсус
51. Консерватизм
52. Консервативдик партиялар
53. Консоциативдүүлүк
54. Конституционализм
55. Конституция
56. Контрассигнатура
57. Контрибуция
58. Конструктивдүүлүк
59. Конфедерация
60. Конфессионалдык партиялар
61. Конфликт
62. Конформизм
63. Конфуций
64. Конфуций окуусу
65. Концессия
66. Конъюнктура
67. Коом
68. Коомдук болмуш жана коом дук аң-сезим
69. Кооперативдик кыймыл
70. Корпоратизм
71. Коррупция
72. Коэволюция
73. Көз карандысыз мамлекеттердин Шериктештиги (КМШ)
74. «Көк каскалар»
75. Көлөкө кабинет
76. Көмүскө экономика
77. Көп партиялуулук
78. КП Президентинин аппараты
79. Кризис
80. Ксенофобия
81. Кул
82. Кун
83. Куралсыздандыруу
84. «Куран»
85. Курманжан датка
86. Курөөкана (ломбард)
87. Курултай
88. «Кутадгу билиг»
89. Күч колдонуу жана күч колдонбоо
90. «Күчтөрдүн балансы» концепциясы
91. Кызыкчылык топтору
92. Кызыкчылыктардын агрегациясы
93. Кызыкчылыктардын артикуляциясы
94. Кыймылсыз мүлк
95. Кыпчактар
96. Кыргыздар
97. Кыргыз Республикасынын Конституциясы
98. Кыргызстан агрардык-эмгек партиясы
99. Кыргызстан аялдарынын демократиялык партиясы
100. Кыргызстан биримдик партиясы

101. Кыргызстан демократиялык кыймылы
102. Кыргызстан демократиялык кыймылы партиясы
103. Кыргызстан жаштар союзу
104. Кыргызстан калкынын ассамблеясы
105. Кыргызстан коммунисттеринин партиясы
106. Кыргызстан социал-демократиялык партиясы
107. Кыргызстандагы саясий процесс
108. Кырк чоро
109. Кыямат-кайым

Л

110. Левачество
111. Легизм
112. Легитимдештирүү
113. Либералдык партиялар
114. Либерализм
115. Лизинг
116. Литургия
117. Лицензия
118. Лоббизм
119. Лозунг
120. Лоялдуулук
121. Люмпен-пролетариат

М

1. Маалыматтык коом
2. Маалымдуулук, басма сөз эркиндиги
3. Маданий революция
4. Маданияттык ааламдаштыруу
5. Мажоритардык система
6. Макиавеллизм
7. Максат жана каражаттар
8. Мальтузчулук
9. Мамлекет
10. Мамлекет башчысы
11. Мамлекеттен ажыратуу
12. Мамлекеттик аппарат
13. Мамлекеттик башкаруу
14. Мамлекеттик бийлик органдары

15. Мамлекеттик бюджет
16. Мамлекеттик ички карыз
17. Мамлекеттик карыз
18. Мамлекеттик коопсуздук органдары
19. Мамлекеттик тил
20. Мамлекеттик тышкы карыз
21. Мамлекеттин (коалициялык) аскер күчтөрү
22. Мамлекеттүүлүк
23. Манак
24. Манап
25. «Манас» эпосу
26. Мандат
27. Манипуляция
28. Манипуляциялоо
29. Маижейчилик
30. Маргиналдар
31. Масондук
32. Массалык маалымат каражаттары
33. Массалык саясий акциялар
34. Материализм
35. Матуридия
36. Мафия
37. Меморандум
38. Менталитет
39. Менчик
40. Меритократия
41. Меркосур
42. Метрополия
43. Меценаттык
44. Милитаризм
45. Министр
46. Министрлик
47. Миссионер
48. Мистика
49. Мистификация
50. Митинг
51. Мифология
52. Мобилдуулук
53. Модернизация
54. Моизм
55. Монарх
56. Монархия
57. Мондиализм
58. Мониторинг
59. Монотеизм

60. Мораторий
61. Мультикультурализм
62. Муниципалитет
63. «Мухтасар тарых-и кыргызийа»
64. Мулк
65. Мыйзам
66. Мыйзам чыгаруучу бийлик
67. Мэр
68. Мэрия

Н

1. Натуралдаштыруу
2. Национал-коммунисттер
3. Нейтралитет
4. Неоколониализм
5. Неоконсерватизм
6. Неоконфуций окуусу
7. Неомарксизм
8. Неофашизм
9. Непотизм
10. Нигилизм
11. Нигилист
12. Нонконформизм
13. Ностальгия
14. Нотариат
15. Ноу-хау
16. Нөкөр
17. Нувориш

О

1. Обо эне
2. Обструкция
3. Обьективизм
4. Олигархия
5. «Олуя, ыйыктар»
6. Оцчулдар жана солчулдар
7. Оппозиция
8. Ордо
9. Орозо
10. Ортодокс
11. Осирис
12. Остракизм
13. Оферта
14. Оффшордук компания

Ө

1. Өз алдынча башкаруу
2. Өзгөчө абал
3. Өзгөчө мыйзам
4. Өкмөт
5. Өкмөт башчысы
6. Өкмөттөр аралык эл аралык уюмдар
7. Өкмөттүк эмес эл аралык уюмдар
8. Өкүл
9. Өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы
10. Өкүлчүлүктүн пропорциялаш системасы
11. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр
12. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн карыздары
13. «Өнүгүү-прогресс» саясий партиясы
14. Өткөөл мезгилдин экономикалык өнүгүшү
15. Өтүнмө

П

1. «Паблик рилейшнз»
2. Пайгамбар
3. Пакт
4. Паназиятизм
5. Панисламизм
6. Панславизм
7. Пантеизм
8. Пантеон
9. Паптүркизм
10. Парадигма
11. Паракорлук
12. Париж коммунасы 1871-ж.
13. Паритет
14. Парламент
15. Парламентаризм
16. Парламенттик партия
17. Парламенттик республика
18. Партикуляризм
19. Партиялык тутум
20. Партогенез
21. Партократия

22. Паспорт
23. Патернализм
24. Патриотизм
25. Пауперизм
26. Пацифизм
27. Периште
28. Петиция
29. Пикир алышуу
30. Пир
31. Плебицит
32. Плутократия
33. Плюралдык вотум
34. Плюрализм
35. Полемология
36. Полиархия
37. Полигамия
38. Полис
39. Полициялык мамлекет
40. Популизм
41. Постиндустриализм
42. Посткоммунизм
43. Превентивдүү
44. Президент
45. Президенттик башкаруу
46. Президенттик иммунитет
47. Президенттик республика
48. Презумпция
49. Премьер-министрлер
50. Прерогатива
51. Прицеденттик укук
52. Прозелитизм
53. Прокуратура
54. Пролонгация
55. Пропаганда
56. Профессионалдык уюмдар
57. Путч

Р

1. Радикализм
2. Рамазан
3. Расизм жана расалык басмырлоо
4. Ратификация
5. Реакция
6. Реализм
7. Реваншизм

8. Революция
9. Революциялык кырдаал
10. Революциянын экспорту
11. Регионалдык коопсуздук
12. Регионализм
13. Регламент
14. Режим
15. Резолюция
16. Рейтинг
17. Реконверсия
18. Ренегат
19. Репатриация
20. Репрессия
21. Республика
22. Республикалык элдик партия
23. Референдум
24. Реформа
25. «Рим клубу»
26. Ротация
27. Роялизм
28. Рэкет

С

1. Сайыппуруш
2. Салыктар
3. Салыштырмалуу укук
4. Санкция
5. Сашун
6. Саясат
7. Саясат таануу
8. Саясат таануу илиминин эгемендүү кыргызстандагы калыптанышы
9. «Саясат таануу» сабагы
10. Саясат таануунун изилдөө объектиси
11. Саясат таануунун категориялары
12. Саясат таануунун мыйзам ченемдүүлүктөрү
13. Саясат таануунун өнүгүү тарыхы
14. Саясат таануунун пайда болушу
15. Саясат таануунун предмети
16. Саясат таануунун усулдары
17. Саясат таануунун функциялары
18. Саясаттагы биполярдуулук
19. Саясаттагы ишенүү жана ишеним

20. Саясаттагы максатка божомолдоо
21. Саясаттагы рационализм жана иррационализм
22. Саясатты идеологиялапгыруу
23. Саясаттын адептүүлүгү
24. Саясаттын максаттары, методдору, каражаттары
25. Саясаттын социалдык көзөмөлү
26. Саясаттын философиясы
27. Саясаттын формасы жана мазмуну
28. Саясаттын функциялары
29. Саясий ааламдашуу
30. Саясий азчылыктардын укугу
31. Саясий активдүүлүк
32. Саясий аң-сезим
33. Саясий аңдуу
34. Саясий аракет
35. Саясий баалуулуктар
36. Саясий башкаруу
37. Саясий божомолдоо
38. Саясий география
39. Саясий жетекчилик
40. Саясий жүрүм-турум
41. Саясий имидж
42. Саясий катышуу
43. Саясий клика
44. Саясий коммуникация
45. Саясий консерватизм
46. Саясий концепция
47. Саясий коом
48. Саясий коркунуч
49. Саясий көрүнүш
50. Саясий кризис
51. Саясий кулуарлар
52. Саясий курөш
53. Саясий кызыкчылыктар
54. Саясий кыймылдар
55. Саясий кырдаал
56. Саясий маанай
57. Саясий маданият
58. Саясий максимализм
59. Саясий мамилелер
60. Саясий манипуляция
61. Саясий маркетинг
62. Саясий мейкиндик
63. Саясий мобилизация
64. Саясий модернизация
65. Саясий ой жүгүртүү
66. Саясий оюн
67. Саясий өнүгүү
68. Саясий партия
69. Саясий пассивдүүлүк
70. Саясий платформа
71. Саясий плюрализм
72. Саясий прагматизм
73. Саясий приоритет
74. Саясий программа
75. Саясий пропаганда
76. Саясий процесс
77. Саясий психология
78. Саясий реабилитация
79. Саясий реакция
80. Саясий реализм
81. Саясий режим
82. Саясий реформа
83. Саясий риторика
84. Саясий ритуал
85. Саясий романтизм
86. Саясий рынок
87. Саясий салттар
88. Саясий секта
89. Саясий символика
90. Саясий система
91. Саясий социалдаштыруу
92. Саясий социология
93. Саясий союздар, коалициялар жана блоктор
94. Саясий стратегия жана тактика
95. Саясий сфера
96. Саясий тарбия
97. Саясий тартип
98. Саясий тил
99. Саясий төңкөрүш
100. Саясий трансформация
101. Саясий турмуш
102. Саясий туруктуулук
103. Саясий түзүлүш
104. Саясий убакыт
105. Саясий утопия
106. Саясий уюм
107. Саясий четтетүү
108. Саясий чечим

109. Саясий футурология
110. Саясий элита
111. Саясий эмблематика
112. Саясий эмигрант
113. Саясий эркиндик
114. Саясий этика
115. Свот (swot-анализ)
116. Сегрегация
117. Секта
118. Секуляризация
119. Сенат
120. Сепаратизм
121. Синтоизм
122. Сионизм
123. Скептицизм
124. Советология
125. Согуш жана куралдуу конфликт
126. Согушка кашы кыймыл
127. Согуштук саясат
128. Согушуунун тыюу каражаттары
129. Согушуунун тыюу салынган
ыкмалары
130. Соода жана тарифтер боюнча башкы
келишим
131. Сот бийлиги
132. Сот иммунитетти
133. Социал-демократия
134. Социалдык апатия
135. Социалдык кепилдиктер
136. Социалдык конфликт
137. Социалдык мамилелер
138. Социалдык мамлекет
139. Социалдык мимикрия
140. Социалдык пассивдүүлүк
141. Социалдык саясат
142. Социалдык стратификация
143. Спичрайтер
144. Стагнация
145. Статус
146. Статус-кво
147. Стереотип
148. Стратегия жана тактика
149. Структуралык саясат
150. Сунна
151. Суннизм
152. Суфизм

153. Сүйлөшүүлөр
154. Сыйынуу

Т

1. Табияттан тышкары күчтөр
2. Табу
3. Такыба
4. Талмуд
5. Талмудизм
6. Тарган
7. Тегин
8. Темир көшөгө
9. Тендер
10. Тенноизм
11. Теңир, Алла, Жараткан
12. Теңдештик
13. Теократия
14. Теология
15. Теориянын «каармандары»
16. Жана «жыйылган топтору»
17. Терроризм
18. Технократия
19. Тиги дүйнө
20. Тилектештик
21. Толеранттуулук
22. Топтук эгоизм
23. Тоталдык
24. Тоталитаризм
25. Тотем
26. Тотемизм
27. Төрө
28. Традициялык коом
29. Трайбализм
30. Транзитология
31. Трансулуттук корпорациялар
32. Тред-юнион
33. Тренд
34. Трибун
35. Трибунал
36. Тумар
37. Тутук
38. Туу
39. Түлөө
40. Түрк кеңеши

41. Түштүк-чыгыш Азия мамлекеттеринин ассоциациясы
42. Тышкы саясат

У

1. Узурпатор
2. Укуксуздук
3. Укуктук мамлекет
4. Улама, улемдер
5. Улукман
6. Улут
7. Улут маселеси
8. Улуттар аралык конфликт
9. Улуттар шериктештиги

Ү

1. «Үчүнчү дүйнө»
2. «Үчүнчү дүйнөдөгү» мамлекет

Ф

1. Факир
2. Факт
3. Фактор
4. Фанатизм
5. Фанатик
6. Фашизм
7. Федерация
8. Феминизм
9. Фетиш
10. Фетишизм
11. Формалдуу (формалдуу эмес) топ
12. Формация
13. Фракциялар
14. Фракциячылык
15. Фрустрация
16. Фундаментализм
17. Футурология

Х

1. Хадис
2. Халиф
3. Халифтик, халифат
4. Хан
5. Хартия

6. Хельсинки процесси
7. Хипик
8. Холокост
9. Христиандык социализм
10. Хунта

Ц

1. Центризм
2. Цивилизация

Ч

1. Чакан бизнес
2. Чиркөө
3. Чоң жыйырма
4. Чоң сегиз
5. Чоро
6. Чыгыштагы демократиялаштыруу өзгөчөлүктөрү

Ш

1. Шаа
2. Шад
3. Шайлоо системасы
4. Шаймерден, шахимардан
5. Шайтан
6. Шантаж
7. Шанхай кызматташтык уюму
8. Шарыят
9. Шафий мазхаб
10. Шейит
11. Шер
12. Шива
13. Шиизм
14. Шовинизм
15. Штат

Ы

1. Ыйгарым укук
2. Ыйман келтирүү
3. «Ыйык жерлер»
4. «Ыйык китептер»
5. «Ыйык күндөр»
6. Ынанчы
7. Ырым-жырым

8. Ысык-көл шеринеси

Э

1. Эвакуация
2. Эволюция
3. Эгалитаризм
4. Эгемендүүлүк
5. Эгида
6. Эдем
7. Эдип
8. Экологиялык кыимыл
9. Экологиялык саясат
10. Экономика
11. Экономика жана саясат
12. Экономикалык биримдиктин
13. Демократиялык партиясы
14. Экономикалык коопсуздук
15. Экономикалык кош стандарт
16. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу
17. Экономиканын ааламдашуусу
18. Экономикс
19. Экспансия
20. Экспатриация
21. Экспроприация
22. Экстрадиция
23. Экстремизм
24. Экуменизм
25. Эл
26. Эл аралык валюта фонду
27. Эл аралык мамилелер
28. Эл аралык мамилелердеги вена системасы
29. Эл аралык мамилелердеги версал-вашингтон системасы
30. Эл аралык мамилелердин ялта-подстдамдык системасы
31. Эл аралык режимдер
32. Эл аралык укук
33. Эл аралык эмгек уюму
34. Электорат
35. Элчи
36. Эмансипация
37. Эмгек биржасы
38. Эмир

39. Энтропия

40. Энциклика

41. Эркин гезиттер

42. Эркиндик

43. Эркин соода боюнча түндүк америка келишими

44. Этатизм

45. Этногенез

46. Этнос

47. Этносто ыйгаруучулук

48. Этностук топ

49. Этноцентризм

50. Ээлик

Ю

1. Юрисдикция

2. Юстиция

Я

1. Ябгу

2. Ядролук токтотуу